म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणें
विषय व्या० वा०
द्या. क्र. 3399.

IPEK-0103399

IRBK-0103399

33ee.

1 3 AUG 1976

तिसऱ्या महायुद्धाची पार्श्वभूमि

ग्रंथ संग्रहालय,
३०८२३
लेखक
पां. वा. गाडगीळ
नॉ. दि.
संग्रहालय शाखा

IRBK-0103399

IRBK-0103399

महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार लि. मुंबई ४.

किंमत ४ रुपये

प्रकाशक

शंकर वामन कुळकर्णी

महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार लि. मुंबई ४.

सन १९५०

सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन

: मुद्रक :

रघुनाथ दिपाजी देसाई,

न्यू भारत प्रिंटिंग प्रेस,

६, केळेवाडी, मुंबई नं. ४

प्रस्तावना

तिसरें महायुद्ध होणार कीं टळणार हें आज कोणासहि ठाऊक नाहीं. पण जागतिक परिस्थितींत जो ताण व जी उष्णता आहे त्यावरून तिसरें महायुद्ध केव्हां भडकेल त्याचा अंदाज सांगता येत नाहीं. अशा या संभाव्य अथवा असंभाव्य महायुद्धाची पार्श्वभूमि मराठी वाचकांना संकलितपणें सांगावी म्हणून हें पुस्तक लिहिलें आहे. मी हें पुस्तक नेहमींच्या कामांतून सुटी घेऊन सुमारें पंधरवड्यांत लिहिलें, हें अनेक मित्रांना माहित आहे. याहून अधिक सावकाशपणें लिहिण्याला वेळ मिळणेंच शक्य नव्हतें. तरी पण मी घाई-घाईनें कांहींतरी खरडलें असें वाचकांनीं समजूं नये. या पुस्तकासाठीं वापरलेले साधनग्रंथ मी पुष्कळ दिवस वाचीत आलों असून या पुस्तकांत मांडलेलीं मतें मीं दीर्घकाल चिंतन करून बनविलेलीं आहेत.

जागतिक राजकारणाचें हें पुस्तक आहे. पण हिंदुस्तानचें अंतर्गत राजकारण व परराष्ट्रधोरण हें केन्द्र करूनच हें पुस्तक लिहिलें आहे. पुस्तकांतील सुटे सुटे परिच्छेद वाचून माझ्या मताबद्दल वाचकांचा गैरसमज होईल. तेव्हां माझ्या मतासंबंधानें नीट कल्पना येण्यासाठीं निदान भारतीय राजकारण-संबंधीचें प्रकरण समग्र वाचणें अवश्य आहे. मला अधिक वेळ असता व राजकारणासारख्या शुष्क विषयावरचें अधिक मोठें पुस्तक आजकाल खपणें शक्य असतें तर पुस्तक अधिक मोठें लिहितां आलें असतें, इतका हा विषय मोठा आणि लोकांना पूर्ण समजून देणें अवश्य असा आहे. पण हें लहान पुस्तकहि समग्र काळजीपूर्वक वाचणारास गेल्या तीस वर्षांतील जागतिक राजकारणाचा एकंदर ओघ कळून येऊन प्रचलित तणातणीच्या राजकारणाचें रहस्य काय हें कळूं शकेल.

पुस्तकाचे दोन विभाग केले आहेत. पहिल्या सात प्रकरणांत गेल्या तीस पस्तीस वर्षांचा इतिहास थोडक स्वरूपांत देण्यांत आला असून दुसऱ्या विभागांत या इतिहासाचें तात्त्विक विवेचन केलें आहे. हस्तलिखित वाचणाऱ्या पहिल्या वाचकानें फार उपयुक्त सूचना करून पुस्तक बरेंच सुधारण्यास साहाय्य केलें याबद्दल त्याचे आभार मानतों. न्यू भारत प्रेसचे मॅनेजर व कामगार यांनीं काम चांगलें व लवकर केल्याबद्दल त्यांचेहि आभार मानतों.

ता. १४-९-५०

पां. वा. गाडगीळ

अनुक्रमणिका

विभाग पहिला : इतिहास

		पृ. सं.
१	पहिलें महायुद्ध व नंतर	१–१२
२	दोन महायुद्धांच्या दरम्यान	१३–३१
३	दुसऱ्या महायुद्धकाळीं	३१–४२
४	ग्रीसचें उदाहरण	४२–५८
५	ब्रिटिश मजूरपक्ष आणि रशिया	५९–६६
६	अमेरिकेचा प्रवेश	६६–८२
७	तिसऱ्या महायुद्धाची तयारी	८२–१०६

विभाग दुसरा : विवेचन

८	अमेरिकेनें जगत्स्वामिनी व्हावें ?	१०७–१३५
९	सोव्हिअट रचनेचें तात्त्विक विवरण	१३५–१६७
१०	अमेरिका कशी आहे	१६७–१७५
११	भारतानें कसें वागावें	१७५–२०४
१२	उपसंहार	२०५–२०८

साधन ग्रंथांची यादी

The Post War World
—*G. D. H. Cole.*

The Soviet Impact on Western World
—*E. H. Carr.*

I Choose peace
—*K. Zilliacus.*

Reflections on the Revolution of our times
—*H. J. Lasky.*

The meaning of marxism
—*G. D. H. Cole.*

The planning of the U. S. S. R.
—*A. Kursky.*

[**टीप**–पुस्तकांत अनेक वृत्तपत्रांतले जे उतारे दिले आहेत ते वरील साधनग्रंथांवरून घेतले आहेत.]

३०६३
२६७३

तिसऱ्या महायुद्धाची पार्श्वभूमि

: १ : पहिलें महायुद्ध व नंतर

ता. २४–२५ जून, १९५० च्या मध्यरात्रीं जें कोरिअन युद्ध सुरू झालें त्या युद्धांत उत्तर कोरिया गुन्हेगार कीं दक्षिण कोरिया गुन्हेगार हा प्रश्न उत्तरोत्तर गौण ठरत चालला असून अमेरिकेनें ज्या हेतूनें या युद्धांत उडी घेतली तो हेतु महत्त्वाचा बनत चालला आहे.' जगांत एका स्वतंत्र राष्ट्राचें दुसऱ्या स्वतंत्र राष्ट्रावर आक्रमण झालें, त्याचें निवारण करण्यासाठीं, ज्यावर आक्रमण झालें त्या राष्ट्राची बाजू अमेरिकेनें घेतली ' असें म्हणणें हें सर्वसत्य नव्हे. पाकिस्ताननें भारतावर काश्मीरमध्यें चढाई केली, पॅलेस्टाइनमधील ज्यूंनीं पॅलेस्टाइन सरकारच्या पाडाव करून ' इसराइल ' हें स्वतंत्र राज्य स्थापलें, या दोन्ही कृत्यांत स्वतंत्र राष्ट्रावर परकीय आक्रमण घडलेंच, पण अमेरिकेनें त्यावेळीं, आक्रमण झालेल्या राष्ट्राच्या बचावासाठीं, हालचाल केली नाहीं, इतकेंच नव्हे तर आक्रमक राष्ट्राच्या धोरणास अप्रत्यक्षपणें पाठिंबाच दिला. मग कोरिअन युद्धांत दक्षिण कोरियाची बाजू अमेरिकेनें कां घेतली ?

याचें खरें कारण दक्षिण कोरियावर उत्तर कोरियानें आक्रमण केलें हें नव्हे. उत्तर कोरिआ हा कम्युनिस्ट असून कम्युनिस्टांचीं राज्यें वाढूं द्यायचीं नाहींत हें यांत अमेरिकेचें मुख्य उद्दिष्ट आहे. अमेरिकेचा हा उद्देश कांहीं आज नवा नव्हे. अमेरिका ही आज भांडवलशाही राष्ट्रांची पुढारी आहे आणि भांडवलशाही राष्ट्रांचा कम्युनिझमशीं हा झगडा पहिल्या महायुद्धाच्या अखेरपासून आजतागायत चालू असून दोन महायुद्धांच्या दरम्यानच्या राजकारणाचें रहस्य हा झगडा हेंच होतें.

दुसऱ्या महायुद्धाचें स्वरूप वाह्यतः तसें दिसलें नाहीं तरी 'भांडवलशाही विरुद्ध कम्युनिझम्' या वादांतूनच दुसऱ्या महायुद्धाचीं कारणें घडत गेलीं आणि दुसऱ्या महायुद्धांत गुप्तपणें हाच झगडा चालू राहून युद्धानंतर त्यास उघड स्वरूप आलें आहे.

त्याच क्रमांत कोरिअन युद्ध सुरू झालें व 'कम्युनिझम् विरुद्ध भांडवलशाही' असा लढा खुल्या रणांगणावर तूर्त लहान प्रमाणांत सुरू झाला आहे. आतां यांतून तिसरें महायुद्ध उद्भवणें हें अपरिहार्य दिसत असून तें न झालें अथवा लांबणीवर पडलें तरी सध्यांच्या तंग परिस्थितीचे बरे वाईट असे दूरगामी परिणाम साऱ्या जगावर होणार आहेत. या सर्व परिस्थितीचा व तिच्या परिणामाचा विचार या पुस्तकांत करावयाचा आहे.

क्रांतीची धास्ती

'भांडवलशाही विरुद्ध कम्युनिझम्' हा झगडा मुख्यतः १९१७ सालच्या रशियांतील राज्यक्रांतीपासून सुरू झाला. पण पहिल्या महायुद्धापूर्वीपासूनच भांडवलदार राष्ट्रांतील मुत्सद्यांना कम्युनिस्ट क्रांतीचीं स्वप्नें पडूं लागलीं होतीं. इंग्लंडांत पहिल्या महायुद्धापूर्वी परराष्ट्रमंत्री असलेला सर एडवर्ड ग्रे याला शस्त्रास्त्रांची होत असलेली वाढ ही क्रान्तीला कारण होईल अशी भीति वाटत होती. सतत एक पिढी इतका काळ जर्मनीशीं ब्रिटनची शस्त्रास्त्रचढाओढ चालली होती. तिचा वेग वाढत होता. तीमुळें अखेर युद्ध टळण्याऐवजीं युद्ध अपरिहार्य मात्र होईल असें अनेकांना वाटत होतें. पण ग्रे म्हणतो,

"हा शस्त्रास्त्रसंभार अंतर्गत क्रांतीनें उधळला जाण्याचाच अधिक संभव आहे. राष्ट्राराष्ट्रांच्या युद्धांत हीं शस्त्रें खर्ची पडण्याऐवजीं करभार फार असह्य झाल्यामुळें लोक बंड करतील. जगांतील बडीं राष्ट्रें आज आपल्या सैन्यांची आणि आरमारांचीं गुलाम झालीं असून ही गुलामगिरी वाढत आहे."

विंगफील्ड-स्ट्रॅटफर्ड हा लेखक पहिल्या महायुद्धापूर्वी लिहितो,

"जर्मनीपासून ब्रिटनवर येणारें संकट जर लवकर आलें नाहीं तर मग जर्मन संकट येण्याऐवजीं अंतर्गत क्रांतिच येथें येईल. एडवर्डचा कालखंड जाऊन जॉर्जचा कालखंड चालू होत असता येथें वर्गयुद्ध वाढत आहे. आंतरराष्ट्रीय युद्धापूर्वी यादवी भडकण्याचाच संभव अधिक दिसतो."

पहिलें महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर ऑस्ट्रियाहंगेरीचा ब्रिटनमधील वकील परत स्वदेशीं जाण्यास निघाला. त्याला निरोप देतांना ब्रिटनचा परराष्ट्रमंत्रि सर एडवर्ड ग्रे म्हणाला,

"हें आतां जागतिक युद्धच सुरू होत असून त्याचे परिणाम भयंकर होतील. सोशॅलिझम्च्या दिशेनें हें फार मोठें पाऊल पडत असून या महायुद्धानंतर सर्व देशांत मजूरमंत्रिमंडळेंच अधिकारावर येतील."

असें होणें म्हणजे सर्व पुरातन संपत्ति व संस्कृति यांचा तो विनाशच होय असें ग्रेचें मत होतें.

१९१४ सालीं पहिलें महायुद्ध सुरू झालें. जर्मनी, ऑस्ट्रिया, तुर्कस्तान हीं राष्ट्रें एका बाजूस आणि इंग्लंड, फ्रान्स, इटाली, रशिया दुसऱ्या बाजूस, असा तो सामना होता. अमेरिका १९१७ च्या एप्रिलमध्यें इंग्लंड-फ्रान्सच्या बाजूनें महायुद्धांत सामील झाली, पण त्यापूर्वी म्हणजे १९१७ च्या मार्चमध्यें रशियांत क्रांति होऊन झारचें सिंहासन उलथून पडलें आणि रशियन आघाडी ढिली झाली. युद्धाच्या आरंभीं रशियानें प्रचंड सैन्य रणांगणावर आणलें. पण देश मागासलेला, सैन्यखर्च, सरंजामशाही पिळवणूक याखालीं चिरडला जाणारा, यामुळें युद्धाच्या पहिल्या दिवसांपासून रशियाचा पराभव होऊं लागला. शहरांतील कामगार व रणांगणावरील सैन्य यांची उपासमार होऊं लागली. खेड्यापाड्यांतून शेतकरी वर्गावर अतोनात जुलूम होऊं लागला. लोक असे दुःखी असतां व सैन्य रणांगणावर कच खात असतां पेट्रोग्रॅड या राजधानींत राजा व सरदार वर्ग चैनींत दंग होते. यामुळें क्रांति जवळ येत आहे याचा बाहेरच्या निरीक्षकास उमज पडला नाहीं.

१९१७ च्या आरंभीं रशियन सैन्य रणांगणावर कच कां खात आहे, क्रांतीचा संभव आहे कीं काय याविषयीं चौकशी करण्याकरितां लॉर्ड मिल्नरच्या नेतृत्वाखालीं ब्रिटननें एक शिष्टमंडळ पाठविलें. झारला राजधानींत दंगल होईल अशी भीति वाटून त्यानें रणांगणावरील सैन्याच्या दोन मोठ्या तुकड्या राजधानींत बोलविल्या होत्या. पण मिल्नरला राजधानींत सर्वच आबादीआबाद दिसली. तो म्हणतो,

"क्रांतीसंबंधानें बोलल्या जाणाऱ्या गोष्टी या अतिशयोक्तीच्या आहेत.

सैन्याची राजनिष्ठा नष्ट होऊन तें क्रांतिकारक बनूं लागलें हें म्हणणें तर असत्यच आहे. "

मिल्नरच्या या अभिप्रायानंतर एकाच आठवड्यांत क्रांतीची आग उसळली व कामगारांनीं बंड सुरू केल्यापासून पांचव्याच दिवशीं सैनिक व कामगार यांच्या संयुक्त बलापुढें झारचें सिंहासन कोसळून पडलें.

झारचें राज्य नष्ट झालें तरी रशियानें लगेच युद्धांतून अंग काढून घेतलें नाहीं. पुढें नऊ महिनेपर्यंत क्रांति अधिकाधिक भडकत चालली होती. भांडवलदारजमिनदारांचें सरकार झारच्या जागीं आलें होतें. त्यांचे आर्थिक व साम्राज्यलोभाचे संबंध अँग्लो-फ्रेंचांशीं गुंतले होते. कामकरी आणि सैनिक मात्र युद्धास कंटाळले होते. भांडवलदारजमिनदारांच्या सरकारशीं कामकरी व सैनिक यांचा वाद व झगडा आठ महिने चालला. अखेर जेव्हां सरकार युद्ध थांबविण्यास तयार होईना तेव्हां कामकरीसैनिकांनीं तें सरकार कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखालीं उलथून पाडलें व कम्युनिस्टांचा नेता लेनिन याच्या नेतृत्वाखालीं शेतकरीकामकऱ्यांचें हुकुमशाही सरकार स्थापन झालें. या नव्या सरकारनें जमिनदारी नुकसानभरपाई न देतां नष्ट करून शेतकऱ्यांना जमिनी वाटणें, देशांतले प्राणभूत व पायाभूत धंदे विनमोबदला राष्ट्रीय मालकीचे करणें आणि युद्ध थांबवून रणांगणावरून सैन्य मागें घेणें हीं आपल्या सरकारचीं धोरणें जाहीर केलीं व तात्काळ लेनिन हीं धोरणें अमलांत आणण्याच्याहि उद्योगास लागला.

रशियांतील भांडवलदारवर्ग आणि जमिनदारवर्ग व अँग्लो-फ्रेंच राष्ट्रें यांच्यावर या क्रांतीचा परिणाम फार खळबळजनक झाला. रशियन जमिनदार व भांडवलदार यांची देशभक्ति साफ लयास जाऊन जुनी समाजव्यवस्था परत स्थापन करण्यासाठीं ते देशद्रोह करण्यासहि तयार झाले. ब्रूस लॉकहार्ट हा ब्रिटिश मुत्सद्दी त्यावेळीं रशियांत ब्रिटनचा प्रतिनिधि होता. त्यानें रशियांतले मोठमोठे सेनापति जरूर तर जर्मनीचीहि मदत घेऊन लेनिनचें राज्य उलथून पाडण्याच्या तयारीस लागले असल्याची हकीकत ब्रिटिश सरकारला कळविली. लॉकहार्ट याला स्वतांला रशियांतील प्रतिक्रांतिकारकांचें हें धोरण पसंत नव्हतें. आणि या प्रतिक्रांतिकारकांना ब्रिटिश सरकारनें पाठिंबा द्यावा हेंहि पसंत नव्हतें. पण ब्रिटिशांना एकतर कम्युनिझमूचें वावडें होतें. शिवाय लेनिन हा जर्मनीचा हस्तक असल्याचा वोभाटा त्यावेळीं खूप झाला होता. म्हणून रशियन

लोक लढाईला तयार असतांहि लेनिन जर्मनीचा हस्तक होऊन युद्ध थांबवितो आहे असें ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या मनानें घेतलें व ॲडमिरल कोल्चाक, जनरल डेनिकिन इत्यादि प्रतिक्रांतिकांना ब्रिटननें साहाय्य करण्याचा निर्धार केला.

चर्चिल हा ब्रिटनमध्यें युद्धमंत्री होता. त्याला रशियन बोल्शेव्हिकांनीं केलेली क्रांति न्याय्यहि वाटली नाहीं व प्रामाणिकहि वाटली नाहीं. चर्चिल त्यावेळीं म्हणतो,

"बोल्शेव्हिकांचें ध्येय जागतिक कामगारक्रांति हें आहे. त्यांच्या हातीं रशियाची सत्ता ठळकपणें अथवा फार काळ राहणार नाहीं. रशियाचा राष्ट्रीय आत्मा या बोल्शेव्हिकांत नाहीं. तो रशियांत इतरत्र कोठें तरी खास आहे. त्यास योग्य प्रकारें आवाहन केलें गेलें पाहिजे. पीटर धी ग्रेट पासून जें वैभव रशियानें उभारलें त्याचा तो राष्ट्रीय आत्मा हाच प्रतीक आहे." चर्चिल हा बुद्धिमान असल्याबद्दल त्याचा फार लौकिक आहे. पण त्याबरोबरच पुरोगामी विचार डोक्यांत येऊ द्यायचें नाहींत हा त्याचा दुराग्रह फार मोठा असल्याचें हिंदी लोकांस माहीत आहे. परिस्थिति क्रांतिकारक झाली आहे, होऊं शकतें हें त्याच्या ध्यानांत कधींच येत नाहीं. कोल्चॅक, डेनिकिन वगैरे प्रतिक्रांतिकारकांना साहाय्य करण्यांत चर्चिलनें कोट्यवधि पौंड उधळले. पण अखेरीस हे सगळे प्रतिक्रांतिकारक पराभूत झाले आणि बोल्शेव्हिकांचें राज्य दृढ झालें. त्यानंतर लिहिलेल्या 'वर्ल्ड क्राइसिस अँड आफ्टरमाथ' या ग्रंथांत रशियन क्रांतींत पाडाव झालेल्या झारचें चर्चिलनें संपूर्ण समर्थन केलें आहे. झारनें जबाबदार मंत्रिमंडळ स्थापन केलें नाहीं याबद्दल त्याची पाठ थोपटतांना चर्चिल म्हणतो,

"तीन चतुर्थांश झार आणि एक चतुर्थांश पार्लमेंट, अशा सत्ताविभागणीनें त्या संकटकाळीं हुकुमत कोणाचीच चालली नसती. झारनें चुका केल्या असतील, त्याच्या अंगीं दोष असतील, पण त्यानें सत्ताविभागणी केली नाहीं ही त्याची चूक खास नव्हे, खरोखर विजयाचा पेला त्याच्या ओठाशीं आला आणि लवंडला."

चर्चिलच्या मतें क्रांतिकारकांनीं चोराप्रमाणें हळूच राजवाड्यांत शिरून सत्ता अचानक बळकावली. तो लिहितो,

"रशियाचें दैवच खोटें. इतकें अभागी राष्ट्र दुसरें कोणतेंहि नसेल. संकटांचें सर्व महासागर ओलांडून रशियन सरकारचें जहाज किनाऱ्याकडे सुरक्षित आलें,

बंदर त्याच्या दृष्टिपथांत आलें आणि तोंच तें जहाज बुडालें. ऐन वादळांत सुरक्षितपणें चाललेलें जहाज वादळ संपल्यावर समुद्रतळाशीं गेलें. सर्व प्रकारचा स्वार्थत्याग झारच्या सत्तेनें केला होता आणि श्रमाचें फळ अगदीं हाताशीं आलें होतें, इतक्यांत निराशा आणि विश्वासघात यांनीं त्याला घेरलें. मार्चच्या आरंभीं झार जेव्हां गादीवर होता त्यावेळीं रशियाचें साम्राज्य रशियन जनता, रशियन आघाडी सर्व कांहीं सुरक्षित होतें."

झारचें राज्य हें जुलुमी व नीतिभ्रष्ट होतें ही गोष्टहि चर्चिलनें कधीं मान्य केली नाहीं. तो लिहितो,

" झारचें राज्य नीतिभ्रष्ट, नालायक होतें असें म्हणणें ही एक ऐट पडून गेली आहे. खरोखर विजय झारच्या हाताशीं आला होता, त्याचवेळीं झार भुईवर कोसळला, आणि तो जिवंत असतां किड्यांनीं त्याचें शरीर कुरतडून खाल्लें."

लॉइडजॉर्ज हा पहिल्या महायुद्धांत व नंतरहि ब्रिटनचा पंतप्रधान होता. तो रशियन क्रांतीचा शत्रुच होता. पण रशियन राज्यक्रांतीसंबंधीची चर्चिलची विचारसरणी लॉइडजॉर्जला पसंत नव्हती. लॉइडजॉर्ज आपल्या 'मेमॉयर्स' मध्यें लिहितो,

" झारच्या आमदानीस ज्या किड्यांनीं कुरतडून त्याची शक्ति खाऊन टाकली अशी चर्चिल तक्रार करतो ते किडे झारशाहीच्या नीतिभ्रष्टतेंतूनच जन्म पावले होते. झारशाही कोसळली याचें कारण तिची शक्ति, वजन आणि सत्ता यांचा तंतून् तंतू जीर्ण झाला होता. म्हणून बंडाच्या पहिल्या धक्क्यासरशीं झारशाहीचा सांगाडा कोसळला. 'झारचें जहाज बंदराच्या दृष्टिपथांत आलें होतें' हें चर्चिलचें विधान अलंकारिक व कलायुक्त असलें तरी वस्तुस्थितीशीं ताडून पाहतां निव्वळ हास्यास्पद आहे.....१९१९ सालीं चर्चिलनें योजलेल्या सगळ्या लष्करी भूमिका रशियन क्रांतीनें उध्वस्त केल्या. पण त्या क्रांतीबद्दल चर्चिलची आंधळी तेढ एवढी तीव्र आहे कीं झारशाहीचा अनियंत्रित अंमल कां ढासळला याचीं कारणें समजून घेण्यास चर्चिलची बुद्धि अपात्रच झाली आहे. क्रांति हें झारशाहीच्या पाडावाचें कारण नव्हे. झारशाहीच्या अपयशाचा तो अपरिहार्य परिणाम होता."

लॉइड जॉर्ज हा मंत्रिमंडळांतून निवृत्त झाल्यानंतर वरील मत व्यक्त करीत

होता. तरी पण स्वतः पंतप्रधान असतां रशियन राज्यक्रांति हाणून पाडण्यासाठीं चर्चिलनें रशियांतील प्रतिक्रांतिकारक सेनापतींना जी कोट्यवधि पौंडाची मदत केली तीसाठीं चर्चिल हा लॉइड-जॉर्जला थापा मारून वनवूं शकला होताच. १९१९ सालीं रशियन प्रतिक्रांतिकारक जनरल कोल्चॅकची रशियांत चढाई चालू होती आणि ब्रिटिश सेनानी जनरल नॉक्स हा चर्चिलच्या सूचनेप्रमाणें कोल्चॅकला मदत करण्यासाठीं सैवेरियांत फिरत होता. १९१९ च्या जून मध्यें चर्चिलनें नॉक्सला कळविलें कीं,

"लॉइड जॉर्ज हा आज पंतप्रधान असून सर्वसामर्थ्यवान आहे. त्याचें पाठबळ आपण संभाळलें पाहिजे. रशियाच्या सरहद्दीवरले जे अनेक प्रतिकारक सेनानी लढताहेत व पराभव खात आहेत त्यांना जनतेचा पाठिंबा नाहीं, मग आपण त्यांना पाठिंबा द्यावा का अशी शंका लॉइड जॉर्जला येते आहे. शिवाय या सेनापतींना लोकशाहीप्रेम कितीसें आहे याबद्दलहि त्याला शंका वाटते. तेव्हां, कोल्चॅकला सांगा कीं लोकांना जमिनी आणि घटनासमिति देऊं अशी व्यापक आणि खळबळ उडविणारी घोषणा करून टाक."

कोल्चॅकनें अशी घोषणा केली तर लॉइड जॉर्ज कोल्चॅकच्या सरकारला मान्यता देण्यास तयार होईल अशी चर्चिलची अपेक्षा होती. पण कोल्चॅकला ही गोष्ट कशी शक्य होणार? कोल्चॅकचे सर्व सेनापति जमिनीवरून हाकाललेले जमिनदार होते. पूर्व रशियांत जेथें जेथें त्यांचें पाऊल स्थिर झालें तेथें त्यांनीं जमिनी बळकावल्या आणि जे शेतकरी त्यांच्या सैन्यांत लढत होते त्यांनीं जमिनी अशा प्रकारें घेण्यास विरोध दर्शविताच कोल्चॅकच्या सेनापतींनीं त्यांना फटके मारून त्यांचे खून पाडले होते. अशा परिस्थितींत कोल्चॅकला कोणतीहि उदार घोषणा करणें अशक्यच होतें. शेवटीं कोल्चॅकचा पराभव होऊन तो बोल्शेव्हिकांच्या हातीं सांपडला व त्यास ठार करण्यात आलें.

रशियांतील प्रतिक्रांतिकारकांना एकट्या इंग्लंडनेंच मदत केली असें नव्हे. इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका, झेकोस्लोव्हाकिया, जपान वगैरे दहाहून अधिक राष्ट्रें या उद्योगांत गुंतलीं राहून आपल्या संपत्तीचा व माणसांचा नाश सोशीत होतीं. अखेर या सर्व प्रयत्नांना अपयश येऊन बोल्शेव्हिक सरकार विजयी व स्थिर झालें. पण भांडवलदारी राष्ट्रांची कम्युनिस्टाविरुद्ध तेढ किती तीव्र आहे हें

यामुळें उचड झालें. त्यानंतरच्या काळांत ही तेढ कमीअधिक तीव्र झाली. पण नष्ट कधींच झाली नाहीं.

इंग्लंड वगैरे राष्ट्रांनीं रशियन राजकारणांत हस्तक्षेप करण्यास सुरवात केली त्यावेळीं त्यांचा हेतु जर्मनीशीं रशियानें वेगळा तह न करतां युद्ध चालू ठेवावें हा होता. झारचा पाडाव झाल्यानंतर रशियांत जें जमीनदारभांडवलदारांचें सरकार आलें त्यानें युद्ध चालू ठेवण्याचें ठरविलें व इंग्लंडादि संयुक्त राष्ट्रांनीं या निश्चयाचें अभिनंदन करून या नव्या राजवटीस मान्यताहि दिली. नंतर रशियांतील मेन्शेव्हिक व सोशालरेव्होल्यूशनरी (म्हणजे सौम्य क्रांतिकारक) या पक्षांनीं स्वीडन या तटस्थ राष्ट्रांत युद्धामध्यें लढणाऱ्या उभय राष्ट्रांतील कामगार प्रतिनिधींची परिषद भरविली व 'नवीन मुलूख जिंकूं नये, नुकसानभरपाई मागूं नये' या भूमिकेवर युद्ध थांबवावें असा ठराव केला. यामुळें इंग्लंडादि साम्राज्यवादी राष्ट्रांतील सरकारांच्या हातचीं युद्धसूत्रें हिसकलीं जाऊन तीं निरनिराळ्या देशांतील कामगारांच्या हातीं जाणार व क्रांतीचीं वादळें माजूं लागणार ही मुख्य भीति साम्राज्यवादी मुत्सद्यांना वाटूं लागली.

रशियांत नोव्हेंबर १९१७ मध्यें बोल्शेव्हिक ऊर्फ कम्युनिस्ट पक्षाच्या हातीं सत्ता येतांच त्यानें, निरनिराळ्या साम्राज्यवादी सरकारांनीं जगांतील मुलूख जिंकण्यासाठीं जे गुप्त तहनामे केले होते त्यांच्या नकला झारच्या गुप्त फाइलींतून काढून प्रसिद्ध केल्या. यामुळें लोकमत आपणांविरुद्ध जाईल अशी संयुक्त राष्ट्रांना भीति वाटूं लागली. तेव्हां बोल्शेव्हिक हे जर्मनीचे हस्तक आहेत या लोकवार्तेचा संयुक्त राष्ट्रांनीं अधिक बोभाटा करून रशियांतील प्रतिक्रांतिकारकांना मदत करण्यांत आपला हेतु जर्मनीचा पराभव करणें व त्यासाठीं जर्मनीशीं युद्ध चालू ठेवील असें सरकार रशियांत पुन्हा निर्माण करणें एवढाच आहे असें संयुक्त राष्ट्रांतील मुत्सद्दी बोलूं लागले.

त्यावर लेनिननें उपाय सुचविला कीं "संयुक्तराष्ट्रांनीं रशियांतील प्रतिक्रांतिकारकांना मदत करूं नये व मुलुख घ्यायचा नाहीं. नुकसानभरपाई मागायची नाहीं या अटींवर जर्मनीशीं तह करावा; जर्मनीनें जर हा तह पाळला नाहीं तर रशियांतील बोल्शेव्हिक सरकार जर्मनीशीं युद्ध करण्यास तयार होईल." पण लेनिनच्या या शब्दांवर कोणींच विश्वास ठेवला नाहीं. तेव्हां लेनिननें

जर्मनीशीं वेगळा तह केला व युद्ध थांबविलें. यामुळें रशियांतील प्रतिक्रांतिकारकांना साहाय्य करण्यास संयुक्तराष्ट्रांना सवड मिळाली.

युरोपांतहि क्रांति होणार ?

पुढें संयुक्तांना रशियांत बोल्शेव्हिक सरकार कायम राहणार एवढेंच नव्हे तर जर्मनींत कम्युनिझमची आग भडकत जाईल अशी भीति वाटूं लागली. १९१८ च्या जानेवारींत जर्मनी व ऑस्ट्रियाहंगेरी या देशांत कामगारांचे संप झाले यामुळें ही भीति फार वाढली. युद्ध संपल्यानंतर जर्मनीशीं कसें वर्तन ठेवायचें यासंबंधानें ब्रिटिश पंतप्रधान लॉइड जॉर्ज यानें चार बड्या राष्ट्रांना एक खलिता पाठविला. त्यांत सारा युरोप व मुख्यतः जर्मनी यांत कम्युनिस्ट क्रांति होण्याचा असलेला संभव कसा टाळावा याचीच चर्चा आहे. लॉईडजॉर्ज म्हणतो,

" सगळ्या युरोपांत क्रांतीची भावना पसरली आहे. युरोपांत केवळ असंतोषच नव्हे तर युद्धपूर्व परिस्थितीविरुद्धहि कामगारवर्गांत बंडप्रवृत्ति निर्माण झालेली आहे. हल्लींच्या परिस्थितींतील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय संघटना नष्ट केल्या पाहिजेत ही भावना युरोपच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत पसरली आहे. "

जर्मनीच्च कम्युनिस्ट होईल अशी धास्ती लॉइड जॉर्जनें घेतली. " एकदां ती घटना घडली म्हणजे सगळा पूर्व यूरोप कम्युनिस्ट झंझावातांत सांपडेल व त्यानंतर पूर्वयूरोप आणि रशिया यांतील तीस कोटि प्रजा जर्मन सेनानींच्या नेतृत्वाखालीं जर्मनीच्या शस्त्रास्त्रांसह पुन्हां पश्चिम युरोप जिंकण्याच्या मोहिमेवर निघेल. "

असें होऊं नये यासाठीं " जर्मनीवर संयुक्तांचें सैन्य बसवावें काय ! जर्मनींतील बऱ्याच लोकांना तें पसंत पडेल. कारण समाजक्रांति ज्यांना नको त्यांच्या दृष्टीनें हाच उत्तम उपाय आहे. पण जर्मनीवर असें सैन्य बसविण्यास आमच्या बाजूच्या राष्ट्रांचाच विरोध येईल. ब्रिटिश साम्राज्यांतील राष्ट्रें अथवा अमेरिका आपलीं सैन्यें जर्मनींत ठेवण्यास कबूल होणार नाहींत. फ्रान्स एकट्यानें एवढी मोठी जोखीम पत्करूं शकणार नाहीं. यामुळें, उरल पर्वतापासून राइन नदी ओलांडून येण्याचा धाक कम्युनिझमच्या भडकत सुटलेल्या ज्वाळा म्हाइन नदी ओलांडून येण्याचा धाक उत्पन्न होईल. "

म्हणून जर्मनीशीं सौम्य तह करावा आणि रशियाची कोंडी करावी अशी लॉइड जॉर्जची सूचना होती. त्यासाठीं रशियांतील प्रतिक्रांतिकारकांना द्रव्य देणें, सैन्य देणें व रशियाची आर्थिक कोंडी करणें हे सर्व उपाय बोल्शेव्हिक सत्ता हाणून पाडण्याच्या हेतूनें संयुक्तांनीं योजले. यामुळें रशियन जनतेचे अतोनात हाल झाले. लाल सैन्याला वैद्यकीय शस्त्रक्रियेचीं साधनें मिळेनात इतकेंच नव्हे तर जखमा बांधण्यास कापड नाहीं म्हणून वृत्तपत्राच्या कागदांनीं जखमा बांधाव्या लागत.

ब्रिटिश सरकारचें रशियन बोल्शेव्हिकांबाबतचें हें धोरण चुकत आहे असा सल्ला ब्रिटिश मुत्सद्यांना जबाबदार अधिकाऱ्यांकडून मिळत होता. रशियांत क्रांति सुरू झाली त्या वेळेपासून मि. ब्रूस लॉकहार्ट हा ब्रिटिश प्रतिनिधि रशियाच्या राजधानींत क्रांतीच्या आसपास राहून बनलेलें आपलें मत ब्रिटिश सरकारला कळवीत होता. आपल्या 'मेमोयर्स'मध्यें लॉकहार्ट लिहितो,

"मॉस्कोंतील परिस्थितीच्या नाडीवर एक बोट ठेवलें असतां कळून येईल कीं येथें फारच मोठा अनर्थ ओढवलेला असून रशियासंबंधीच्या जुन्या कल्पना येथें आतां चक्काचूर झाल्या आहेत. ज्याला हें पटणार नाहीं तो अगदीं हट्टी, सनातनी असला पाहिजे. लंडनमधील मुत्सद्यांत हा हट्टीपणा होता. त्यांना वाटलें ही क्रांति म्हणजे एक अल्पकालीन धावतें वादळ आहे. पुन्हां चोहोंकडे शांत व पूर्ववत होईल.

पहिल्यानें संयुक्तांनीं उत्साहाचें सोंग करून रशियन क्रांतीचें स्वागत केलें. नंतर त्या स्वागतभावनेंत भीति प्रगट झाली. त्यांची इच्छा क्रांति लवकर शमून परिस्थिति पूर्ववत व्हावी अशी होती."

लॉकहार्ट ब्रिटिश सरकारला कळवीत होता कीं "प्रतिक्रांतिकारी रशियनांना पाठिंबा देणें हें निरुपयोगी असून लष्करी दृष्ट्या त्यांत धोकाहि आहे. त्यांना रशियांत कोणाचाहि पाठिंबा नाहीं. त्यांना जर आपण पाठिंबा देत राहिलों तर बोल्शेव्हिक सरकार जर्मनीचा पाठिंबा मिळवील."

बोल्शेव्हिक सरकार अत्याचार करते अशा बातम्या प्रसिद्ध होत. पण त्या सर्व अतिशयोक्तीच्या होत्या. उलट प्रतिक्रांतिकारी सेनानी अतीशय क्रूर होते. त्यावेळीं सैबेरियांत गेलेला अमेरिकन सेनापति ग्रीव्हज् सांगतो, "तेथें भयंकर क्रूरपणें खून केले जात, पण जगाला ते खून बोल्शेव्हिक लोक करतात असें जें

वाटतें तें खोटें आहे. पूर्व सैबेरियांतील परिस्थितीसंबंधानें मी सांगतों कीं बोल्शेव्हिकांनीं एक खून केला असला तर बोल्शेव्हिकविरोधकांनीं शंभर खून केले आहेत असें म्हणण्यांत फारशी चुकी होणार नाहीं."

संयुक्तांनीं रशियन क्रांति दडपून टाकण्यासाठीं रशियन राजकारणांत जो हस्तक्षेप केला तो चुकीचा व आत्मनाशकहि होता असें मत लॉकहार्ट-सारख्या मुत्सद्यांनीं नमूद करून ठेवलें आहे.

पण संयुक्तांच्या या हस्तक्षेपाचा रशियावर एक कायमचा वाईट परिणाम मात्र झाला. रशियन पुढारी अधिक कठोर, अधिक संशयी बनले. लॉकहार्ट सांगतो, "पुढें पुढें बोल्शेव्हिकांनीं जीं क्रूर कृत्यें केलीं तीं प्रतिक्रांतिकारक आणि क्रांतिकारक यांमधील यादवी अधिक तीव्र झाल्यावर केली. आणि याची जबाबदारी प्रतिक्रांति होण्याच्या खोट्या आशेवर विसंबून संयुक्तांनीं रशियन क्रांतींत जो हस्तक्षेप केला त्यावर येते. हा हस्तक्षेप झाला नसता तर बोल्शेव्हिक क्रांतीचा रस्ता वेगळा झाला असता असें नव्हे. पण आमच्या हस्तक्षेपानें रक्त-पात व दहशत वाढली हें खास."

१९२० मध्यें लॉइड जॉर्जनें रशियांतील माहिती मिळविण्यासाठीं एमेट कमिटी बसविली. तिनें 'बोल्शेव्हिक राज्याची पहिली सहामाही' कशी गेली तें सांगतांना म्हटलें आहे "मंत्रिमंडळांतील दोन सभासदांचे खून झाले, संयुक्तांचा हस्तक्षेप सुरू झाला, यादवी भडकली, गुप्त कट व गुप्त कटांच्या अफवा यांनीं वातावरण कुंद झालें. तेव्हां मग व्यक्तिस्वातंत्र्यावर बंधनें आलीं." बोल्शेव्हिक क्रांति संयुक्तांना दडपतां आली नाहीं तरी पण क्रांतिकारकांना क्रूर बनवून संयुक्तांनीं बोल्शेव्हिकांवर सूड भरपूर उगविला एवढें यश त्यांना खास मिळालें.

बोल्शेव्हिकांच्या अंगीं हा जो क्रूरपणा आला आणि पाश्चिमात्य लोकशाही पद्धतीसंबंधानें जो तिटकारा ते व्यक्त करूं लागले त्यामुळें पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील समाजवाद्यांनाहि उलट बोल्शेव्हिकांसंबधानें तिरस्कार व भीति उत्पन्न झाली. यामुळें, पाश्चात्य भांडवलदारी राष्ट्रांना रशियांतील बोल्शेव्हिक राज्य जरी उलथून पाडता आलें नाहीं तरी मध्ययुरोपांत समाजक्रांतीची लाट जी उसळली ती भांडवलदारांनीं युरोपीय सोशॉलिस्टांच्या मदतीनें मागें हटविली.

१९२० सालीं बोल्शेव्हिक रशिया व पोलंड यांचें युद्ध झालें. त्या युद्धांत

पोलंडला मदत पाठविण्यासाठीं ब्रिटिश भांडवलदारांनीं बंदरांत विविध माल पाठविला. पण सोशॉलिस्ट मताच्या गोदीकामगारांनीं बोल्शेव्हिक रशियाविरुद्ध पोलंडला मदत करायची नाहीं असा निर्धार करून बोटीवर माल चढविण्याचेंच नाकारलें. पण युरोपांत कम्युनिस्ट दंगली हाणून पाडण्याचे कामीं मात्र पाश्चात्य भांडवलदारी राष्ट्रांच्या प्रयत्नांना त्या त्या राष्ट्रांतील सोशॉलिस्टांनीं भरपूर साहाय्य केलें. यामुळें मध्य युरोपांतील इतिहास पहिल्या महायुद्धानंतर रशियन क्रांतीहून अगदीं उलट दिशेनें गेला.

रशियांत कम्युनिस्ट क्रांति झाली तरी युरोपांत व बाकीच्या जगांत पाठोपाठ क्रांति होत गेली नाहीं, तर रशियांतील कम्युनिस्ट क्रांति जिवंत राहणार नाहीं असा रशियन क्रांतीचे पुढारी लेनिन आणि ट्रॉट्स्की यांचा अंदाज होता. म्हणून युरोपांत क्रांति भडकविण्याचे प्रयत्न त्या त्या राष्ट्रांतील कम्युनिस्टांमार्फत रशियन कम्युनिस्टांनीं केलें. पण ते सर्व फसले. अनेक कारणांनीं ते फसले. युरोपांतील लोकांची उपासमार युरोपांतील सार्वत्रिक विध्वंसामुळें होऊं लागली. पण संयुक्त राष्ट्रांनीं युरोपीयनांना अन्नाचा फार मोठा पुरवठा केला. तसेंच जर्मनीवर सैन्यच बसविण्यांत आलें. आणि युरोपीयन राष्ट्रांत हळुहळू फॅसिस्ट संघटनांची वाढ करण्यांत आली. युरोपला अन्नपुरवठा करण्यांत क्रांतीचे वारे शमवावे हा हेतु अगदीं स्पष्ट होता. सर विल्यम गूड हा मध्य युरोपांत रिलिफ डिरेक्टर होता. १९२० च्या आपल्या रिपोर्टांत तो लिहितो,

" युद्धानंतर घाईघाईनें जीं सरकारें उभीं करण्यांत आलीं त्यांचे अधिकार टिकविण्यास अन्न हाच मुख्य आधार होता. अर्धें युरोप बोल्शेव्हिक होण्याच्या वेतांत होतें पण १९१९ ते १९२१ या काळांत १३ कोटि ७० लक्ष पौंड मध्य व पूर्व युरोपीयन राष्ट्रांना कर्जाऊ देण्यांत आले. त्या पैशांमुळेंच अन्न, कोळसा, आणि वाहनूक यांचा खर्च करणें शक्य झालें. हें साहाय्य झालें नसतें तर ऑस्ट्रिया आणि बहुधा इतर अनेक देश रशियाच्या मार्गानें गेले असते. युद्ध तहकूब झाल्यानंतर अडीच वर्षांनीं युरोपांतील बोल्शेव्हिझमचा संभव संपूर्ण नष्ट झाला तो बव्हंशीं या कर्जामुळेंच. "

अमेरिकेनें युरोपला युद्धतहकुबीनंतर जें साहाय्य केलें तें कोणत्या हेतूनें केलें याविषयीं लुई फिशरनें हूवरचा उतारा दिला आहे. हूवर म्हणतो " युद्धतहकुबीनंतर अमेरिकेनें युरोपसंबंधानें जें जें धोरण आंखलें त्या सर्वांचा हेतु युरोप बोल्शेव्हिक होऊं नये अथवा तेथें लष्करशाही निर्माण होऊं नये हाच होता. "

: २ : दोन महायुद्धांच्या दरम्यान

जर्मनींत व्हाइन ॲंड आणि व्हूर येथें संयुक्तांचीं सैन्यें बसविण्यांत आलीं आणि व्हूरमधील कम्युनिस्ट प्रवृत्तीच्या कामगारांना या ना त्या निमित्तानें टार करण्यांत आलें. पण कम्युनिझमशीं मुकाबला करण्याचा मुख्य उपाय कम्युनिस्ट-विरोधी संघटनांना उत्तेजन देणें हा होता. लॉर्ड ॲबरनॉन हा युद्धानंतर बर्लिन-मध्यें ब्रिटिश वकील होता; तो १९३० च्या नोव्हेंबरमध्यें लिहितो,

"संयुक्तांचें जर्मनीविषयक धोरण असें होतें कीं जर्मनीचें मोठें युद्धसाहित्य उध्वस्त करावें, पण लहान शस्त्रास्त्रें तितक्याच निर्धारानें नष्ट करूं नयेत. सोशॅ-लिस्ट व कम्युनिस्ट यांच्या हातीं शस्त्रें राहणारच, तेव्हां जुन्या समाजव्यवस्थेच्या पुरस्कर्त्यांच्या हातीं मात्र शस्त्रें राहूं नयेत हें धोरण गैर आहे असें माझें मत होतें. Einwohnerwenr आणि Orgsch यांसारख्या संस्था खरोखर पुढें अव्यवस्था उत्पन्न करतील कीं शांतता राखण्यास उपयोगी पडतील हें सांगणें कठीण आहे. पण या संस्था उजव्या गटाच्या असून उजव्या गटापासून जें संकट येण्याचा संभव आहे त्यापेक्षा डाव्या गटापासून येऊं पाहणारें संकट अधिक मोठें आहे. जर्मनींत जर कम्युनिझम् माजलाच तर आतां उल्लेख-खिल्यासारख्या संस्था देशांत शांतता व सुव्यवस्था राखण्यास त्यावेळीं उपयोगी पडतील. जर्मनींत या संस्थांची जी लष्करी वृत्ति दिसून येते तीबद्दल फ्रेंच अधिकारी सदा खळखळ करतात. पण जर्मनींत लष्करशाही माजण्याचें संकट आतां कायम टळलें आहे. आतां खरें संकट कम्युनिझमचें आहे. हें कळ-ण्याची अक्कल या फ्रेंचांना नाहीं. वर उल्लेखिलेल्या संस्था मोडून टाका असा फ्रेंचांचा येथील ब्रिटिश अधिकाऱ्यामागें लकडा लागला आहे. पण ही मागणी शुद्ध मूर्खपणाची आहे. आपण ज्या फांदीवर बसलों आहों तीच फांदी कापण्या-सारखा हा मूर्खपणा आहे."

ॲबरनॉन यानें उल्लेखिलेल्या संस्था याच फॅसीझमचें बीजारोपण करीत होत्या. त्या लोकशाही व प्रजाराज्य यांना विरोध करणाऱ्या असून संयुक्तावर सूड घेण्यासाठीं युद्ध करावें असें प्रतिपादीत. व्हर्साय तहाचा भंग करून या संस्थांनीं

शस्त्रग्रहण केलें व लष्करी कवाईत सुरू केली. पण कम्युनिझमला मारण्यास आज ना उद्यां या संस्था उपयोगी पडतील एवढ्याच भावनेनें संयुक्तांनीं त्यांची गय चालविली. जर्मन कॉझर्वेटिव्ह व प्रतिगामी वर्ग या संस्थांना सर्व साहाय्य करीत. हिटलरची ब्राउनशर्ट स्वयंसेवकांची चळवळ यांतूनच पुढें फोफावली. पण बोल्शेव्हिझमच्या नाश होण्याचा संभव दिसला तर लोकशाहीचा नाश करण्याच्या प्रतिज्ञा केलेल्या संस्था सुद्धा भांडवलवाल्यांना चांगल्या वाटत. इटालींत युद्धानंतर कामगारांचे संप झाले व तेथें कम्युनिस्ट क्रांति होण्याची भीति उत्पन्न झाली. तेव्हां लोकशाही व कम्युनिझम् या दोहोंचाहि शत्रु असा मुसोलिनी इटालीयन राजाच्या संमतीनें हुकुमशहा झाला. त्यानें लोकशाही बुडविली व कम्युनिस्ट चळवळ नेस्तनाबूद केली. त्याच्या या कर्तृत्वाच्या गौरवासाठीं चर्चिलनें १९२७ सालीं रोम रेडिओवर एक भाषण केलें तें खरोखरच मासलेवाईक आहे. त्यावेळीं चर्चिल ब्रिटनचा फडणीस होता. मुसोलिनी व चर्चिल या दोघांचें पुढें जें आयुष्य झालेलें जगानें पाहिलें आहे त्या आयुष्याची पार्श्वभूमि या दृष्टीनें हें भाषण चर्चिलच्या विचारसरणीवर चांगलाच प्रकाश पाडतें. चर्चिल म्हणतो,

"मी जर इटालीयन असतों तर मी आरंभापासून अखेरपर्यंत मुसोलिनीच्या बाजूस राहिलों असतों. कारण मुसोलिनीनें लेनिनिझमच्या पाशवी क्रौर्याविरुद्ध झगडा केला व यश मिळविलें आहे. फॅसीझमचे आंतरराष्ट्रीय परिणाम पाहता फॅसिस्ट चळवळीनें साऱ्या जगाची सेवा केली आहे हें कबूल केलेंच पाहिजे. लोकशाहीचे पुढारी अथवा कामगारपुढारी यांना आजवर एका भीतीनें नेहमी पछाडलेलें असे. आपल्यापेक्षा अधिक जहाल जे असतील ते आपला पाडाव करतील अथवा आपल्यापुढें घोडदौड मारतील ही ती भीति होय. पण इटालीनें हें सिद्ध केलें आहे कीं लोकांना योग्य नेतृत्व दिल्यास सुसंस्कृत समाजव्यवस्थेचा स्वाभिमान व स्थैर्य यांचें श्रेष्ठ मूल्य लोक ओळखूं लागतात, त्यांचें रक्षण करण्याची इच्छा बाळगतात आणि मग विध्वंसक शक्तीशीं लढण्याला तयार होतात. रशियन विषावर खरोखर इटालीनें हा उताराच दिला आहे. यापुढें बोल्शेव्हिझमचें कॅन्सर वाढण्याविरुद्ध निर्वाणीचा इलाज नाहीं असें कोणत्याही मोठ्या राष्ट्राला म्हणावें लागणार नाहीं."

मुसोलिनीच्या याच फॅसीझमपासून पुढें जर्मनीचा नात्सीवाद फोफावला. त्यानें अखेर इंग्लंडला युद्धास आव्हान दिलें आणि इंग्लंडला आपलें जिणें

रक्षिण्यासाठीं हिटलर व मुसोलिनी यांची खांडोळी झालेली पाहावी लागली. फॅसीझमच्या ज्या आंतरराष्ट्रीय यशाचा चर्चिलनें गौरव केला त्याचा नाश स्वतांच्या रक्षणासाठीं करणें चर्चिलला पुढें १७ वर्षांनीं भाग पडलें व त्यासाठीं बोल्शेव्हिकांचीं त्यास आजेंवें करावीं लागलीं.

या ठिकाणीं एक गोष्ट पुनः पुनः ध्यानांत ठेवली पाहिजे कीं युरोपांतील लोकशाहीवादी व समाजवादी पक्ष चर्चिलप्रमाणें फॅसीझमला कधींच अनुकूल झाले नाहींत. तरी पण ते कम्युनिस्टांच्या 'टोटॅलिटेरिअन' पद्धतीसहि नेहमीं विरुद्ध होते. रशियन कम्युनिस्ट हे क्रूर, हुकुमशाहीचे पुरस्कर्ते व लोकशाही आणि शांततावाद यांचे कट्टे वैरी आहेत असा दृढ समज युरोपीय सोशॅलिस्टांचा होता. युरोपांतील कम्युनिस्टहि हट्टी, क्रूर, दहशतवादी, विध्वंसक व नेहमीं गुप्त कट करणारे असल्यामुळें कम्युनिस्ट चळवळ कोठेंहि अशीच असली पाहिजे असा युरोपीअन सोशॅलिस्टांचा दृढ समज झाला होता. महायुद्धानंतर युरोपांतील बहुतेक राष्ट्रांत पार्लमेंटरी पद्धतीचे भलेबुरे देखावे उत्पन्न झाले. तेव्हां जमिनदारी व भांडवलदारी पद्धतीचा नाश करण्यासाठीं कम्युनिस्ट पद्धतीची हुकुमशाही न स्वीकारता पार्लमेंटरी लोकशाही पद्धतीनेंच आपण ही क्रांति करूं अशी आशा युरोपीय पक्षांनीं बाळगली.

युरोपांतील हे पक्ष व सामान्य जनता बोल्शेव्हिक रशियाबद्दल सहानुभूति बाळगीत. अँग्लो-फ्रेंच सोशॅलिस्ट व त्या राष्ट्रांतील जनता रशियाशीं लढण्याला नेहमींच प्रतिकूल राहिली. पुढें जर्मनी व इटाली येथील जनतेला बोल्शेव्हिकां-विरुद्ध दीर्घ प्रचार करून प्रक्षुब्ध करण्यांत आलें व तिला साम्राज्याची लालूच लावण्यांत आली, म्हणून त्या देशांतील जनता कम्युनिस्ट रशियाविरुद्ध लढण्यास सिद्ध झाली. अँग्लो-फ्रेंच राष्ट्रांतील सामान्य जनता रशियाबद्दल सहानुभूति बाळगे, तरी त्या राष्ट्रांतील भांडवलदारी राज्यकर्ते रशियाचे कट्टे शत्रु होते. त्यांचाच प्रतिनिधि चर्चिल फॅसीझम् व बोल्शेव्हिझम् यांबद्दल कसें बोलतो हें वर दिलेंच आहे.

या अँग्लो-फ्रेंच व अमेरिकन भांडवलदारांनीं युरोपांतील प्रतीगामी शक्तींना साहाय्य केलें व युरोपांत कम्युनिस्ट क्रांतीला डोकें वर काढूं दिलें नाहीं.

राष्ट्रसंघ अस्तित्वांत आला

पहिल्या महायुद्धानंतर जन्मास आलेली एक महत्त्वाची घटना राष्ट्रसंघ ही

होय. आंतरराष्ट्रीय युद्धें टाळणें व राष्ट्राराष्ट्रांचे झगडे सामोपचारानें मिटविणें हें या संघटनेचें उद्दिष्ट होतें. पहिल्या महायुद्धापूर्वीपासूनच राष्ट्रसंघासारख्या आंतरराष्ट्रीय संघटनेचा प्रचार झाला होता. पहिल्या महायुद्धापूर्वीचा ब्रिटिश परराष्ट्रमंत्री सर एडवर्ड ग्रे हा युद्ध टाळलें पाहिजे अशा मताचा असून त्यासाठीं बड्या राष्ट्रांचें एक कायमचें कौन्सिल असावें अशी सूचना त्यानें युद्धापूर्वी केली होती. इंग्लंडचें परराष्ट्रधोरण म्हणजे कोणत्याही राष्ट्रास फार बली होऊं द्यायचें नाहीं, बली राष्ट्राविरुद्ध दुर्बलास पाठिंबा द्यायचा आणि राष्ट्राराष्ट्रांचा ताजवा समतोल राखायचा (बॅलन्स ऑफ पॉवर) असें होतें. पण याचा परिणाम असा झाला कीं फ्रान्स व जर्मनी या दोघांचा समतोल संभाळण्याच्या प्रयत्नांत जर्मनीचें पारडें फार जड झालें आणि जर्मनी हा आरमार वाढविण्याबाबत इंग्लंडशींच स्पर्धा करूं लागला. यामुळें जर्मनीशीं युद्ध अपरिहार्य आहे असें वाटून ग्रेला सत्तासमतोलाचें धोरण हेंच अखेर युद्ध आणतें अशी खात्री वाटूं लागली. म्हणून आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा मोडून बड्या राष्ट्रांचें एकोप्याचें एकादें कौन्सिल असावें, त्यानें विचारविनिमयानें राष्ट्राराष्ट्रांचे तंटे तोडावे व युद्ध टाळण्याचा प्रयत्न करावा असा ग्रेला वाटलें. पण युद्ध लवकरच सुरू झाल्यानें ही कल्पना मूर्तरूप पावली नाहीं.

युद्ध चालूं असतां १९१५ सालीं ॲस्क्विथनें एक भाषण करून राष्ट्रसंघाची कल्पना मांडली. बुद्धिजीवी वर्गांतील डाव्या गटाचे लोक आधींपासूनच युद्ध टाळण्यासाठीं जागतिक सरकार स्थापण्याच्या कल्पनेचा पुरस्कार करीत होते. त्यांनीं 'यूनिअन ऑफ् डेमोक्रॅटिक कंट्रोल ऑफ् फॉरिन अफेअर्स' 'फेबिअन सोसायटी' 'लीग ऑफ् नेशन्स सोसायटी' वगैरे संस्था इंग्लंडांत स्थापल्या असून युरोपीयांचा पाठिंबा त्या कार्याला मिळविण्याची खटपट ते करीत असत. कोणत्याहि देशांत लोकशाहीप्रधान सरकार असलें तरी फक्त अंतर्गत कारभारापुरतें राज्यसंस्थेवर लोकशाहीचें नियंत्रण चाले. परराष्ट्रीय संबंध गुप्तच असले पाहिजेत असें मानलें जाई व त्यामुळें ही कंपूशाही तेथें चाले. आणि धनिक साम्राज्यवादी गटाच्या साम्राज्यलोभासाठीं राष्ट्रांना युद्धाच्या जाळ्यांत खेचलें जातें असा संशय डाव्या गटाच्या पुढाऱ्यांना येई. याच ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांनीं नेपोलिअनपूर्वीपासून सत्तासमतोलाचें राजकारण युरोपांत अवलंबिलें आणि त्याचा परिणाम राष्ट्राराष्ट्रांच्या चढाओढींत होऊन जर्मनीनें इंग्लंडशींच

शस्त्रास्त्रस्पर्धा सुरू केली व १९१४ चें महायुद्ध उद्भवलें. अशीं युद्धें टाळायचीं असतील तर प्रत्येक देशाच्या परराष्ट्रीय राजकारणावर लोकशाहीचें नियंत्रण असावें आणि राष्ट्राराष्ट्रांचे तंटे विचारविनिमयानें व सामोपचारानें सोडवावे यासाठीं डाव्या गटाचे तरुण खटपट करीत असत.

१९१४–१८ च्या महायुद्धानें युद्धें टाळण्यासाठीं आंतरराष्ट्रीय संघटना हवी ही विचारसरणी बळावत गेली. निरनिराळ्या देशांतील प्रमुख मुत्सद्यांनींहि ती कल्पना उचलून धरली. अमेरिकेचा ध्येयवादी अध्यक्ष विल्सन यानें आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापण्याचे कामीं पुढाकार घेतला आणि १९१४–१८ च्या महायुद्धाचे शेवटीं 'लीग ऑफ् नेशन्स' ऊफ राष्ट्रसंघ ही संस्था स्थापन झाली. सत्तासमतोलाचें म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय चढाओढीचें परराष्ट्रधोरण थांबवावें आणि आंतरराष्ट्रीय स्नेहसंबंध वाढवून सामुदायिक सुरक्षिततेचें धोरण अवलंबावें हा या राष्ट्रसंघाचा उद्देश होता. विल्सन यानें राष्ट्रसंघ स्थापण्याच्या प्रयत्नांत पुढाकारहि घेतला. पण युद्धानंतर अमेरिकेंत झालेल्या अध्यक्षीय निवडणुकींत विल्सनचा पराभव झाला आणि अमेरिकेनें युरोपीयन राजकारणांतून अंग काढून घेतलें. यामुळें राष्ट्रसंघ इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या हातचें खेळणें बनला. सर्व राष्ट्रांच्या संघटनेची कल्पना मागें पडली. जर्मनी पराभूत म्हणून व रशिया कम्युनिष्ट म्हणून त्या दोन राष्ट्रांना राष्ट्रसंघांतून वगळण्यांत आलें. पण राष्ट्रसंघांतहि इंग्लंड व फ्रान्स यांची स्पर्धा चालूच राहिली. यामुळें युद्धें कायमचीं थांबविण्याचें साधन म्हणून संकल्पिलेला जो राष्ट्रसंघ त्यांतच भावी महायुद्धाची पेरणी होऊं लागली. दोन महायुद्धांच्या दरम्यानच्या काळांत युद्धें थांबविण्याचे प्रयत्न चालू असतांच राष्ट्राराष्ट्रांची स्पर्धा पूर्वीहून अधिक निकरानें चालू राहिली व दुसरें महायुद्ध अपरिहार्य झालें.

पहिल्या महायुद्धानंतर युरोपांत कम्युनिस्ट क्रांति करण्याचे प्रयत्न रशियानें व ती क्रांति हाणून पाडण्याचे प्रयत्न अँग्लो-फ्रेंच-अमेरिकनांनीं केले. त्यांत रशियाला अपयश आणि अँग्लो-फ्रेंच-अमेरिकनांना यश आलें. यामुळें युद्ध अथवा समाजक्रांति हे दोन्ही संभव टळल्यासारखे होऊन रशियाला राष्ट्रसंघांत घ्यावें असा विचार ब्रिटिश मुत्सद्यांना सुचूं लागला.

१९२२ सालीं जिनोवा येथें भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेचे वेळीं ब्रिटिश पंतप्रधान लॉइड जॉर्ज यानें रशिया राष्ट्रसंघांत यावा म्हणून रशियाचा परराष्ट्रमंत्री

चिचेरिन याजवळ गोष्ट काढली. पण चिचेरिननें राष्ट्रसंघाची घटना बदलण्यासारख्या अटी घातल्या व ती योजना फिस्कटली. तेव्हां अँग्लोफ्रेंचांना मुत्सद्दीगिरीचा टोला देण्यासाठीं रशियानें जर्मनीशीं रापालो येथें अनाक्रमणाचा करार करून व्यापाराच्या सवलतींचाहि करार केला. त्यावर रशियाला प्रतिटोला देण्यासाठीं अँग्लोफ्रेंचांनी लोकार्नो येथें जर्मनीशीं असाच करार केला. याप्रमाणें राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेनंतरहि सत्तासमतोलाचें राजकारण चालूच राहिलें. इंग्लंड, फ्रान्स व जर्मनी यांची एकजूट करून रशियास व कम्युनिझमला टोला देणें हा लोकार्नो कराराचा हेतु होताच. त्याचबरोबर फ्रान्स व जर्मनी या दोघांशीं स्नेहभाव दाखवून त्या दोघांत स्पर्धा लावणें हाहि लोकार्नो कराराचा हेतु होता.

इकडे युरोपांतील कम्युनिस्ट क्रांति फसल्यामुळें रशियांत विचारपालट सुरू झाला. ट्रॉट्स्की व स्टालिन यांमधील मतभेद या मुद्यावरच अधिकाधिक तीव्र होत गेले. " जागतिक कम्युनिस्ट क्रांतीला आतां यश येणार नाहीं आणि उलट भांडवलदार राष्ट्रें रशियांतील कम्युनिस्ट क्रांतीला चिरडूंहि शकणार नाहींत तेव्हां रशियानें बाहेरच्या जगाशीं ' नांदा आणि नांदूं द्या ' असें धोरण अवलंबावें " असें स्टालिनचें म्हणणें होतें. ट्रॉट्स्कीला जागतिक कम्युनिस्ट क्रांतीचा नाद सोडवेना. हा मतभेद जसजसा वाढत गेला तसतशी स्टालिनची सरशी होऊन त्याचा गट रशियांत सत्ताधीश झाला आणि ट्रॉट्स्की सर्व राजकीय सत्ताक्षेत्रांतून हाकालला जाऊन अखेर त्यास देशत्याग करावा लागला. रशियाच्या उत्कर्षासाठीं भांडवलदार राष्ट्रांना मोठमोठ्या सवलती कांहीं काल देऊन त्यांची मदत मिळवावी असा स्टालिनचा मनोदय होता. उलट रशियांत नफेबाजीसाठीं पैसे गुंतविण्यास पाश्चात्य भांडवलदार राजी होतेच. पण त्याचबरोबर व्यापारधंद्याच्या निमित्तानें रशियांत हस्तक्षेप करतां आल्यास तेथील कम्युनिस्ट समाजघटनेचीहि मोडतोड करावी असें धोरण हे भांडवलदार योजीत होते. आपण रशियाशीं कोणत्या अटींवर सहकार्य करूं यासंबंधानें कांहीं प्रमुख ब्रिटिश बँकवाल्यांनीं ब्रिटिश पंतप्रधानाला उद्देशून १९२४ च्या एप्रिलांत ' टाइम्स ' मध्यें एक पत्र प्रसिद्ध केलें. त्यांत ते म्हणतात,

" रशियांत जर आम्हीं भांडवल गुंतवायचें तर तेथें विदेशी बँकवाल्यांना, व्यापाऱ्यांना, धंदेवाल्यांना पूर्ण व्यवहारस्वातंत्र्य असावें. रशियन सरकारनें

स्यांच्या कारभारांत हस्तक्षेप करूं नये. इतकेंच नव्हे तर रशियांतील बँकवाले, व्यापारी व धंदेवाले यांच्या खाजगी मालकीच्या संस्था तेथें असाव्या, त्यावर रशियन सरकारची हस्तक्षेपात्मक सत्ता नसावी. तसेंच ज्यांची ब्रिटिश भांडवलदारांना खास माहिती आहे व ज्यांच्या प्रामाणिकपणाबद्दल ब्रिटिश भांडवलदारांना खात्री आहे अशा रशियन बँकवाल्यांशीं, व्यापाऱ्यांशीं व धंदेवाल्यांशींच ब्रिटिश भांडवलदार व्यवहार करतील.''

सारांश, रशियांतील कम्युनिस्ट क्रांति बरबाद करून तेथें खाजगी भांडवलशाही परत आणावी इतकेंच नव्हे तर रशियांतले जे भांडवलदार ब्रिटिश भांडवलदारांच्या तंत्रानें वागतील त्यांच्याशींच ब्रिटिश भांडवलदार व्यवहार करतील असें ब्रिटिश भांडवलदार सूचित करीत होते.

पण पुढेंपुढें हा हटवाद कमी होत गेला. फार नाहीं तरी थोडी मदत पाश्चिमात्य भांडवलदारांनीं नफ्याच्या हेतूनें रशियाला दिलीच. विशेषतः भांडवलदारांच्या आपसांतील स्पर्धेचा रशियाला फार फायदा झाला. जर्मनीला युद्धानंतर भराभर पुनर्घटना करायची होती, व रशियाचा बाजार हवा होता. यामुळें रशियन पुनर्घटनेची कांहीं सामुग्री रशियानें धान्याच्या मोबदला जर्मनीकडून घेतली आणि जर्मनीशीं बाजाराबाबत स्पर्धा करण्यासाठीं अँग्लोअमेरिकनांनींहि कांहीं सामुग्री रशियाला पाठविली. पण एकंदरीनें रशियाला परदेशी मदत फार थोडी मिळाली, व पुनर्घटनेचें बहुतेक कार्य बाहेरच्या मदतीवांचून तडीस न्यावें लागलें.

पहिलें महायुद्ध संपतांच युरोपांत कम्युनिस्ट क्रांति होऊं न देण्याचा प्रयत्न जसा अँग्लोफ्रेंचांनीं केला तसा, त्याहीपेक्षां अधिक निकरानें भांडवलशाही उद्योगधंद्यांचा युद्धांत झालेला विध्वंस भरून काढण्यासाठीं धंद्याची पुनर्घटना व बाढ करणें हा प्रयत्न त्यांनीं केला. पण असा प्रयत्न करतांना कांहीं नवा दृष्टिकोन, नवें धोरण स्वीकारलें पाहिजे हें या भांडवलदारांच्या गांवींहि नव्हतें. १९१४ सालीं, युद्ध सुरू होण्यापूर्वी भांडवलशाही धंद्यांची जी प्रगति झाली होती व जी युद्धामुळें थांबून पुष्कळशी उध्वस्त झाली ती परत १९१४ च्या पातळीपर्यंत बाढवायची आणि तशीच पुढें चालू ठेवायची एवढेंच भांडवलदारांना माहित होतें. त्याचा परिणाम असा झाला कीं १९२९ सालीं अमेरिकेंत अकस्मात मंदीची लाट येऊन शेअरबाजार कोसळले आणि ती लाट युरोपांतहि पसरून मोठमोठ्या धंद्यांची व बँकांची युरोपअमेरिकेंत दिवाळीं निघालीं. यामुळें भांडवल-

शाही व्यवसायांत कांहीं तरी मूलग्राही दोष उत्पन्न झाला आहे ही गोष्ट भांडवलदारी अर्थशास्त्रज्ञांच्या लक्षांत येऊं लागली. सर आर्थर सॉल्टर 'आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचें भवितव्य काय' याची चर्चा करतांना लिहितो,

"१९१९ सालीं आपल्या उद्योगधंद्यांची केवळ जुन्या पायावर उभारणी न करतां जुना पायाच आपण व्यापक केला पाहिजे. ही गोष्ट आमच्या लक्षांत आली नाहीं. १९१९ सालीं १९१३ सालाकडे आम्हीं मागें वळून पाहिलें तेव्हां १९१३ सालच्या वैभवाचा आम्हांस मोह पडला. तें नंदनवन महायुद्धांत आपण उध्वस्त करून घेतलें याबद्दल आम्हांस खेद झाला, तें नंदनवन परत उभारणें यांतच आम्हा सर्वांस कृतकृत्यता वाटली, पण जुना पाया रुन्द करण्याचें कोणासच सुचलें नाहीं. महायुद्धानंतर दुःखितांना साहाय्य देणें आणि मोडतोडीची डागडुजी करणें हीं कामें जुन्याच पायावर सुरू झालीं. राष्ट्रसंघाची स्थापना ही अगदीं नवी कल्पना होती. पण ही आंतरराष्ट्रीय संघटना उभारतांना राष्ट्रांची अंतर्गत सार्वभौम सत्ता तसूभरहि कमी होऊं द्यायची नाहीं आणि युद्धामुळें खाजगी मालमत्तेवर जे निर्बंध लादले गेले होते ते सर्व रद्द करून खाजगी मालकशाहीला पूर्ण वाव राहूं द्यायचा ही भूमिका पत्करण्यांत आली. पहिल्यानें या भूमिकेस भराभर यश येत गेलें. पण नंतर अकस्मात् शेअरबाजारांत कडा कोसळला आणि त्याखालीं आर्थिक व राजकीय संघटनाहि चिरडल्या गेल्या. युद्धानंतर दहा वर्षेंपर्यंत पुनरुद्धाराचें जें विधायक कार्य झालें त्या साऱ्याचा चुराडा झाला. या सर्वांगीण विध्वंसाचें जें मध्यवर्ती असें कारण होतें तें हें कीं जुनीच आर्थिक संघटना उभारण्याचा हा नवीन प्रयत्न होता. नव्या परिस्थितींत ही जुनी संघटना टिकणें शक्यच नव्हतें. नव्या शक्तींना नियंत्रण घालण्यास जुन्या संघटनेला शक्ति नव्हती हें आम्हांस उमगलें नाहीं."

पण हें सत्य १९२९ ची मंदीची लाट येण्यापूर्वी जसें भांडवलदारांना उमगलें नाहीं तसेंच ती मंदीची लाट येऊन जाऊन पडापड झाल्यावरहि उमगलें नाहीं. किंवा जें उमगलें तें अगदीं विपरीतच उमगलें. व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकशाही आणि सौम्य स्वरूपाची आर्थिक चढाओढ हें १९१४ पूर्वीच्या भांडवलशाहीचें वैशिष्ट्य होतें. पण १९२९च्या आर्थिक कोलाहलानें भांडवलशाहीचें हें जुनें रूप बदललें आणि ती अधिक उग्र झाली. लहान भांडवलदारां-

नली चढाओढ निकराची होऊन अधिकाधिक बलवानांनीं लहानांना खाऊन टाकलें. अनेक कंपन्यांचे गट बनून राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सामर्थ्य थोडथोड्या लोकांच्या हातीं आलें. महायुद्धानंतर हा क्रम सुरू झालाच होता. त्यांतच १९२९ ची मंदी आली. मंदीनंतर हाच संपत्तीच्या केन्द्रीकरणाचा प्रकार अधिक वाढूं लागला. याच आर्थिक सत्ताधाऱ्यांच्या पायाशीं राजकीय सत्ताहि लोळण घेऊं लागल्या. भांडवलदारांच्या महत्त्वाकांक्षा वाढत जाऊन राज्य-सत्तेचीं सूत्रें ते चालवूं लागले, त्या राजसत्तेचा उपयोग आपल्या नफेबाजीस भरभराट आणण्यासाठीं ते करूं लागले.

अशा कामीं जनतेचें सहकार्य लागतें व जनतेला त्यासाठीं उत्साहित करण्यास आकर्षक पुढारी व आकर्षक तत्त्वें लागत असतात. इटाली व जर्मनी या देशांत मुसोलिनी व हिटलर हे दोन पुढारी भांडवलदारांच्या हातचें खेळणें होऊन राष्ट्रवादाच्या नांवानें नाचूं लागले. दोघांनींहि राष्ट्रीय एकजुटीच्या नांवावर लोकशाही व कामगारसंघटना यांस जलसमाधि दिली आणि लोकांच्या तोंडास साम्राज्यलोभाचें मधाचें बोट लावलें. या एकंदर शिकवणीस इटालींत फॅसिझम् व जर्मनींत नात्सीझम् हें नांव होतें. पण दोहोंचा अर्थ एकच होता. बोल्शेव्हिझम्चा व व्यक्तिनिष्ठ लोकशाहीचा द्वेष करणें हें या दोन्ही वादांचें वैशिष्ट्य होतें. यांतील बोल्शेव्हि-झम्चा द्वेष हा पाश्चात्य भांडवलदारांना फार आवडला. चर्चिल फॅसिझम्-बद्दल कसा हुरळून गेला होता हें मागें त्याचें एक भाषण दिलें आहे त्यावरून कळून येईल. १९३३ त हिटलर् जर्मनींत अधिकारावर आला व जर्मनींतील लोकशाही बुडवून त्यानें जर्मनी एकजूट केला.

हिटलर हा भांडवलशाहीला आदर्श वाटला.

याचा एकंदर युरोपवर इतका विलक्षण परिणाम झाला कीं राष्ट्रीय बलवर्धन व एकीकरण याचा हिटलर हा आदर्श ठरला. इंग्लंडांत १९३१त जें 'राष्ट्रीय' सरकार मॅक्डोनाल्डच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झालें त्याचा गौरव करतांना पुढें १९३३च्या ऑक्टोबरांत मॅक्डोनाल्ड, सायमन व बाल्डविन यांनीं "आम्हीही हिटलर व मुसोलिनी यांचेप्रमाणें राष्ट्र एकजूट करीत आहों, पण ती गोष्ट आमच्या पद्धतीनें करीत आहों" असें म्हणून आपली आपण पाठ थोपटून घेतली. या 'राष्ट्रीय एकजुटी'त ब्रिटिश मजूरपक्ष मुळींच नव्हता.

कारण मॅक्डोनाल्डला मजूर पक्षानें पक्षांतून हाकून लावलें होतें. भांडवलदारांची एकजूट, कामगारसंघटना अथवा सरकारविरोधी पक्ष याचा अभाव, कम्युनिझमला विरोध आणि साम्राज्यलोभासाठीं शस्त्रास्त्रवाढ ही फॅसीझमची वैशिष्ट्यें होतीं. इंग्लंडांत लोकशाही कित्येक शतकें बलवान होत आलेली असल्यानें हीं वैशिष्ट्यें तेथें यशस्वी होऊं शकलीं नाहींत. पण इटाली व जर्मनी येथें त्यांना शंभर टक्के यश आलें.

ब्रिटिश सरकारला जर्मनी आणि इटाली येथें नात्सीवाद व फॅसीवाद बलवान झाला याबद्दल आनंद वाटत होता. पण त्या दोघांचाहि ब्रिटिशांच्या वासाहतिक साम्राज्यावर डोळा आहे ही गोष्ट ब्रिटिश सरकार दुर्लक्ष करूं शकत नव्हतें. म्हणून आपल्या साम्राज्यावरील संभाव्य संकट टाळण्यासाठीं ब्रिटिशांनींहि शस्त्रास्त्रवाढ सुरू केली. पण जर्मनी व इटली येथें जितक्या उघडपणें ही शस्त्रास्त्रवाढ होत होती तितक्या उघडपणें इंग्लंडला ती करतां येईना. ब्रिटिश जनता शस्त्रास्त्रवाढविरोधी होती. १९३२ सालीं जी निःशस्त्रीकरण परिषद सुरू झाली तिचा अध्यक्ष हेंडर्सन हा ब्रिटिश मजूर पुढारी होता. आणि इंग्लंडांत सरकारनें व जनतेनें त्या निःशस्त्रीकरणपरिषदेबद्दल बराच उत्साह दाखविला होता. पण त्या पूर्वीपासून इंग्लंड गुप्तपणें शस्त्रास्त्रवाढ करीत होतें ही गोष्ट १९३६ सालीं नोव्हेंबरांत त्यावेळच्या पंतप्रधान बाल्डविन यानें जाहीरपणें सांगितली. बाल्डविन म्हणाला,

" आम्ही गुप्तपणें शस्त्रास्त्रवाढ करीत होतों हें खरेंच आहे. पण मी तरी काय करणार ? समजा, मी देशांत लोकांपुढें गेलों असतों आणि ' जर्मनी शस्त्रास्त्रवाढ करीत आहे म्हणून आम्हींहि केली पाहिजे ' असें लोकांना प्रांजळपणें सांगितलें असतें तर आमची शांततावादी व लोकशाहीप्रेमी जनता त्या भूमिकेस अनुकूल झाली असती असें कोणीतरी सांगू शकेल काय ? तसें मी स्पष्टपणें बोललों असतों तर १९३१ची निवडणूक आम्ही खात्रीनें हरलों असतों. पोटनिवडणुकींत शांततावादी उमेदवारच निवडून येत आणि वर्तमानपत्रातून शांततावादाचाच नेहमीं पुरस्कार होत असे हें मी नेहमीं पहात होतों. मग शस्त्रास्त्रवाढीचा उघड पुरस्कार मला कसा करतां आला असता ? "

जर्मनीच्या शस्त्रास्त्रवाढीस प्रतिकार म्हणून ब्रिटन शस्त्रास्त्रवाढ करीत होतें असें बाल्डविन येथें सांगत असून तें एका दृष्टीनें योग्यहि वाटतें. कारण जर्मनी

हा उत्तर समुद्रांत ब्रिटनला फार मोठा प्रतिस्पर्धी झाला होता व त्यानें फ्रान्सचा पराभव केला कीं इंग्लंडच्या साम्राज्यावर तो केव्हां उडी घेईल याचा कांहींहि नेम नव्हता. पण जर्मनीची शस्त्रास्त्रवाढ ब्रिटनला नको होती काय ? नव्हे, ब्रिटनला ती हवी होती असेंच दिसतें. कारण १९३३ सालीं फ्रान्स आणि पोलंड यांनीं "जर्मनी शस्त्रास्त्रें वाढवून व्हर्साय तह मोडत आहे" अशी फिर्याद राष्ट्रसंघापुढें मांडली. त्यावेळीं जर्मनी अजून अगदीं दुर्बल होता व राष्ट्रसंघानें तपासणी केली असती तर जर्मनीचें तहभंगाचें वर्तन सिद्ध होऊन त्याची शस्त्रास्त्र-वाढ थांबविता आली असती. खुद्द जर्मनींत नात्सीवादास अनेक शत्रु होते आणि निःशस्त्रीकरणास व कदाचित हिटलरच्या पाडावासहि त्यावेळीं पाठिंबा मिळाला असता. पण जर्मनीनें शस्त्रास्त्रवाढ करावी या गोष्टीस ब्रिटनचा पाठिंबाच होता.

रशियन कम्युनिझमला युरोपांत थोपवून धरील आणि रशियावर चढाई करूनहि जाईल अशी शक्ति युरोपांत निर्माण होणें इष्ट असून फक्त जर्मनी तें कर्तृत्व करण्यास समर्थ आहे असें ब्रिटिश मुत्सद्यांना वाटे. बाल्डविन हा पंतप्रधान असल्यानें इतक्या प्रांजळपणें बोलूं शकत नसे. पण लॉइड जॉर्ज अधिकारावर नसल्यानें उघड बोलूं लागला. लॉइड जॉर्ज हा लिबरल होता व लिबरल पक्ष जर्मन शस्त्रास्त्रवाढीस विरोधी असे. पण आपल्या पक्षास उद्देशून लॉइडजॉर्ज १९३३ सालीं बारमथ येथें केलेल्या भाषणांत म्हणतो,

" ब्रिटननें सावधपणें पाऊल टाकावें, कारण नाझी सत्तेचा पाडाव जर युरोपीय राष्ट्रें करूं शकलीं तर त्यांच्या हातीं जर्मनींत काय येईल ? तेथें कॉंझर्वेटिव्ह, लिबरल अथवा सोशॅलिस्ट राज्य येईल असें तुम्हांस वाटतें ? छे ! छे ! तेथें एकांतिक कम्युनिझमच्च येईल. खरोखर असें घडावें ही कोणाचीहि इच्छा असणार नाहीं. कम्युनिस्ट रशियापेक्षां कम्युनिस्ट जर्मनी हा अधिक बलवान व भयंकर ठरेल. कारण कम्युनिस्ट राज्य कसें चालवावें हें जर्मनांना अधिक चांगलें कळेल. "

१९३४ सालीं हिटलरशीं हस्तांदोलन करा असा उघड प्रचार लॉइड जॉर्जनें सुरू केला. तो सांगतो,

" लवकरच वर्षा दोन वर्षांत जर्मनीकडे, कम्युनिझमविरुद्ध उभारलेला बालेकिल्ला या नात्यानें येथले कॉंझर्वेटिव्ह पाहूं लागतील. जर्मनीचें स्थान

निसर्गानेंच युरोपच्या मध्यभागीं ठेवलें आहे. हा बालेकिल्ला जर कम्युनिझम्-पुढें ढासळला आणि जर्मनीलाच कम्युनिझमनें घेरलें तर सारा युरोप कम्युनिस्ट होईल. कारण कम्युनिझमच्या अंमल इतर कोणत्याहि राष्ट्रांपेक्षां जर्मन्स अधिक चांगल्या प्रकारें करतील. दोन तीन वर्षांपूर्वी जर्मनींतला एक मुत्सद्दी मला म्हणाला, ' जर्मनींत नात्सीवाद आला तर त्याची मला फारशी भीति वाटत नाहीं. येथें कम्युनिझम् येणें हें मात्र फार भयंकर आहे. ' म्हणून मी म्हणतों कीं नात्सी जर्मनीचा निषेध करण्याची घाई करूं नका. आपणाला जर्मनीचा गौरव करावा लागणार आहे. "

इंग्लंडांतील कॉझर्वेटिव्हांना हें मत उघडपणें मान्य होतें. सर आर्थर बाल्फोर १९३३ सालीं म्हणतो,

" जर्मनीचा पराभव झाल्यानंतर पराभवाच्या त्या परिस्थितींत कांहींतरी भयंकर घडामोड होणें अपरिहार्यच होतें. तेथें कम्युनिझम् तरी आला असता अथवा दुसरें कांहीं आलेंच असतें. हिटलरनें हिटलरवाद निर्माण केलेला आपण आज पाहात आहों. हिटलरवाद व कम्युनिझम् या दोहोंत मला हिटलरवादच योग्य वाटतो. खरोखर जर्मनी पुन्हा युद्ध करूं शकेल. मला त्याबद्दल मुळींच शंका नाहीं. पण त्याबाबत चमत्कारिक दिसणारी गोष्ट आहे ती अशी कीं आज जर्मनी निःशस्त्र आहे त्याऐवजीं त्याला सशस्त्र होऊं देगें आम्हांला भाग पडेल. इतकेंच नव्हे तर एक दिवस आपल्याला जर्मनीस सशस्त्र बनवावें लागेल. रशिया सशस्त्र आहे, आणि पूर्वेकडे जपानचा धोका वाढला आहे, अशा परिस्थितींत जर्मनी निःशस्त्र राहणें म्हणजे झाडाचें पिकलें फळ अलगद तोडून घेण्यासारखें तें काम रशियाला सोपें आहे. अशा वेळीं जर्मनीला स्वतःचा बचाव करतां येणार नाहीं व मग आम्हांला जर्मनीच्या बचावासाठीं धावून जावें लागेल. खरोखर जर्मनी निःशस्त्र असण्यांतच युरोपांतील शांततेला फार मोठा धोका आहे."

जर्मनीनें वर्साय तह मोडून जाहीरपणें शस्त्रास्त्रवाढ कशी केली हें कळण्यास ब्रिटिश मुत्सद्यांची वरील विचारसरणी फार उपयोगी आहे. पण हिटलरचीहि ब्रिटनला भीति वाटत होतीच. हिटलरप्रमाणें मुसोलिनीचीहि ब्रिटिशांना भीति वाटे. त्याची सत्ता तर भूमध्यसमुद्रांत म्हणजे ब्रिटनच्या साम्राज्यरस्त्यावरच बलवान होत होती. पण इटालींत कम्युनिझम्

होऊन तो आपल्या साम्राज्यरस्त्यावर आडवा येण्यापेक्षां हा फॅसीझम् बरा असें ब्रिटिशांना वाटे. शिवाय मुसोलिनीला हिटलरच्या जर्मनीची भीति वाटते हें ब्रिटन ओळखून होतें. आणि म्हणून मुसोलिनीचा हिटलरविरुद्ध उपयोग करून घेण्याचें धोरण ब्रिटन योजीत असे.

हिटलरनें शस्त्रास्त्रवाढ आरंभली व जपाननें मांचुरिया गिळला तरी राष्ट्रसंघांतलीं राष्ट्रें हालचाल करीत नाहींत असें पाहून मुसोलिनीला आपणहि थोडेसें साम्राज्य बळकवावें अशी ईर्षा झाली व त्यानें अबिसीनियावर १९३५ सालीं चढाई केली. ब्रिटनच्या साम्राज्यमार्गावरच हें संकट आलें होतें. पण इंग्लडनें त्यावेळीं इटालीला प्रतिकार केला नाहीं. याचें कारण एकतर जर्मनीची मदत इटलीस होण्याचा धोका होता आणि फ्रान्स इटालीविरुद्ध युद्धांत पडेलच अशी खात्री नव्हती. म्हणून मुसोलिनीला न दुखवितां त्याला जर्मनीविरुद्ध वापरण्याचें ब्रिटिशांनीं ठरविलें. त्यावेळच्या ब्रिटिश परराष्ट्रकचेरींतील एक माहितगार अधिकारी मि. ई. एच्. कार यानें लिहून ठेवलें आहे कीं,

" १९३५ च्या डिसेंबरांत इटाली अबिसीनियांत लष्करी पराभवाच्या संभवांत सांपडला होता; तेथें इटालीची नाचक्की होणें हें अँग्लोफ्रेंचांना धोक्याचें वाटलें म्हणून त्यांनीं होअरलावल करार करून निम्मा अबिसीनिया इटालीला देऊं केला. त्यामुळें ब्रिटिश लोकमत खवळलें आणि होअर-लावल करार रद्द होऊन होअरला राजीनामा द्यावा लागला, हा प्रकार वेगळा. पण राष्ट्रसंघांत इटालीविरुद्ध अबिसीनियाची फिर्याद चालू असतां इंग्लंड आणि फ्रान्स इटालीविरुद्ध कोणताहि इलाज करण्यास तयार नसत याचें कारण इटालीस अबिसिनियांत यश यावें असें त्यांचें मत होतें हें होय."

राष्ट्रसंघापुढें इटालीअबिर्सीनिया वादाचें प्रकरण आलें म्हणजे इटालीचा प्रतिनिधि बॅरन अलोझी इंग्लंडफ्रान्सना म्हणत असे कीं,

" मुसोलिनीनें अबेर्सीनियांत आपली सर्व इभ्रत पणाला लावली आहे, मुसोलिनीचा पराभव झाल्यास इटालींत फॅसीझमचा मोड होईल. मग इटालींत कम्युनिझम् झाला तर तुम्हांला चालेल का ? "

हा युक्तिवाद इंग्लंडफ्रान्सना बिनतोड वाटे व त्यांचा इटालीस असलेला विरोध नरम पडत असे. १९३६ सालीं हिटलरनें ऑस्ट्रिया जर्मनीस जोडून

घेतला आणि इटालीच्या उत्तरेकडील ब्रेन्नर खिंडीशीं जर्मनीच्या तोफा येऊन उभ्या राहिल्या. त्या वेळेपासून मुसोलिनीची बढाई चालू राहिली तरी मुसोलिनी हा वस्तुतः हिटलरचा हस्तकच बनला. या दोघांनी पुढें स्पेनमधील सेनापति फ्रँको याला स्पॅनिश लोकराज्याविरुद्ध बंड करण्यास उत्तेजन देऊन त्यास सर्व प्रकारें साहाय्य केलें. आतां इटालीचा उपयोग जर्मनीविरुद्ध करणें ब्रिटनला शक्य नव्हतें, तेव्हां फ्रँकोला इटाली व जर्मनी यांपासून फोडण्याचे प्रयत्न अँग्लोफ्रेंचांनीं केले. इटाली व जर्मनी फ्रँकोला सर्व साहाय्य देत असतां अँग्लोफ्रेंचांनीं तटस्थतेची सबब पुढें करून स्पॅनिश लोकराज्याला साहाय्य देण्याचें नाकारलें व फ्रंकोला उघड साहाय्य देणाऱ्या हिटलरमुसोलिनीविरुद्ध राष्ट्रसंघामार्फत इलाजहि केला नाहीं. स्पॅनिश लोकराज्य सरकारच्या बाजूस कम्युनिस्ट फार थोडे होते, तरीपण चर्चिलनें लोकराज्याकडे कम्युनिस्ट फार आहेत असा उघड आरोप केला.

ब्रिटिश मुत्सद्यांना जेथें तेथें कम्युनिझमचें पिशाच्च दिसत होतें. एफ. एल. ल्यूकास 'मँचेस्टर गार्डिअन'मध्यें लिहितो, " स्पेन असो अथवा अबिसीनिया असो, आमच्या धोरणाचा मूलभूत पाया 'कम्युनिझमची भीति' एवढाच आहे. बोल्शेव्हिजमचा लाल उंदीर आमच्या बँकांच्या तळघरांत भोकें पाडतो आहे अशीं दिवास्वप्नें कांहीं इंग्रजांना दिसतात. हिटलर शस्त्रास्त्रें वाढवो, आमच्या-साम्राज्यरस्त्यावर येऊन सशस्त्र उभा राहो, वसाहती द्या असें आम्हांला दरडाओ, सर्व कांहीं चालेल, तिकडे या लोकांनीं कान, डोळे झाकून घेतले आहेत. फक्त आमच्या लाडक्या बँका या बोल्शेव्हिकापासून सुरक्षित राहोत एवढीच त्यांना काळजी आहे. लाल बोल्शेव्हिकांच्या लुटारूपणापासून हिटलरच्च आपणांस वांचवील असें यांना वाटतें. तो वांचवीलहि, पण मग स्वतां दुप्पट लूट करील. ब्रिटनमधील या लोकांची ही कम्युनिझमविरोधी दुष्ट भावना नष्ट होईपर्यंत प्रगतीचें पाऊल मुळींच पडणार नाहीं. "

हिटलर आणि मुसोलिनी यांचे संबंधानें खुद्द ब्रिटिश कॉझर्वेटिव्ह पक्षांतहि मतभेद होते. चर्चिल एडन वगैरेंना, हिटलर व मुसोलिनी यांना फार बलवान बनूं देणें पसंत नव्हतें. कम्युनिझमविरुद्ध त्यांचा उपयोग करून घ्यावा आणि ब्रिटिश साम्राज्यास मात्र त्यांचे पासून धोका येऊं देऊं नये असें त्यांचें धोरण असे. म्हणून हिटलर व मुसोलिनी यांमधील दुही कायम ठेवावी आणि

ब्रिटननें आपलीं शस्त्रास्त्रें वाढवीत राहावें असें धोरण ते आंखीत. मँ.कोला हिटलर व मुसोलिनी यांपासून फोडून घेण्यांत शहाणपणा आहे असें त्यांना वाटे आणि हिटलर व मुसोलिनी यांची मनधरणी करण्याला त्यांचा कट्टा विरोध असे. उलट चेंबर्लेन हा हिटलर व मुसोलिनी यांच्या भांडणावर विसंबणारा नव्हता. इंग्लंडनें युद्धाची तयारी करण्यावरहि त्याचा विश्वास नव्हता.

असें दिसतें कीं जर्मनी व रशिया यांचें युद्ध अटळ असून तें जितकें लवकर होईल तितकें चेंबर्लेनला हवें होतें. अशा युद्धांत निदान प्रथम तरी तटस्थ राहून ब्रिटिश साम्राज्याची घडी सावरावी असें चेंबर्लेनचें धोरण असावें. जपाननें चीन गिळंकृत केला याची चेंबर्लेनला भीति वाटण्याऐवजीं जपानला चीनमध्यें भांडवल लागेल व तें आपण देऊं असें मनोराज्य चेंबर्लेन रचीत होता. म्हणून चेंबर्लेननें मुसोलिनी व हिटलर यांचेशीं स्नेह जोडण्याचे प्रयत्न केले. १९३७ च्या निवडणुकींत कॉझर्वेटिव्ह पक्ष अधिकारावर आला व चेंबर्लेन मुख्य प्रधान झाला, तेव्हां मुसोलिनी व हिटलर या दोघांनाहि इंग्लंडांत आपणाला अनुकूल असा पंतप्रधान अधिकारावर आला अशी खात्री झाली. मुसोलिनी हिटलरला भीत होताच, पण ब्रेन्नर खिंडींत इटलीच्या डोकीवर जर्मन तोफा डागलेल्या असतांना हिटलरविरुद्ध कुरकूर करणें त्यास शक्य नव्हतें. यामुळें हिटलरला आपण त्याचा मित्र आहों असें भासवावें व त्याचें लक्ष दुसरीकडे वेधावें असें धोरण मुसोलिनी योजीत असे.

म्यूनिच करार

अशा वेळीं, झेकोस्लोव्हाकियांतील सुडेटन जर्मनांचा मुलूख व्हर्साय तहानें झेकोस्लोव्हाकियास जोडण्यांत आला होता तो आपणांस परत मिळावा अशी हिटलरनें झेक सरकारकडे मागणी केली व झेक सरकार तयार न झाल्यास युद्धाची धमकी दिली. युद्ध झाल्यास तें पसरणार व सर्वांना त्यापासून धोका येणार अशी मुसोलिनी व चेंबर्लेन या दोघांनाहि खात्री होती. झेकोस्लोव्हाकियावर जर्मन स्वारी झाल्यास फ्रान्सनें झेकांना मदत करावी असा फ्रँकोझेक करार झालेला होता आणि फ्रान्सनें झेकोस्लोव्हाकियास साहाय्य केलें तर रशियानेंहि साहाय्य करावें असा रूसो-झेक

करारहि झाला होता. हे दोन्ही करार ध्यानांत घेऊन झेक सरकारनें लढण्याचें ठरविलें व सैन्याची जमवाजमव सुरू केली. पण फ्रान्सनें प्रथम कच खाल्ली आणि चेंबर्लेननें फ्रान्सच्या कच खाण्यास पाठिंबा दिला. तेव्हां फ्रेंच पंतप्रधान दलादिये यानें झेक सरकारला 'आपल्या मदतीवर विसंबूं नका' असें कळविलें. इंग्लंडनें आपला मुत्सद्दी रन्सिमन यांस झेकोस्लोव्हाकियांत 'कणीक मऊ करण्यास' पाठविलें. झेकोस्लोव्हाकियाचा सुडेटन प्रांत जर्मनीस देऊन यावेळीं युद्ध टाळावें असा सल्ला लंडनच्या 'टाइम्स'नें दिला. आणि १९३८ च्या ३० सप्टेंबर रोजीं जर्मनींत म्युनिच येथें चेंबर्लेन, मुसोलिनी, दलादिये व हिटलर यांची बैठक भरून झेकांनीं सुडेटन मुलूख हिटलरला द्यावा असा खलिता तयार केला व तो झेक सरकारला पाठविला.

झेकांची संमति आगाऊ मिळविण्याचें सौजन्य दाखविण्याची या चौघांना गरज वाटली नाहीं. झेकांचा सुडेटन मुलूख हा झेक राष्ट्राचे संरक्षणाचे दृष्टीनें फार महत्त्वाचा होता. तो जर्मनीला देण्यानें झेक राष्ट्राचें स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यासारखेंच झालें. मुसोलिनी, चेंबर्लेन व दलादिये यांनीं झेक डुकर हिटलरच्या टेबलावर दाबून धरलें व हिटलरनें आरामशीरपणें त्यांत आपली सुरी खुपसून त्यांतलें काळीज काढून घेतलें, असा हा प्रकार झाला. पुढें सहा महिन्यांचे आंतच हिटलरनें झेकोस्लोव्हाकियाच्या मुलुखांतून आरपार रस्ता मागून घेतला आणि झेकोस्लोव्हाकियाचें स्वातंत्र्य नाममात्रच शिल्लक राहिलें

या सर्व घटनांचा रशियावर भयंकर परिणाम झाला. १९३४ सालीं जर्मनी राष्ट्रसंघांतून बाहेर पडला, त्याच सालीं राष्ट्रसंघांत रशियानें प्रवेश केला होता. रशियाचा परराष्ट्रमंत्री मॅक्झिम लिटव्हिनॉफ् हा शांतिवादाचा पुरस्कर्ता असून फॅसीझमविरुद्ध सर्व राष्ट्रांनीं एकजूट करावी व जर्मनीला शस्त्रास्त्रें उतरविण्यास भाग पाडावें असें तो राष्ट्रसंघांत प्रतिपादीत होता. इंग्लंडफ्रान्समधील राज्यकर्ते त्याचें ऐकत नव्हते तरी पण इंग्लंडफ्रान्समधील जनतेला लिटविनॉफ्चें म्हणणें योग्य वाटत होतें व रशियाच्या धोरणास अंग्लोअमेरिकन जनता अनुकूल होत होती.

याच वेळीं रशियांतील हुकुमशाहीची कठोरता कमी करून देशांत अधिक लोकशाही स्वातंत्र्य द्यावें असें मत लेनिनग्रॅडचा गव्हर्नर किरोव व प्रसिद्ध रशियन साहित्यिक मॅक्झिम गोर्की हे प्रतिपादूं लागले. स्टालिनप्रभृति

सोव्हिअट पुढाऱ्यांना हें मत पटूं लागलें १९३६ सालीं नवी 'लोकशाही-प्रधान' घटनाहि अमलांत आली. पण ट्रॉट्स्की संप्रदायाचे जे अतिजहाल पुढारी होते त्यांना हें लोकशाहीकरण पसंत पडलें नाहीं.

असें सांगतात कीं हे लोक जर्मन नात्सींचे साहाय्य घेऊन स्टॅलिनला उलथून पाडण्याचें कारस्थान रचीत होते. या कटवाल्यांपैकीं कोणीतरी किरोव्हचा खून केला आणि अशा अनेक पुढाऱ्यांचे खून करण्याचा मोठा कट आहे व तो बराच खोलवर रचला गेला आहे हें उघडकीस आलें. तेव्हां स्टॅलिन-गटानें लोकशाहीच्या साऱ्या योजना रद्द ठरविल्या. झिनोव्हिफ्, कॅमेनेव्ह, बुखारिन यांसारख्या एके काळच्या क्रांतिकारक पुढाऱ्यांवर कटाचे आरोप शाबीत होऊन त्यांना मृत्यूच्या शिक्षा देण्यांत आल्या. अँग्लो-फ्रेंच राष्ट्रें जर्मनी, इटाली व जपान यांजपुढें शरणागतीचे धोरणानें वागून रशियाविरुध्द त्यांना चिथाऊं लागलीं. अखेर झेकोस्लोव्हाक प्रकरणानें अँग्लो-फ्रेंचांचें कारस्थान उघड झालें.

झेक सरकारला फ्रेंचांनीं मदत नाकारल्यावरहि रशियानें मदत देऊं केली. तेव्हां "तुम्ही रशियाच्या मदतीनें जर्मनीशीं लढाल तर आम्ही जर्मनीला शस्त्रास्त्रें देऊन तुमच्याविरुद्ध लढण्यास मदत करूं" अशी इंग्लंड व फ्रान्स यांनीं झेकांना तंबी भरली. खुद्द झेकोस्लोव्हाकियांतील जमीनदारांनीं व भांडवलदारांनीं जर्मनीला शरण जाणेंच योग्य असें मत दिलें. तेव्हां झेकोस्लोव्हाकियाचा अध्यक्ष डॉ. बेनेस यानें म्यूनिच करारावर सही केली. अशा प्रकारें सुडेटन मुलूख मिळाल्यानें व झेकोस्लोव्हाकिया जर्मनीच्या कह्यांत आल्यानें जर्मनीस धान्य, यंत्रसामुग्री, खाणी इत्यादींनीं संपन्न असा मुलूख मिळून, रशियावर चाल करून जाण्यास उत्कृष्ट असा प्रदेश, सैन्य व रणसाहित्य जर्मनीच्या हातीं आलें.

म्युनिच करारानें अँग्लोफ्रेंचांचें रशियाविरोधी धोरण रशियाला कळून आलें. म्युनिचला जाण्यापूर्वी आपल्या धोरणाचें समर्थन करतांना चेंबर्लेन म्हणाला.

"झेकोस्लोव्हाकियानें रशियाचें साहाय्य घेऊन जर्मनीशीं लढण्यापेक्षां झेकोस्लोव्हाकियाचें बलिदान करणें हेंच योग्य. कारण झेकोस्लोव्हाकिया रशियाच्या मदतीनें जर्मनीशीं लढला व जर्मनीनें झेक व रशिया या दोघांचाहि पराभव केला तर जर्मनी एवढा बलाढ्य होईल कीं तो सारीं वासाहतिक साम्राज्यें व पाश्चात्य राष्ट्रांचे सर्व हितसंबंध धोक्यांत आणील आणि रशियाचा जर

विजय झाला तर अर्धा युरोप कम्युनिस्ट होईल व पश्चिम युरोपीय राष्ट्रांचे हितसंबंध धोक्यांत येतील."

पण चेंबर्लेननें झेकोस्लोव्हाकियाचें बलिदान करण्याचें हें जें प्रांजळपणें कारण दिलें, त्यापेक्षां त्याचें खरें कारण अधिक खोल होतें. रूसो-जर्मन युद्ध झाल्यास कोणाचा विजय होईल याबद्दल त्याला अनिश्चितता नको होती. जर्मनीचा रशियाशीं लढण्याचा निर्धार चेंबर्लेनला माहित होता झेकासारखे शूर लढवय्ये व झेकोस्लोव्हाकियाचे मोठमोठे कारखाने रशियाच्या साहाय्यास जावे हें चेंबर्लेनला नको होतें. रशियावर स्वारी करण्यास उत्कृष्ट रणयोग्यभूमि असें झेकोस्लोव्हाकियांतील बोहेमियन पठार व रशियाकडे जाणारी शेकडों मैलांची उत्कृष्ट ऐतिहासिक सडक चेंबर्लेननें म्युनिच करारानें जवळ जवळ हिटलरच्या हवालीं केली व रूसोजर्मन युद्ध झाल्यास रशियाचा नक्की पराभव होईल अशी तजवीज त्यानें करून ठेवली.

नंतर जर्मनी ब्रिटनला डोईजड होणार नाहीं याचीहि तजवीज चेंबर्लेन करीत होता. कारण १९३३ पासून इंग्लंडचें शस्त्रास्त्रवाढीचें धोरण अमलांत आलें होतें. रशिया आणि जर्मनी यांचें युद्ध झाल्यास आणि रशियाचा पराभव नक्की ठरल्यास जर्मनी रशियाशीं लढण्यांत गुंतला असतां पाठीमागून जर्मनीवर हल्ला करण्याची व नंतर पराभूत .रशियाचाहि समाचार घेण्याची तयारी चेंबर्लेनची होतीच. दोन एडके टक्कर खेळूं लागून जेरीस आले म्हणजे दोघांनाहि झोडपून काढूं असें चेंबर्लेनचें धोरण असल्याचें त्यावेळीं ब्रिटिश वृत्तपत्रांतून आलें होतें.

होअरलावल कराराच्या वेळीं अर्धा अबिसिनिया मुसोलिनीस देऊन टाकण्याच्या फ्रान्सच्या धोरणास होअरनें संमति दिली. तेव्हां इटालिअन फॅसिस्टांपुढें होअरनें लोटांगण घातलें असा आरोप करून ब्रिटिश जनतेनें होअरलावलकरारांविरुद्ध ओरड केली व होअरला राजीनामा द्यावा लागला. पण म्युनिच करारावळीं ब्रिटिश पार्लमेंट जर्मनी व रशिया या दोघांपुढेंहि घाबरलें आणि म्युनिच करारास संमति देऊन जर्मनीस शरण गेलें असें दिसलें. पुढें हळूहळू ब्रिटिश जनता व पार्लमेंट यांना आपली चूक कळून आली. ब्रिटिश पार्लमेंट अस्वस्थ होऊं लागलें, जर्मनीपुढें पुन्हा पुन्हा फक्त शरणच जायचें कीं काय असा प्रश्न पार्लमेंटात सरकारला विचारण्यांत येऊं

लागला. तेव्हां पोलंड व रुमानिया यांजवर हल्ला झाला तर ब्रिटन त्याच्या रक्षणास जाईल अशी हमी चेंबर्लेननें १९३९च्या आरंभीं जाहीरपणें दिली.

पण ही हमी देण्यांतहि ब्रिटिशांचा प्रामाणिकपणा किती होता हें सांगणें कठिण आहे. कारण पोलंडला संरक्षण द्यायचें तर रशियाचें सहकार्य मिळविणें अवश्य होतें. पण रशियाशीं बोलणीं करण्यासाठीं जबाबदार अधिकारी पाठविण्याचें ब्रिटननें टाळून निवळ कारकुनवजा माणसें बोलणीं करण्यासाठीं पाठविलीं. ब्रिटनला रशियाचें सहकार्य पोलंडच्या रक्षणाचे कामीं घेण्याची इच्छाच नाहीं असें ब्रिटनच्या या वर्तनावरून रशियाचें मत झालें.

रशियापुढें प्रश्न विनतोड होता. जर्मनीनें पोलंडवर स्वारी केली कीं रशियाला आपल्या बचावासाठींहि पोलंडच्या संरक्षणास धावून जाणें अवश्यच होतें. यामुळें ब्रिटनला रशियाचें सहकार्य मिळविण्याची जरूर नव्हती इतकेंच नव्हे तर रशिया पोलंडचें व रुमानियाचें रक्षण करणारच असल्यानें इंग्लंडला पोलंड व रुमानिया यांच्या रक्षणास धावण्याची जरूरीहि पडणार नव्हती हें लक्षांत घेऊनच चेंबर्लेननें पोलंड व रुमानिया यांच्या रक्षणाची हमी घेतली व ती केवळ ब्रिटिश पार्लमेंटांचें तोंड बंद करण्यापुरतीच घेतली हें रशियाच्या लक्षांत आलें. तेव्हां जर्मन हल्ल्यापासून आपला बचाव कसा करावा या विचारानें स्टालिन डोकें खाजवूं लागला.

: ३ : दुसऱ्या महायुद्धकाळीं

त्या वेळीं स्टालिनला जी युक्ति सुचली आणि त्यानें योजली तिनें जग चकित झालें व पाश्चिमात्य राष्ट्रें भयभीत झालीं. रशियानें जर्मनीशीं १९३९च्या ऑगस्टच्या २४ तारखेस अनाक्रमणाचा करार केला आणि ब्रिटिश प्रतिनिधीला 'आम्हांला तुमच्याशीं आतां कांहीं बोलायचें नाहीं' असें सांगून घालवून दिलें. त्यानंतर ७ च दिवसांनीं दुसरें महायुद्ध सुरूं झालें. १ सप्टें-

वरला जर्मनीनें पोलंडवर चढाई केली, ३ तारखेस ब्रिटननें जर्मनीशीं युद्ध पुकारलें आणि पुढें पंधरवड्यांत रशियानें आपलीं सैन्यें अर्ध्या पोलंडांत आणून जर्मनीबरोबर पोलंडची अर्धी अर्धी वाटणी करून घेतली, तेव्हां साऱ्या जगाला धक्का बसला. अँग्लो-फ्रेंच राष्ट्रांतील समाजवाद्यांना रशियाबद्दल जी थोडीशी सहानुभूति वाटे ती यामुळें साफ नष्ट झाली.

रशिया परदेशांत अधिय झाला

रशियानें घेतलेला पोलंडचा भाग हा मूळचा रशियाचाच होता व तो १९२० सालीं रशियाचा पराभव करून पोलंडनें जिंकून घेतला होता. पण ज्या फॅसीझमच्चे लोकशाहीशीं व सोव्हिअट पद्धतीशींहि हाडवैर होतें त्या फॅसिस्ट राष्ट्रांशीं लोकशाही राष्ट्रें लढत असतां रशिया त्या फॅसिस्ट राष्ट्रांशीं सख्य करतो, आणि त्या फॅसिस्ट राष्ट्रानें पोलंडवर राक्षसी आक्रमण केलें असतां त्या आक्रमणांत भागीदारी करतो हा रशियाचा नैतिक अत्याचार होय अशी लोकशाही राष्ट्रांतील जनतेची खात्री झाली.

१९१७ सालीं रशियांत कम्युनिस्ट क्रांति झाल्यापासून रशियांतील हुकुमशाही राजवटीबद्दल अँग्लोफ्रेंच लोकशाही राष्ट्रांत विविध मतें असलीं तरी सामान्य जनतेंत व समाजवादी आणि मजूर पक्षांत रशियांतील समाजवादी प्रयोगाबद्दल भरपूर सहानुभूति होती. म्हणूनच हिटलरनें व मुसोलिनीनें जर्मन व इटालीयन जनतेस रशियाविरुद्ध प्रक्षुब्ध केलें व युद्धास तयार केलें, तरी पण इंग्लंड व फ्रान्स या देशांतील सोव्हिअट-विरोधी गटांना आपल्या धोरणास जनतेचा पाठिंबा मिळविता आला नाहीं. पण इंग्लंडफ्रान्समधील जनतेच्या या रशियाप्रेमी भावनेस रूसो-जर्मन अनाक्रमण करारामुळें जबरदस्त धक्का बसला आणि रशियानें जेव्हां जर्मनीशीं करार करून रणांगणावर पोलंडची लांडगेतोड व वाटणी केली तेव्हां रशियन सोव्हिअट पद्धति हीहि फॅसिस्टच आहे असें अँग्लो-अमेरिकन जनतेस वाटूं लागलें. नंतर थोड्याच दिवसांत रशियानें फिन्लंडकडे रशियाची संरक्षण-फळी मजबूत व्हावी म्हणून कांहीं मुद्दाम मागितला व फिन्लंडनें तो नाकारल्या-मुळें रशियानें फिन्लंडवर चढाई केली, यामुळें रशिया साम्राज्यवादीहि आहे असा अँग्लोफ्रेंच जनतेस प्रत्यय आला.

रशिया लोकशाही राष्ट्रांत दुसऱ्या महायुद्धारंभीं (अप्रिय होण्यास आणखी एक फार मोठें कारण घडलें. जगांतील सर्व कम्युनिस्ट हिटलर, मुसोलिनी व फॅसीझम् यांचें नेहमीं हाडवैरी असत. फॅसीझम् व नात्सीझम् यांविरुद्ध प्रचार करणें हें त्यांचें एक प्रमुख कार्य असे. पण रूसोजर्मन करारे झाल्यानंतर हा प्रचार एकदम थांबला. दुसरें महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर ऑक्टोबरमध्यें रशियन परराष्ट्रमंत्री मोलॉटोव्ह यानें एक भाषण केलें. त्यांत अँग्लोफ्रेंच राष्ट्रें साम्राज्यवादासाठीं लढत असून जर्मनी राष्ट्रवादासाठीं लढत आहे असें विधान केलें. आणि इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशांतील कम्युनिस्ट हे फॅसीझमविरोधी लढ्यांत आपापल्या सरकाराला साहाय्य करण्याऐवजीं आपापल्या सरकारला विरोध करून फॅसिस्ट एजंटासारखें वागूं लागले. यामुळें जगांतील कम्युनिस्ट हे लोकशाहीविरोधी फितुर असून त्यांना उंदराप्रमाणें ठेचलें पाहिजे अशी विचारसरणी लोकशाही राष्ट्रांत प्रसृत झाली. पुढें १९४१च्या जूनमध्यें जर्मनीनें रशियावर स्वारी केली तेव्हां रशियाचें व जगांतील कम्युनिस्टांचें धोरण एकदम बदललें व दुसऱ्या टोकास गेलें. जगांतील कम्युनिस्ट व रशिया फॅसीझमवर पुन्हा शिव्या ओकूं लागले आणि अँग्लोफ्रेंच अमेरिकन राष्ट्रें हीं लोकशाही राष्ट्रें असून त्यांची बाजू ही 'लोकयुद्धा' ची बाजू आहे असें बोलूं लागले. भारतासारख्या ब्रिटिश साम्राज्याखालीं भरडल्या जाणाऱ्या व ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध बंड करून उठलेल्या राष्ट्रांस कम्युनिस्टांनीं हे 'लोकयुद्धा' चे मंत्रपाठ शिकविले आणि येथील साम्राज्यविरोधी बंडवाल्यांना त्यांनीं फॅसिस्ट एजंट म्हणून हिणविलें. या सर्व इतिहासामुळें रणांगणावर अँग्लो-फ्रेंच-अमेरिकन राष्ट्रें व रशिया यांची जरी एकजूट दिसली तरी रशिया हें संधिसाधु राष्ट्र असून जगांतील कम्युनिस्ट हे रशियाचे गुलाम आहेत अशी जगांतील लोकशाही-प्रेमी व समाजवादी वृत्तीच्या लोकांची भावना झाली. युद्धानंतर घडलेल्या कोणत्याहि घटनेनें रशिया व जागतिक कम्युनिस्ट चळवळ या विषयींचें हें लोकमत बदलूं शकलेलें नाहीं.

दुसरें महायुद्ध सुरू होण्यापूर्वीं सात दिवस रशियानें जर्मनीशीं अनाक्रमणाचा करार करून युद्धापासून अलग राहण्याचें ठरविलें. या घटनेचा युरोपीय लोकमतावर फार प्रतिकूल परिणाम झाला. अँग्लो-फ्रेंच सोशॅलिस्ट रशियाच्या या धोरणावर चिडले आणि पुढें पोलंड व फिनलंड यांसंबंधानें रशियानें जें चढा-

ईचें धोरण अवलंबिलें, त्यामुळें ही चीड फारच वाढली. अँग्लो-फ्रेंच भांडवलदार व कॉझर्वेटिव्ह मताचे लोक हे नेहमींच रशियाविरोधी होते, त्यांना आतां कांहींसा सोशॅलिस्टांचाहि पाठिंबा मिळूं लागला व पश्चिम युरोपांत सर्वथैव सोव्हिअटविरोधी वातावरण निर्माण झालें. पण जर्मनीचा तडाखा इतका जोरानें बसूं लागला कीं रशियासंबंधानें विचार करायला कोणास फारसा वेळच नव्हता. किंबहुना कम्युनिझम् कसाहि असो जर्मनीशीं लढतांना रशियासारखा मित्र जर्मनीवर दुसऱ्या बाजूनें प्रहार करण्याला आपण मिळवूं शकलों नाहीं याचें चर्चिलसारख्यांना वाईट वाटलें असावें असें दिसतें. चर्चिल हा शुद्ध व्यवहार-वादी आहे. जर्मनीचा नात्सीवाद त्याला अमान्य नव्हता. लोकशाही ही दुर्बल असते, नात्सीवाद हा राष्ट्र एकजूट व समर्थ बनवितो याचें चर्चिलला कौतुक वाटे. जर्मनींत हिटलर अधिकारावर आला याचें चर्चिलला वाईट वाटलें व त्यानें हिटलरची मनधरणी करण्याच्या चेंबर्लेनच्या धोरणाला निकराचा विरोध केला. याचें कारण हिटलर ब्रिटनचें साम्राज्य बुडवायला बसला आहे अशी चर्चिलची खात्री झाली होती हें होय. पण हिटलरचें तत्त्व त्याला मान्य होतें. पहिल्या महायुद्धांत जर्मनीचा पराभव होऊन जर्मनीचा चुराडा झाला तरीसुद्धां जर्मनीचें पुनरुज्जीवन करून हिटलरनें त्याला बलवान केलें याचें चर्चिलला कौतुक वाटे. १९३८ सालीं केलेल्या एका भाषणांत चर्चिल म्हणतो, "ब्रिट-नचा जर युद्धांत पराभव झाला असता तर जगांतील राष्ट्रांत आमचा जो उच्च दर्जा आहे तो परत मिळवून देण्यासाठीं आमच्यांतहि कोणीतरी हिटलर निघाला असता अशी मला खात्री आहे."

यांत चर्चिलला लोकशाही नको असा अर्थ नाहीं. त्याला अमुक एका समाज-व्यवस्थेचें महत्त्व वाटत नाहीं. आपला देश बलाढ्य, आघाडीवर, वैभवसंपन्न असावा एवढीच त्याची इच्छा असते. चेंबर्लेनप्रमाणें जर्मनीपुढें मान वाक-विण्यास त्याची तयारी नव्हती आणि स्वदेशाच्या रक्षणासाठीं रशियाची मदत घ्यावी लागली तर तो त्याबाबत कचरणारा नव्हता. दुसऱ्या महायुध्दापूर्वी चेंबर्लेनऐवजीं चर्चिल ब्रिटनमध्यें पंतप्रधान असता तर जर्मनी एवढा माजला नसता आणि रूसोजर्मन करार होण्याऐवजीं अँग्लोरशियन करार होऊन युध्दाच्या आरंभापासूनच रशिया युध्दांत अँग्लोफ्रेंचांच्या बाजूनें आला असता असें वाटतें. रशियानें पोलंडवर स्वारी केली व अर्धें पोलंड जर्मनीशीं करार

करून कापून घेतलें त्यावेळीं सारें जग चकित झालें व रशियावर चर-फडलें. पग चर्चिलनें रशियाला दोष न देतां पोलंडचा जो भाग मूळ रशियाचाच होता, तो घेण्याचा रशियाला हक्क होता, फक्त 'आमचा मित्र म्हणून रशियानें तो घ्यायला हवा होता' असें एका भाषणांत बोलून दाखविलें. हें भाषण चर्चिलनें केलें त्यावेळीं तो मंत्रिमंडळांत होता तरी अजून पंतप्रधान झाला नव्हता. पण युद्ध भडकत गेलें तर इंग्लंडांत सर्वपक्षीय एकजूट करण्यास चर्चिल हाच समर्थ होता व तोच पंतप्रधान होणार हें पुष्कळांनीं ताडलें होतें. रशियाहि फार दिवस तटस्थ राहूं शकत नाहीं, जर्मनी आज ना उद्यां रशियावर हल्ला करणार हेंहि पुष्कळांच्या लक्षांत आलें होतें. अशा वेळीं चर्चिल पंतप्रधान असल्यास हिटलरविरुद्ध अँग्लो-रशियन एकजूट खास होऊं शकेल असें चर्चिलच्या वर उल्लेखिलेल्या भाषणावरून अनेकांच्या लक्षांत आलें होतें. पुढें ती गोष्ट पुष्कळ अंशानें खरी ठरलीहि.

पण सर्वसामान्य भांडलदार व कॉझर्वेटिव्ह यांची कम्युनिझमविरोधी तेढ युद्धकाळांत कायम टिकली इतकेंच नव्हे, तर अँग्लोफ्रेंचांचे जर्मनीविरुद्ध जें युद्ध चालू आहे त्याला रशियाविरोधी युद्धाचें स्वरूप यावें अशी खटपट सर्व युद्धकाळांत कोणी ना कोणी भांडवलशाहीपक्षपाती लोक करीत असून निदान युरोपांत युद्धोत्तर काळांत कम्युनिझम् पसरूं नये याविषयीं अँग्लो-फ्रेंच-अमेरिकन राष्ट्रांतील सर्वच मुत्सद्दी खटपट करीत होते. रशियानें फिन्लंडवर ज्यावेळीं स्वारी केली त्यावेळीं ब्रिटननें रशियाविरुद्ध युद्ध पुकारून फिन्लंडला मदत करावी असें मत युद्धमंत्री होरेवेलिशा यानें व्यक्त केलें. त्याचें मंत्रिमंडळानें ऐकलें नाहीं म्हणून त्यानें अखेर राजीनामा दिला. पुढें रशियावर जर्मनीनें स्वारी केली आणि जर्मनी स्टालिनग्राडपर्यंत रशियाला मागें रेटीत गेला. त्यावेळीं मूरब्रॉबॅझमूलाहि राजीनामा द्यावा लागला. रशियाची जर्मनी-विरुद्ध मदत चर्चिलला हवी होती व एकदां मिळाल्यावर ती गमवायला चर्चिल

तयार नव्हता. पण युरोप कम्युनिस्ट होता कामा नये आणि युद्धानंतर रशियाचें वर्चस्व कोठेंहि वाढूं नये यासाठीं चर्चिल व इतर सर्व भांडवलवादी मुत्सद्दी यांचा सतत प्रयत्न होता. यामुळें, पहिल्या महायुद्धाचे शेवटीं भांडवलदारांनीं कम्युनिझमविरोधी लढा आरंभला, पण दुसऱ्या महायुद्धांत आरंभापासून अखेरपर्यंत जर्मनीविरोधी लढा चालू असतांच कम्युनिझम् विरोधी लढाहि निकारानें चालू होता. जोंवर रशिया तटस्थ होता आणि अँग्लो-फ्रेंच राष्ट्रांतील कम्युनिस्ट जणूं काय जर्मनीचे हस्तक असल्यासारखेच वावरत होते तोंवर कम्युनिस्टांची उघड उघड निर्भत्सनाच होत होती व सामान्य जनतेंत त्यांच्याबद्दल मुळींच आदर उत्पन्न होणें शक्य नव्हतें. पण रशियावर जर्मनीनें स्वारी केल्यानंतर अँग्लोफ्रेंच राष्ट्रांतील कम्युनिस्ट हेहि हिटलरविरोधी बनले व त्यांनीं 'मुईखालीं' जाऊन हिटलरविरोधी गनीमी लढा सुरू केला. या कम्युनिस्टांची संख्या सर्वत्र थोडी होती तरी समाजवादी, लोकशाहीवादी व देशाभिमानी असे सर्व गट 'मुईखालच्या' गनीमी लढ्यांत सामील झाले. रशियावर स्वारी करण्यापूर्वीच्या बावीस महिन्यांत हिटलरनें जरी सारा युरोप पादाक्रांत केला तरी रशियावर जर्मनीची स्वारी झाल्यानंतर युरोपांत कम्युनिस्टांनीं जनतेचे जे गनीमी लढे सुरू केले त्यानें हिटलरला बेजार केलें व पुढील हिटलरच्या पराभवाचा पाया खणून ठेवला.

क्रांति दडपण्याचे प्रयत्न

पण याच गनीमी लढ्यांतून समाजक्रांतीचीहि भीति उत्पन्न झाली. यामुळें अँग्लो-फ्रेंच-अमेरिकन राज्यकर्ते हिटलरशीं लढतां लढतां 'कम्युनिस्ट क्रांती'-शींहि लढत राहिले. म्हणून दुसऱ्या महायुद्धांत जर्मनीविरुद्ध अँग्लोफ्रेंचांचा झालेला उघड लढा जितका महत्त्वाचा आहे त्यापेक्षां 'मुईखालच्या' क्रांतिकारकांशीं त्यांना करावा लागलेला लढा हा अधिक महत्त्वाचा आहे. जर्मनीशीं चाललेला लढा १९४५ सालीं हिटलरबरोबरच संपला. पण क्रांतिविरोधी लढा युद्धकालींच सुरू होऊन अजून चालला आहे व कदाचित तिसरें महायुद्ध तो ओढवून आणतो कीं काय अशीहि भीति वाटत आहे.

जर्मनीची स्वारी रशियावर झाली त्यावेळीं रशियाची शक्ति किती आहे याचा कोणासहि अंदाज नव्हता. रूसो-जर्मन करार रशियानें केला तो आपल्या अंगीं लढण्याचें सामर्थ्य नाहीं असें वाटूनच केला असा अनेकांचा अंदाज होता.

जर्मनीनें रशियावर स्वारी केली व रशियन सैन्य भराभर मागें हटूं लागलें. यामुळें इंग्लंड व अमेरिका येथील मुत्सद्दी रशियाच्या जास्तींत जास्त तीन महिन्यांत मोड होईल असें अंदाजूं लागले. यामुळें रशियाला पहिले तीनचार महिने फारशी मदत अँग्लो-फ्रेंच-अमेरिकनांकडून मिळाली नाहीं अथवा त्यांनीं जर्मनीस पश्चिमेच्या बाजूनें सतावून टाकण्याचेंहि कार्य केलें नाहीं. रशियावर जर्मनीनें स्वारी केली यामुळें पश्चिम युरोपांत आनंदीआनंदहि झाला. कारण जर्मनीविरुद्ध तेवढीच अधिक मदत मिळणार होती. रशिया या युद्धांत वांचेल असेंहि कोणाला वाटत नव्हतें. यामुळें भांडवलदारी मुत्सद्यांना आनंदास अधिक कारण होतें.

रशियावर जर्मन स्वारी झाल्यामुळें रशिया अँग्लो-अमेरिकनांचा मित्र झाला होताच. तशा आणाभाकाहि त्या दोघांत झाल्या व इंग्लंड आणि रशिया यांचा वीस वर्षांचा सख्ख्याचा तह झाला. पण रशियावर विश्वास ठेवण्यास अँग्लो-फ्रेंच राष्ट्रें तयार नव्हतीं. ब्रिटिश शास्त्रज्ञांना ॲटमचें विच्छेदन करता आलें. पुढें त्यापासून ॲटमबॉंब पूर्ण करण्याचें अवाढव्य खर्चाचें कार्य ब्रिटनला झेपणारें नव्हतें. तेव्हां चर्चिलनें हें ॲटमविच्छेदनाचें रहस्य रूझवेल्टला सांगितलें, पण रशियाला त्याचा थांगपत्ता लागूं दिला नाहीं.

चर्चिल हा जर्मनीविरोधी चढाईची योजना करीत असतां रशियाला युद्धोत्तरकाळीं पायबंद घालण्याचीहि तजवीज त्याच वेळीं करीत होता असें रूझवेल्टचा मुलगा कर्नल एलिअट यानें लिहून ठेवलें असून हॅरी हॉपकिन्स व ज. इसेनॉर यांनींहि असे उल्लेख केले आहेत. बाल्कन्समध्यें ब्रिटनचें खूप भांडवल गुंतलें होतें आणि जर्मनीचा पराभव झाल्यावर रशिया तेथें झडप घालील अशी चर्चिलला भीति वाटे. म्हणून जर्मनीविरुद्ध रशियास मदत करण्यासाठीं दुसरी आघाडी जी सुरू करायची ती पश्चिम युरोपांत न करता बाल्कन्समध्यें करावी आणि जर्मनीचा पराभव करतां करतां आपण बाल्कन्स व्यापून बसावें असा चर्चिलचा बेत होता. पण इसेनॉरला हें धोरण मान्य झालें नाहीं अथवा बहुधा रशियानेंच बाल्कन्समध्यें पाऊल टाकूं नका असें अँग्लो-अमेरिकनांना बजावलें असावें.

फ्रान्स, बेल्जम, हॉलंड, नॉर्वे वगैरे राष्ट्रें हिटलरनें रशियावर स्वारी करण्यापूर्वीच पायाखालीं तुडविलीं. त्याबरोबर तेथें 'भुईखालची' गनीमी

प्रतिकाराची चळवळहि सुरू झाली. पण रशिया तटस्थ असून कम्युनिस्ट जर्मनीला अनुकूल होते यामुळें गनीमी युद्धास जोर चढेना. १९४१ च्या जून-मध्यें जर्मनीनें रशियावर स्वारी केली आणि युरोपांतील गनीमी युद्धांत कम्युनिस्ट सामील होऊन गनीमी युद्धास जोर चढूं लागला. त्याबरोबरच त्या गनीमी युद्धास समाजक्रांतीचेहि अंकुर फुटूं लागले.

फ्रान्स, बेल्जम, हॉलंड, नॉर्वे, पोलंड, इटाली, ग्रीस या देशांत गनीमी लढे झाले. या गनीमी संघटनांनीं हिटलरशाहीचा पाडाव होताच त्या त्या देशांतील बँका, वहानूक, प्राणभूत धंदे यांचे आणि देशांतील आर्थिक संघटनेचें राष्ट्रीय नियंत्रण करणें हें ध्येय गाठण्याचा निश्चय केला. फॅसिझम नष्ट करून लोक-शाही जर स्थापायची तर आर्थिक सांगाडा जुना भांडवलशाहीसरंजामशाहीचा न ठेवतां समाजवादी दृष्टिकोण आर्थिक क्षेत्रांत अवलंबला पाहिजे तरच खरी खुरी लोकशाही स्थापन होईल अशी या लढवय्यांची खात्री झाली होती व याच धोरणानें गनीमी लढे ते लढत होते.

पण हीच गोष्ट भांडवलदारी सत्ताधाऱ्यांना व मुत्सद्यांना मान्य नव्हती. गनीमी लढ्यांत जसे क्रांतिकारक होते तसे प्रतिगामी राष्ट्रवादीहि होते व त्या दोघांत नेतृत्वासाठीं चुरस लागली असून भांडवलदारी मुत्सद्दी प्रतिगामी गनीम्यांचा पाठपुरावा करीत होते. फ्रान्समध्यें डी गॉलच्या अनु-यायांनीं हिटलरविरोधी प्रतिकार फळी उभारली होती. तींत कम्युनिस्ट, सोशॅलिस्ट व राष्ट्रवादी फॅसिस्टहि होते. स्वतः डी गॉल हा राष्ट्रवादी फॅसिस्ट होता व तो युद्धोत्तरकाळीं समाजक्रांति होऊं देणार नाहीं अशी भांडवलदार मुत्सद्यांना खात्री असल्यानें ते डी गॉलच्या अनुयायांना सर्व प्रकारची मदत करीत. युगोस्लोव्हिया आणि ग्रीस येथील परिस्थिति आटोक्याबाहेर चालली असें या मुत्सद्यांना वाटलें व तेथील क्रांतीची लाट थोपविण्याचा प्रयत्न त्यांनीं युद्ध चालू असतांच सुरू केला.

इटालींत या प्रयत्नांना बरेंच यश आलें. जर्मन वर्चस्वाची फळी युरोपांत प्रथम इटालींत फुटली. राजा व्हिक्टर इमॅन्युअलनें मुसोलिनीला पदच्युत करून ज. बादोलियो यांस पंतप्रधान नेमलें. त्यानें कांहीं दिवस युद्ध चालू ठेवण्याचा देखावा केला. तेव्हां इंग्लंडांतील कांहीं इटालीअनांनीं 'डेलि टेलिग्राफ' पत्रांतून बादोलिओनें युद्ध थांबवावें अशी प्रचारमोहीम चालू केली.

'डेली टेलिग्राफ' लिहितो "बादोलिओ जर फार काळ अमेरिकन आघाडी-विरुद्ध लढत राहील तर अखेर गनिमी प्रक्षोभाच्या वणव्यांत तो पकडला जाईल. प्रवाहाच्या मध्यावर राहून प्रवाहाशीं झगडणें हें त्यानें सोडावें आणि अजून अवधि आहे तोंवर संयुक्तांच्या बंदरांत शिरावें हें बरें."

हा लेख सिनॉर फ्रँझेरो या इटालिअनानें लिहिला होता. सिनॉर फ्रँझेरो हा पुष्कळ वर्षें इंग्लंडांत फॅसीझमचा प्रचार करीत होता. त्यानें या लेखांत 'इटालीचा राजा व बादोलिओ यांना जनतेचा भरपूर पाठिंबा आहे, कम्युनिस्टांना फारसें महत्त्व देण्याचें कारण नाहीं' असें लिहिलें. नंतर चार दिवसांनीं लिहितांना तो आणखी स्पष्ट बोलला. तो म्हणाला,

"भुईखालच्या चळवळींत नीट निरखून पाहिलें म्हणजे तेथें एक लिबरल पक्ष दिसतो. पण तो अगदींच निर्बल आहे. तेथें एक सोशॅलिस्ट पक्ष आहे. पण तें नुसतें नांव असून तो पक्ष खरोखर कम्युनिस्ट पक्षच आहे. संख्या थोडी असली तरी तो संघटित आहे. त्यांच्या जवळ फंड आहेत, एक चांगलें वृत्तपत्र आहे. ते प्रचार फार चांगला करतात. बादोलिओ अमेरिकनांपुढें पराभूत होऊन जर पदच्युत झाला तर त्याचे जागीं एकादें लिबरल सरकार येईल. तें अमेरिकनांना शरण जावो अथवा न जावो तें औट घटकाहि नांदणार नाहीं आणि त्याची जागा कम्युनिस्ट घेतील. सारा राज्यकारभार कम्युनिस्टांच्या हातीं जाईल."

असें घडूं नये म्हणून काय करावें ? तर बादोलिओनेंच शरणागति द्यावी आणि मग अमेरिकनांनीं जुन्याच राज्ययंत्राकडून कारभार चालवावा, सोशॅलिस्टांना, कम्युनिस्टांना समाजक्रांति करण्यास वाव देऊं नये असें फ्रँझेरो बादोलिओला व अमेरिकनांना शिकवीत होता.

युरोपमध्यें संयुक्त राष्ट्रांकडून जेथें जेथें जर्मनीची व इटालीची पीछेहाट होईल तेथें तेथें 'अलाइड मिलिटरी गव्हर्मेंट ऑफ् ऑक्युपाईड टेरिटरीज्' म्हणजे या लांबट नांवाच्या ए. एम्. जी. ओ. टी. या आद्याक्षरावरून नामाभिधान पावलेलें 'अॅमगॉट' सरकार स्थापलें जात असे. जर्मनीची फळी इटालींत प्रथम फुटली तेव्हां तेथें हें 'ऑमगॉट' स्थापन झालें. या सरकारनें भुईखालच्या क्रांतिकारकांची मदत घेण्याचें साफ नाकारलें. सिसिलींत

'ॲमगॉट' प्रथम आलें, त्याचा अध्यक्ष मेजर जनरल लॉर्ड रेनेल हा होता. तो मूळचा एक बँकर असल्यानें जुनी समाजव्यवस्था काळजीपूर्वक कशी संभाळली पाहिजे हें त्याला कळत होतें. त्यानें १९४३ च्या ऑगस्टमध्यें लंडनमधील 'न्यूज क्रॉनिकल' ला एक मुलाखत दिली. तींत तो म्हणाला,

"आम्ही फॅसिस्ट अथवा फॅसिस्टविरोधी अशा कोणत्याहि गटाची मदत घेणार नाहीं. तूर्त प्राथमिक शिक्षण आम्ही धर्मगुरूंचें हातीं देणार आहों. सभ्यां सभा भरविण्याचें अथवा संघटना स्थापण्याचें स्वातंत्र्य नसून मला पुढील हुकुम मिळेपर्यंत मी तें स्वातंत्र्य देणार नाहीं. कायदा आणि सुव्यवस्था यासाठीं मुसोलिनीचे सिव्हिल पोलिस आम्हांला मिळाले आहेत. ते कांहीं खास मुसोलिनीचे नव्हते. कारण त्यांनीं राजनिष्ठेची जी शपथ घेतली ती राजाच्या नांवानें घेतली आहे."

याप्रमाणें फक्त मुसोलिनी व बादोलिओ यांना बाजूस सारून व ज्या क्रांतिकारकांनीं फॅसिस्ट सत्ता आंतून पोखरून काढली त्यांना जवळ येऊं न देतां ॲमगॉटनें जुनेंच फॅसिस्ट राज्ययंत्र तसेंच कायम ठेवलें. खाजगी उद्योगधंदे मूळच्या मालकांच्या हवालीं करण्यासाठीं ॲमगॉटनें आपल्या ताब्यांत ठेवले. सामाजिक व आर्थिक पुनर्घटना करण्याची लॉर्ड रेनेलची मुळींच इच्छा नव्हती. तो म्हणाला,

"आंतरराष्ट्रीय कायदा अथवा ॲमगॉटला दिलेले अधिकार यांच्या कक्षेंत आम्हांला समाजसुधारणेच्या योजना हातीं घेतां येतच नाहींत. इटालीअनांच्या खाजगी मालकींत आम्ही हस्तक्षेप करूं शकत नाहीं. आम्ही व्यापलेल्या प्रदेशांत नवे कर लादूं शकत नाहीं." युरोपांत युद्धांतून कम्युनिझम् निर्माण होऊं नये. यासाठीं जुन्या समाजवटनेचें रक्षण करणें जुन्याच नोकरशाहीच्या हातीं राज्यकारभार देणें नागरिकस्वातंत्र्य सुरू न करणें आणि 'भुईखालच्या' फॅसीझमविरोधी बंडवाल्यांना दूर सारणें, असें ॲमगॉट सरकारचें हें धोरण होतें. इटालींतील या प्रकारास उद्देशून सॅम ग्रॅफ्टन हा अमेरिकन लेखक १९४३ च्या ऑगस्टमध्यें लिहितो,

"युरोपांतील लोक भुईखालचा गनीमी लढा करून विजयी होत होत वर येतात तोंवर आम्ही त्यांच्या शौर्याचें कौतुक करतों. पण तीं माणसें वर आलीं कीं 'हे कम्युनिस्ट गुंड' 'ते युरोपला वणवा लावणार आहेत' असें म्हणून

आम्ही त्याचा धिक्कार करतों. दोन्ही वेळीं माणसें तींच, फक्त आमचें धोरण बदलतें. ”

अँग्लो-अमेरिकनांचे हेतु ‘ रेनॉल्ड्स् न्यूज् ’ या पत्रानें अधिक स्पष्टपणें मांडले आहेत. तें पत्र म्हणतें,

“ अँग्लो-अमेरिकन हे सोशालिस्ट लोकशाही स्थापण्यासाठीं लढत नसून भांडवलदारी लोकशाही स्थापण्यासाठीं लढत आहेत. युरोपांत हिटलरचा पाडाव झाल्यावर सामाजिक क्रांति होईल हें त्यांना माहीत आहे. अॅमगॉट स्थापण्याचा मुख्य हेतु प्रथम हिटलरशाहीचा जुलुमी अंमल व नंतर त्या जुलुमी सत्तेचा पराभव या प्रचंड संघर्षांतून जी क्रांतिकारक शक्ति उत्पन्न होईल तिजमधून एकदम भयंकर स्फोट निर्माण होऊं न देता ती वाफ थोडथोडी सोडून पांगून टाकायची हा होता. जुनी भांडवलदारी लोकशाही अशक्य करून टाकणारी क्रांति उद्भवूं न देणें हें अमेरिकेचें व ब्रिटिशांचेंहि धोरण होते. ”

युद्धानंतर सर्व युरोपभर कमी अधिक प्रमाणांत हेंच धोरण अवलंबिण्यांत आलें. बेल्जम, हॉलंड, डेन्मार्क, नॉर्वे या देशांत लोकांना लोकशाही हक्कांची जुनी सवय पुष्कळ होती. तेथील भांडवलशाही अधिक सुसंस्कृत होती यामुळें गनीमी बंडवाले व भांडवलदार यांचेमध्यें तडजोड होऊन भांडवलदारांचींच पण व्यापक लोकशाही हक्कांचीं सरकारें तावडतोब अस्तित्वांत आलीं. बेल्जममध्यें थोडी गडबड झाली त्यावरोबर चर्चिलला कम्युनिझमची भीति वाटून त्यानें ब्रुसेल्समध्यें टँक्स पाठविलीं. पण त्यावेळीं ब्रुसेल्समध्यें ब्रिटिश, फ्रेंच व इतर देशांचे वातमीदार होते त्यांनीं ब्रुसेल्समध्यें कोणीहि कम्युनिस्ट नाहींत असें जाहीर केलें. या देशांतून दंगली न होतां तडजोडीनें नवीन घटना अस्तित्वांत आल्या, पण युद्धापूर्वीचे प्रतिगामी राज्यकर्ते हेच परत राज्यावर आले आहेत असें पुढें जनतेच्या प्रत्ययास आलें.

फ्रान्समध्यें कम्युनिस्टांचें वर्चस्व वाढलें नाहींच, पण सोशलिस्टांचें बरेंच वाढलें. युद्धानतर ज. डी गॉल हा पंतप्रधान झाला. पण त्याला हिटलरप्रमाणें सर्वाधिकारी व्हायचें होतें, तसें होतां आलें नाहीं. पुढें त्याची उचलबांगडीहि झाली. पण फ्रान्सला स्थिर स्वरूपाचें मंत्रिमंडळ लाभूं नये हा जुना प्रकार दुसऱ्या महायुद्धानंतरहि कायम आहेच.

इटालींत फॅसिस्ट सरकारचा पाडाव झाल्यानंतर फॅसिस्ट पोलिसांच्या हातीं

सत्ता कशी देण्यांत आली तें वर सांगितलेंच आहे. फॅसिस्टांचा पाडाव करणाऱ्या भूमिगत क्रांतिकारकांनीं जनतेच्या ग्रामपंचायती स्थापल्या होत्या, उत्तर इटालींतील कारखान्यांतून फॅसिस्ट अधिकाऱ्यांना हाकून लावून कामगारांनीं वर्कर्स कौन्सिल्स स्थापन केलीं आणि कारखाने ताब्यांत घेतले. ही संघटना मजबूत होण्याइतका अवधि लाभला असता तर फॅसिस्ट पोलिसांचें राज्य स्थिर होवूं शकलें नसतें. म्हणून ॲमगॉटची सत्ता जसजशी इटालींत पसरत चालली तसतशा या ग्रामपंचायती मोडून खेडीं धर्मगुरूंच्या हवालीं केलीं गेलीं व वर्कर्स कौन्सिलें मोडून कारखाने मालकांना परत देण्यासाठीं सरकारनें स्वतांकडे घेतले.

: ४ : ग्रीसचें उदाहरण

बाल्कन द्वीपकल्प हा ब्रिटनच्या फार चिंतेचा मुद्दा. त्यांत रशियाचा शिरकाव होऊं नये आणि कम्युनिस्ट क्रांति होऊं नये याची ब्रिटननें फार काळजी घेतली. पण फक्त ग्रीसमध्यें चर्चिलला यश आलें. युद्धकाळीं व युद्धानंतर अँग्लो-अमेरिकनांनीं क्रांति दडपून टाकण्याचे प्रयत्न कसे केले त्याचें ग्रीस हें उत्तम उदाहरण आहे.

१९४३ त इटालींतून जर्मन आघाडी अमेरिकन सैन्यापुढें कोसळूं लागतांच बाल्कन द्वीपकल्प व दक्षिण युरोप यांच्या योजना चर्चिल आंखूं लागला. १९४३ च्या ऑगस्टमध्यें क्वयूबेक रेडिओवरून भाषण करतांना चर्चिल म्हणाला,

" युगोस्लाव्हियाचा राजा आणि ग्रीसचा राजा यांना त्यांचीं राज्यें परत मिळावीं अशी माझी इच्छा आहे. "

हे दोन्ही राजे सरंजामदार, प्रतिगामी भांडवलदार व परदेशी साम्राज्यवादी यांच्या पाठिंब्यानें दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी राज्य करीत होते. जर्मनीची व इटा-

लीची मुसंडी येतांच इतर अनेक युरोपीय राजाप्रमाणें यांनीं पळ काढला होता. त्यांना परत गादीवर बसविणें म्हणजे जुनी समाजव्यवस्था कायम ठेवण्यासारखें असून चर्चिलनें नुसती इच्छाच व्यक्त केली नाहीं तर ती इच्छा सत्य सृष्टींत आणण्यासाठीं महायुद्धांतील लढ्याइतके निकराचे प्रयत्न केले.

पैकीं युगोस्लाव्हियांत चर्चिलला यश आलें नाहीं. तेथें फॅसिझमविरोधी आघाडी कम्युनिस्ट पक्षानें टिटोच्या नेतृत्वाखालीं उभारली व इटाली-जर्मनी यांच्या आक्रमणास निकराचा प्रतिकार करून त्यांची सत्ता आंतून पोखरून काढली. टिटोच्या या लढ्याच्या काळांत चर्चिलचा मुलगा रँडॉल्फ चर्चिल टिटोच्या लढ्याचें निरीक्षण करण्यासाठीं येऊन गेला होता. त्यानें बापास टिटोबद्दल काय सल्ला दिला असेल तो असो. पण युगोस्लाव्हियाच्या राजाला गादीवर बसविण्याच्या चर्चिलच्या योजनेस टिटोनें मान तुकविण्याचें साफ नाकारलें.

त्यामुळें युद्धोत्तर दुःखनिवारण व पुनर्वसतीकरण करण्यासाठीं संयुक्त राष्ट्रसंघानें जें खातें सुरू केलें होतें (युनायटेड नेशन्स रिलीफ ॲन्ड रीहॅबिलिटेशन असोसिएशन—यू. एन्. आर. आर. ए.—'अन्रा') त्या अन्राखात्याकडून युगोस्लाव्हियास मदत येण्याची प्रथम बंद करण्यांत आली. कारण ही मदत अँग्लो-अमेरिकन सैन्यामार्फत युगोस्लाव्हियांत पाठविण्यांत येईल अशी अट अन्रा संस्थेनें घातली, पण टिटोनें ती अट मान्य केली नाहीं. पुढें अन्रानें आपला हट्ट सोडला व कांहीं मदत टिटोच्या हवालीं केली, पण ती पुढें पुन्हा थांबविण्यांत आली. यामुळें युगोस्लाव्ह जनतेचे फार हाल झाले. पण टिटोनें संयुक्त राष्ट्रांस शरण न जातां परदेशीं गेलेल्या राजाचें राज्यपद बरखास्त करून प्रजाराज्य जाहीर केलें व कम्युनिस्ट राजवट स्थापन केली.

ग्रीसमध्यें ब्रिटिश कारस्थान

ग्रीसची भूमि मात्र चर्चिलला बरीच मऊ लागली. तेथें प्रथम ब्रिटननें व नंतर अमेरिकेनें क्रांतिकारकाशीं घनघोर संग्राम करून राजा व प्रतिगामी वर्ग यांचें आसन मजबूत केलें. आपण ब्रिटिश साम्राज्य निकालांत काढणार नाहीं अशी चर्चिलची प्रतिज्ञा होती. या साम्राज्याच्या सुरक्षिततेसाठीं पूर्व भूमध्य समुद्रांत रशियाचा शिरकाव न होणें अवश्य असल्यानें काळ्या समुद्राबाहेर रशियाला मज्जाव होणें इष्ट होतें. म्हणून ग्रीसमध्यें प्रतिगामी सत्ता व अँग्लो-अमेरिकनांचें वर्चस्व स्थापण्यासाठीं चर्चिल झगडला

व अखेर त्यानें यश मिळविलें. १९४३ च्या ऑगस्टमध्यें चर्चिलनें क्यूबेक येथें भाषण करून ग्रीसचा राजा गादीवर यावा अशी जी इच्छा व्यक्त केली तिचा अर्थ टीकाकारांच्या लक्षांत त्याच वेळीं आला होता. चर्चिलच्या त्या भाषणानंतर पंधरवड्यानें लंडनच्या ' टाइम्स ' मध्यें स्मर्नाचा त्यांचा वातमीदार लिहितो,

" ग्रीक राजाला गादीवर बसविण्याचा चर्चिलचा आग्रह आहे, याचा अर्थ लोकांना कसा दिसतो ? ज्या मेटाक्झसनें पार्लमेंट बुडवून फॅसिस्ट राजवट स्थापन केली त्याला संभाळून घेऊन पाठिंबा दिल्याचा आरोप या ग्रीक राजावर उघडपणें केला जात आहे ही गोष्ट लपून राहिलेली नाहीं. ग्रीक लोक हा अत्याचार विसरलेले नाहींत अथवा त्यांनीं राजाला क्षमाहि केलेली नाहीं. ब्रिटिश लोकांनीं लक्षांत ठेवावें कीं ब्रिटिश सरकार ग्रीक राजाला पुन्हा ग्रीसवर लादण्याचा प्रयत्न करीत आहे आणि राजा स्वीकाराल तरच तहाच्या अटी सौम्य होतील असा दम भरला जात असल्याची टीका ग्रीसमध्यें ब्रिटनवर करण्यांत येत आहे. ग्रीक लोकांच्या मनांत असा संशय डाचत राहणें हें खुद्द ग्रीक राजाला आणि ब्रिटनच्या इभ्रतीला अपायकारक आहे. "

पण अशा इशाऱ्यांना चर्चिल बधणारा नव्हता. त्यानें ग्रीसमधील आपलें कारस्थान निकरानें सुरू केलें. युरोपांत फॅसिस्ट आक्रमणास पहिला व निकराचा प्रतिकार ग्रीसमध्यें झाला. पहिल्यानें आंलेला इटालीयन हल्ला ग्रीसनें परतविला, तेव्हां अखेर जर्मन सैन्य तेथें आलें. तेव्हां मुईखालचे गनीमी बंडवाले पराभव पावले, तरी पुन्हां मुईखालीं लढत राहिले. त्यावेळीं ब्रिटिश सैन्य उत्तर आफ्रिकेंतून ग्रीसमध्यें गेलें व तेथें ४० हजार ब्रिटिश सैन्य मारलें जाऊन ब्रिटनला माघार घ्यावी लागली. या वेळीं गनीमी लढा करण्यांत कम्युनिस्टांची संख्या थोडी असून रिपब्लिकन्स व सोशॅलिस्ट यांचा मोठा भरणा गनीमी बंडवाल्यांत होता. या सर्वांची मिळून ई. ए. एम्. (ईआम) नांवाची प्रमुख संघटना असून तिचें लढाऊ दल ई. एल्. ए. एस्. (ईलास) या नांवानें प्रसिद्ध होतें. ग्रीसचा राजा देश सोडून गेला तो प्रथम लंडनमध्यें क्लॅरिज हॉटेलमध्यें होता. तेथून बहुधा चर्चिलच्या सूचनेनें तो कॅरोंतील शेपर्ड हॉटेलमध्यें येऊन राहिला.

चर्चिलनें केलेल्या भाषणाच्या सुमारास ईआमचें एक शिष्टमंडळ त्याला भेटलें. "आम्ही संयुक्तांच्या बाजूनें फॅसीझमविरुद्ध लढलों, म्हणून आम्हांला तुम्ही लोकप्रांतनिधि मानून आमच्या द्वारां राज्यकारभार करा" अशी राजाकडे ईआमनें मागणी केली. पण राजानें स्पष्ट नकार दिला आणि रूझवेल्ट व चर्चिल यांजकडे साहाय्याची मागणी केली. तिला रूजवेल्टनें नकार दिला, पण चर्चिलनें राजास पाठिंबा देण्याचें ठरवून वयूवेक रेडिओवर वर उल्लेखिलेलें भाषण केलें.

ग्रीक राजानें ईॲमची विनंति अमान्य करतांच ब्रिटिश आधिपत्याखालीं असलेल्या ग्रीक सैन्यांत बंड झालें. कांहीं ग्रीक अधिकाऱ्यांनीं बंड मोडतांना सैनिकांस निर्दयपणें मार दिला म्हणून ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीं त्या ग्रीक सेनानींना पकडलें. पण खास चर्चिलचा आदेश आला तेव्हां त्या सेनानींना सोडून ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीं तीन चतुर्थांशाहून अधिक ग्रीक सैनिकांना कैद केलें. बाकीचे निवडक फॅसिस्ट व राजपक्षपाती असे होते त्यांची 'राजपक्षपाती मौंटनब्रिगेड' 'सेक्रेड बटॅलिअन' तयार करण्यांत आली. त्याचवेळीं ग्रीससाठीं नेमलेल्या ब्रिटिश एजंटानें जर्मन अमलांत अधिकारावर असलेला जो रालीस त्याच्या अप्रत्यक्ष संमतीनें त्यावेळचें जर्मन अमलांतलें सिक्युरिटी सैन्य आणि सिक्युरिटी पोलीस यांच्याशीं बोलणीं करून, जर्मनी पराभव पावून मागें हटेल त्यावेळीं देशाचा बंदोबस्त ठेवण्याचें काम आम्ही तुमच्याच हातीं देऊं असें त्यास आश्वासन दिलें. पण गनीमी बंडवाल्यांचा पाठिंबा त्यांना आहे असें दिसल्यावांचून लोकांवर त्या पोलिसचें व सैन्याचें वजन पडणार कसें ? म्हणून ईआमशीं संबंध नसलेले कोणी गनीमी आहेत काय याचा शोध करण्यांत आला.

शेवटीं नेपोलिअन झेर्वस नांवाचा एक तरुण त्यांच्या हातीं आला. त्यानें फॅसिस्टांशीं सहकार्य केलेंच होतें. पण प्रतिकारांतहि त्यानें भाग घेतल्याचा लौकिक होता. त्याला लोकप्रिय नेता म्हणून ब्रिटिशांनीं नाचविण्याचें ठरविलें. हा झेर्वस काय लायकीचा माणूस होता हें सांगतांना पुढें १९४७ सालीं टुमनचा प्रतिनिधि पॉल पोर्टर 'कोलिअर्स वीक्ली'मध्यें लिहितो,

"जनरल नेपोलिअन झेर्वस हा फारच संशयास्पद माणूस आहे. यानें थोडी फार प्रतिकाराची चळवळ केली होती. त्याच्या सर्व हालचालींना नात्सी सहकार्याचा वास मारतो आहे. पण ज्यांना परिस्थितीचा गैरफायदा घ्यायचा

होता त्यांना झेर्वसचा उपयोग झाला. नव्या धोरणाबद्दल जे जे संशय व्यक्त करतील त्यांचा निकाल लावण्यास झेर्वस फार उपयोगी ठरला."

जून १९४४ मध्यें लेबॅनॉनमध्यें ब्रिटिश सैन्यानें ग्रीसमध्यें शिरून जर्मनांना मागें हटवीत अथेन्समध्यें प्रवेश कसा करायचा याची रंगीत तालीम झाली. त्यावेळीं ईलासविरुद्ध व जर्मन सत्तेतर्फे बंदराची व मालमत्तेची राखण करणारे जे सिक्युरिटी पोलीस व बॅटॅलिअन त्यांनीं ब्रिटिश सैनिकांचें स्वागत करावें असें ठरलें. त्याप्रमाणें सेप्टेंबरमध्यें ब्रिटिश सैन्य ग्रीसमध्यें उतरलें; पण त्यावेळीं जर्मनीची पिच्छेहाट इलासनें केली होती व ब्रिटिश सैन्याचें स्वागत सिक्युरिटी पोलिसनें करण्याऐवजी इलासच्या सैन्यानेंच केलें. सिक्युरिटी पोलीस व बॅटॅलियन जर्मनांना अनुकूल असल्यानें इलासनें त्यापैकीं अनेकांना पकडून तुरुंगांत घातलें होतें आणि इलासचें लढाऊ दळ ब्रिटिश सैन्याच्या स्वागतास येऊन उभें राहिलें होतें. ब्रिटिश सैन्याचें स्वागत करतांना त्यांचे डोळे आनंदाश्रूनीं भरून आले, ब्रिटिश सैनिकांना त्यांनीं पुष्पहार घातले, अनेकांना त्यांनीं खांद्यावरून मिरवत नेलें. या ब्रिटिश सैन्याच्या अधिपतींनीं आधींच सिक्यूरिटी पोलिसाशीं हातमिळवणी केली आहे याची अंधुक कल्पनाहि या भोळ्या इलास वीरांना नव्हती. ब्रिटिश सेनापति जनरल स्कोबी यानें हें गोड स्वागत हसतमुखानें स्वीकारल्यावर आपलीं नखें हळुहळू बाहेर काढण्यास सुरवात केली. इलासनें प्रथम सर्व शस्त्रास्त्रें आपल्या स्वाधीन करावीं असा स्कोबीनें हुकूम सोडला. तेव्हां इलासनें मॉनर्किस्ट मौंटन ब्रिगेड व सेक्रेड बॅटॅलियन यांचींहि शस्त्रें काढून घ्यावीं असा आग्रह धरला. पण मॉनार्किस्ट ब्रिगेड जरी ग्रीसची असली तरी ब्रिटिश आधिपत्याखालीं असल्यानें तिला निःशस्त्र करण्यास स्कोबीनें नकार दिला. तेव्हां ही बटॅलियन सशस्त्र ठेवणारच तर ग्रीसमध्यें आणूं नका अशी इलासनें मागणी केली. स्कोबीनें तीहि नाकारली. तेव्हां इलासला निःशस्त्र करण्याच्या हुकुमाचा निषेध करण्यासाठीं ३ डिसेंबरला एक मोठी मिरवणूक निघाली. तींवर सिक्युरिटी पोलिसांनीं गोळीबार केला. या गोळीबाराचें पुढें पांच दिवसांनीं वर्णन करतांना अमेरिकेंतलें प्रख्यात साप्ताहिक 'न्यू रिपब्लिक' यांत कर्नल शेपर्ड लिहितो,

"मीं तो सर्व प्रकार स्वतः पाहिला आहे. रॉयलिस्ट सैनिकांनीं मिरवणुकीवर

मशिनगन चालविली. तेव्हां अथेन्समधील लोकांनीं निकरानें प्रतिकार केला. मग रॉयलिस्ट सैन्यानें सिक्यूरिटी बटॅलिअनला तुरुंगांतून मुक्त करून मिरवणुकीवर छू केलें. त्यांच्या अंगावर अजून जर्मन गणवेष तसाच होता. नंतर ब्रिटिश सैन्य व त्याच्या हिंदी पलटणीहि लोकांचा प्रतिकार हाणून पाडण्यासाठीं वापरण्यांत आल्या."

याच गोळीबाराची हकीकत ब्रिटिश पार्लमेंटाचा एक सभासद कॅप्टन व्हॅलेंकबर्न यानें दिली आहे. तो म्हणतो,

" ईआम जेव्हां जर्मनीशीं लढा देत होती त्यावेळीं हे ग्रीक पोलीस जर्मनीची चाकरी करीत होते. या इआमच्या पुरस्कर्त्यांची ३ डिसेंबरला मिरवणूक निघाली होती. ती रस्त्यावरून शांतपणें चालली असून तींत स्त्रिया व मुलेंहि होतीं. तिजवर या पोलिसांनीं गोळ्यांचा वर्षाव केला. त्यामुळें १६ माणसें मेलीं व १४८ जखमी झाली. "

यानंतर इलासनें बंड उभारलें व चाळीस दिवसपर्यंत सतत धुमश्चक्री चालू राहिली. ब्रिटिश जनरल स्कोबी यानें हें बंड मोडून काढण्यांत पुढाकार घेतला. पुढें १९४७ सालीं ब्रिटनच्या या पराक्रमाचें वर्णन करतांना चर्चिल लिहितो,

" मी ६ डिसेंबर १९४४ ला स्कोबीला एक तार केली आणि ग्रीसमध्यें तूं तटस्थ राहूं नको, पापांड्रूच्या मंत्रिमंडळास पाठिंबा दे व कम्युनिस्टास झोडपून काढ असें सुचविलें. या कामासाठीं तीन ब्रिटिश डिव्हिजन्स अथेन्समध्यें नेल्या होत्या."

स्कोबीला ग्रीसमध्यें प्रथम जर्मनाशीं लढण्यासाठीं पाठविण्यांत आलें. पण स्कोबी तेथें जाण्यापूर्वी इलासनें जर्मनांना पिटाळून लावलें होतें. स्कोबीनें तेथें जाऊन फक्त इआमच्या शांततामय मिरवणुकीवर गोळीबार केला. आणि नंतर इलासनें केलेलें बंड चेचून टाकलें. या सर्व प्रकरणासंबंधानें अथेन्समध्यें त्यावेळीं हजर असलेला अमेरिकन लेखक मि. लेलंड स्टोवे पुढें १९४७ मध्यें न्यू रिपब्लिक पत्रांत लिहितो,

" ग्रीसमध्यें १९४४ अखेर झालेल्या यादवीची चर्चा करतांना रॉयलिस्ट मौंटनब्रिगेडची निर्मिती व इलासचें बंड या विषयीच्या चर्चिल सरकारच्या जबाबदारीचा उल्लेख केलाच पाहिजे. अथेन्समध्यें गनीमी प्रतिकाराचें तप्त वातावरण अजून शिल्लक असतांही ब्रिगेड निर्माण झाल्यामुळेंच यादवीला

सुरवात झाली. अथेन्समधील त्या दुःखद दिवसात कोणाची भूमिका कोणती आहे याची मीं तपासणी केली. आणि ब्रिटिशांचें हृदय मला कळून आलें. तेथील ब्रिटिश वकील सर रेजिनाल्ड लीपर मला म्हणाला, 'येथें डाव्या गटाची हुकुमशाही होणें हें आम्हीं अशक्य करून टाकलें आहे. याचा इटाली, फ्रान्स, बेल्जम, हॉलंड येथें फार चांगला परिणाम होईल.' माझ्या माहितीप्रमाणें वस्तुस्थिति अशी होती कीं इआमनें हुकुमशाही स्थापण्याचें ठरविलें नव्हतें. सर्वपक्षीय सरकार स्थापावें अशीच मागणी केली होती. पण चर्चिल-लीपर गटाला लोकमतावर आधारलेलें प्रजाराज्य सरकार नकोच होतें. प्रजावाद्यांकडे ७० टक्क्याहून अधिक लोकमत असतांना राजाला गादीवर बसवायचें असा ब्रिटिश मुत्सद्यांचा दुराग्रह होता."

पुढें १९४६ सालीं पार्लमेंटचा मजूर सभासद सीमूर कॉक्स यानें "ग्रीसमधील डाव्यागटाच्या लोकांना सरकार बनूं द्यायचें नाहीं याच हेतूनें चर्चिल सरकारनें ग्रीसमध्यें पाऊल टाकलें" असा आरोप केला आणि "ब्रिटिश मदत मिळाली नसती तर आम्हांला सत्ता मिळाली नसती असें ग्रीसच्या रीजंटनेंच मला सांगितलें" असा पुरावाहि दिला.

१९४४ अखेर झालेलें हें बंड ब्रिटिश बागनेटांनीं दडपून टाकल्यानंतर ज्यांनीं नागरिकांचे सामान्य कायदे मोडले असतील अशा लोकांखेरीज बाकीच्या बंडवाल्यांना माफी द्यावी व त्यांच्यावर सूड उगविण्यांत येऊं नये असें ब्रिटिशांनीं ठरविलें. पण ब्रिटिश सेनापतीच्या या आदेशाची बजावणी कशी झाली याची हकीकत 'न्यू स्टेट्समन् ॲन्ड नेशन' या पत्रांत एका ब्रिटिश अधिकाऱ्यानें १९४७ च्या नोव्हेंबरांत पुढीलप्रमाणें दिली आहे. हा माफीचा आदेश बंडवाल्यांचे पुढारी आणि उजव्या गटाचे ग्रीक पक्ष यांमध्यें झालेल्या करारावरून देण्यांत आला होता. तो करार व्हार्किसा करार या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

सदर अधिकारी म्हणतो, "हा करार झाल्यापासून एकाच आठवड्यांत नवीनच स्थापन झालेल्या नॅशनल गार्डनें अत्यंत अत्याचारी पद्धतीनें या कराराचा भंग केला. हे नॅशनल गार्ड बहुतेक सारे फॅसिस्ट जर्मनीच्या अमलाखीं सहकार्य करणारे होते. या करारावर विसंबून जे बंडवाले देशांत राहिले अशा बंडवाल्यांना या नॅशनल गार्डनें तुरुंगांत घातलें आणि त्यांना बडवून काढलें. एका लहानशा सैपाकघरांत पुरुष, स्त्रिया व मुलें अशीं सोळा माणसें कोंडण्यांत

आलीं होतीं. त्यांतले दोन पुरुष त्यांच्याच रक्ताच्या थारोळ्यांत पडले होते. त्यांच्या डोकीवर व पाठीवर भयंकर मार लागला होता. खोलीला एकच लहानशी खिडकी होती. पण ती उघडूं देण्यांत येत नसे. ६५ वर्षांचा एक म्हातारा तेथें होता. ईआमचें वृत्तपत्र विकल्यांमुळें त्यास अटक झाली होती. त्याला बांधून घालून त्याच्या पायाच्या तळव्यावर दांडक्यांनीं मारण्यांत आलें होतें. अटक कां झाली हें त्यांना सांगण्यांत आलें नाहीं. कोणावरहि खटला भरण्यांत आला नाहीं. बहुतेकांना ९ महिनेपर्यंत तुरुंगांत ठेवण्यांत आलें. ग्रीसमध्यें कम्युनिस्ट अथवा डाव्या गटाचे लोक कोणत्याहि चळवळी करीत नसतांना हे अत्याचार चालू होते. शेवटीं अधिकारी व्हार्किसा करार उघड उघड मोडीत आहेत अशी डाव्या गटाची खात्री झाली. त्यांनीं निषेधाच्या सभा घेतल्या, मित्रराष्ट्रांना तारा पाठविल्या, वृत्तपत्रांतून चळवळ केली. हे सर्व कायदेशीर मार्ग निष्फळ ठरल्यावर मात्र त्यांनीं शस्त्र हातीं घेतलें व त्यानंतर हल्लींची यादवी सुरू झाली. ज्या ब्रिटिशांनीं ग्रीसमध्यें प्रवेश करतांच डाव्या गटावर दडपशाही केली त्यांना व्हार्किसा करारानंतर तटस्थ राहण्याचा आदेश ब्रिटिश सरकारनें दिला होता. आणि मग ग्रीक सरकारचे सैनिक अत्याचार करीत असतां ब्रिटिश सैन्य अगदीं स्वस्थपणें पहात राहिले."

१९४४ सालीं चर्चिल सरकारनें ग्रीसबाबत जें धोरण अवलंबिलें त्याला रशिया व ब्रिटन यांचे दरम्यान झालेल्या एका कराराची पार्श्वभूमि होती. "रुमानियांत पुनर्घटना करण्यास रशियास मुक्तद्वार असावें आणि ग्रीसमध्यें पुनर्घटना करण्यास ब्रिटनला मुक्तद्वार असावें" असा करार चर्चिलनें स्टालिनला जून १९४४ मध्यें सुचविला व तो स्टालिननें मान्य केला होता. त्याप्रमाणें चर्चिलनें ज. स्कोबीला ग्रीसमध्यें पाठविलें आणि वर वर्णिल्याप्रमाणें त्याने सर्व व्यवस्था लावली.

विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही कीं १९४५ सालीं इंग्लंडांत नव्या निवडणुका होऊन चर्चिलच्या संयुक्त मंत्रिमंडळाचा पाडाव झाला व ॲटलीचें मजूर मंत्रिमंडळ अधिकारावर आलें तरी पण ग्रीसविषयक धोरण ब्रिटननें बदललें नाहीं. महायुद्धकाळांत चर्चिलच्या संयुक्त मंत्रिमंडळामध्यें ॲटली, क्रिप्स, बेव्हिन वगैरे मजूर पुढारी होतेच. १९४५ सालीं ॲटलीचें मजूर मंत्रिमंडळ अधिकारावर आलें त्यावेळीं नव्या मंत्रिमंडळाचें विरोधी पक्षातर्फे स्वागत करतांना एडन म्हणाला,

"परराष्ट्रसंबंधाच्या कोणत्याहि महत्त्वाच्या मुद्दयावर आमचा बेव्हिनशीं कधींहि मतभेद झाला नाहीं," तेव्हां बेव्हिननें मान डोलविली.

१९४४ च्या डिसेंबरांत चर्चिलचें धोरण स्कोबी वागनेटांनीं ग्रीसमध्यें अमलांत आणीत असता इंग्लंडांत मजूरपक्षपरिषदेंत बेव्हिन चर्चिल मंत्रिमंडळाच्या ग्रीसमधील धोरणाचें समर्थन करीन होता. बेव्हिन म्हणाला,

"ग्रीसमध्यें जे निर्णय आम्हीं ठरविले व अमलांत आणले ते केवळ एकट्या चर्चिलचे नव्हते. ते साऱ्या मंत्रिमंडळाचे होते. या सर्व चर्चांत माझ्या मजूर पक्षीय मित्रासमवेत मीं भाग घेतला होता. चार वर्षें या चर्चा चालल्या होत्या. हे प्रश्न युद्धाअखेरीस कसे सोडवावे याच्या योजना आम्ही ठरवीत होतों. त्या सर्व निर्णयांत मी भागीदार आहें. या सर्व प्रयत्नाकडे मागें वळून पाहता ते चूक होते असें माझ्या सदसद्विवेक बुद्धीस वाटत नाहीं."

याच भाषणांत "ब्रिटिशांच्या ग्रीसविषयक धोरणाचा मूळ हेतु रणनीति विषयक होता" अशी बेव्हिननें कबूलीहि दिली. "भूमध्य समुद्रांतलें आपलें स्थान सोडण्यास ब्रिटिश साम्राज्य राजी होणार नाहीं" असें बेव्हिननें प्रांजळपणें बोलून दाखविलें. अर्थात् ग्रीसमध्यें जुलमी राजवट स्थापणें हा आपला हेतु आहे असें बेव्हिन कधींच म्हणाला नाहीं. "ग्रीसला अन्न व इतर साहाय्य देणें, काळाबाजार थांबविणें उद्योगधंदे सुरू करणें आणि परिस्थिति निवळताच न्याय्य अशा निवडणुका करणें" हा आपला हेतु असल्याचें तो सांगतो. पण १९४४ च्या डिसेंबरपासून १९४५ अखेर पर्यंत झालेले वर वर्णिलेले जुलुमी प्रकार घडल्यानंतरही १९४५ च्या डिसेंबरांत "आमचा हेतु ग्रीसमध्यें कायदा आणि सुव्यवस्था राखणें आणि ग्रीसमधील सर्व मतांना मान्य असें ईआमपक्षसुद्धां सर्व पक्षांचें सरकार स्थापणें हा आहे" असें बेव्हिन म्हणालाच.

बेव्हिनचें धोरण चुकत आहे ही जाणीव मजूर पक्षांतील अनेक सभासदांना होती. १९४४ च्या डिसेंबरांत मजूर परिषदेंतल्या बेव्हिनच्या ग्रीसविषयक भाषणावर आक्षेप घेतांना एक मजूर पुढारी अनुरिन बीव्हॅन म्हणाला,

"इलासला शस्त्रत्याग करण्यास सांगण्यांत येत आहे. पण त्यामुळें परिस्थिति कशी होईल ? ग्रीसमध्यें लोकशाही तत्त्वें अमलांत येण्याची हमी म्हणजे ब्रिटिश कॉझर्वेटिव्ह सरकारनें दिलेलें अभिवचन एवढेंच ना ? बेव्हिन म्हणतात, 'मी माझा शब्द नेहमीं पाळतों.' खरें आहे. पण आतां ही हमी ते पुरी

करूं शकणार नाहींत. मग त्या हमीवर विश्वास ठेवा असें वेव्हिन लोकांना कां सांगतात ? ग्रीक सोशॅलिस्टांनीं येथल्या काँझर्वेटिव्हावर विश्वास ठेवावा असें वेव्हिननीं त्यांना सांगणें हें सयुक्तिक आहे काय ? ”

ग्रीसमध्यें कांहीं अत्याचार झाले अथवा होत आहेत याची दखलहि वेव्हिननें कधीं घेतली नाहीं. पार्लमेंटांत ग्रीसमधील ब्रिटिश धोरणासंबंधानें बोलतांना तो गोड गोड तत्त्वें सांगे. ग्रीसशीं एक आर्थिक करार करण्याचें समर्थन करतांना वेव्हिन १९४६ च्या जानेवारींत म्हणतो,

“ माझी खात्री आहे कीं लोकशाही कोणत्याहि राष्ट्रावर बाहेरून लादता येत नाहीं, ती तेथल्या भूमींतून उगवली पाहिजे. लोकांच्या पाठिंब्यावरती आधारली पाहिजे. आणि सामान्य माणसांना योग्य असें किमान जीवदान दिल्यावांचून लोकशाही भरभराटणार नाहीं. ग्रीक लोकांनीं युद्धांत फार यातना भोगल्या. आतां या करारानें त्यांच्याः जीवनास पुन्हा चांगली सुरवात होऊन त्यांचा पुनरुद्धार होईल. ” पण हे गोड शब्द कृतींत कधींच येऊं शकले नाहींत. कारण ग्रीसमध्यें कम्युनिझम् येईल या भीतीनें सर्व ब्रिटिश मुत्सद्यांना मारखेंच पछाडलें होतें. डाव्या गटाचे सर्व लोक कम्युनिस्ट आहेत अशी त्यांची खात्री होती. म्हणून राजा आणि त्याचे फॅसिस्ट पाठीराखे यांच्या हातीं सत्ता देण्याचा निश्चय चर्चिलप्रमाणें वेव्हिनचाहि होताच.

अखेर ग्रीसमध्यें सरकार उभें कसें करायचें असा प्रश्न आला. उजव्या टोकाचेंहि सरकार नको व डाव्या टोकाचेंहि नको असें ठरवून वेव्हिननें सुचविल्याप्रमाणें दोन्हीकडून नेमस्त असणाऱ्या मध्यम गटाचे सरकार स्थापन झालें. पण त्याला कोणाचाच पाठिंबा मिळेना. अधिकारी एकांतिक उजव्या गटाचे होते. त्यांनीं डाव्या गटाच्या लोकांवर अघोर दडपशाही गाजविली एवढाच या उपद्व्यापाचा परिणाम झाला.

कोणतेंच सरकार स्थिर होईना म्हणून वेव्हिननें ३१ मार्च १९४६ रोजीं ग्रीसमध्यें सार्वत्रिक निवडणुकी करण्याचें जाहीर केलें. या निवडणुकीस ८८ वर्षांचा वयोवृद्ध नेमस्त पंतप्रधान सोफोलिस हा अनुकूल नव्हता. तो म्हणाला,

“ मतदारांच्या याद्या खोट्या आहेत, पोलिसांत सर्व फॅसिस्ट आहेत, सिव्हिल-सर्व्हिस व सैन्य याच जातीचें आहे. फॅसिस्ट राजपक्षीयांनीं सर्व सरकारी योजना अडवून पाडल्या आहेत. त्यांच्या हातीं चार-पंचमांश सिव्हिल

सर्व्हिस, त्यायकोटॅं, सैन्य वगैरे आहेत. साऱ्या देशभर फॅसिस्टांच्या हातीं सत्ता असून त्यांनीं जवळ जवळ आपलें राज्यच थाटलें आहे. तें सशस्त्र आहेत. त्यांना वाटेल तसे ते वागतात. सर्व ग्रीसमधून येणाऱ्या वातम्या पाहतां राजपक्षीयांखेरीज कोणीहि उमेदवार म्हणून उभे राहण्याला अथवा मतें देण्याला स्वतंत्र नाहींत. "

सोफॉलिसच्या या मतास त्याच्या आणखी दोन मंत्र्यांनीं पाठिंबा दिला व निवडणुका रहित होत नाहींत म्हणून त्यांनीं राजीनामेहि दिले. अशा परिस्थितींत निवडणुका झाल्या तर उजवा गटच विजयी होईल हें बेव्हिनला सहज कळण्यासारखें असून " हा उजवा गट तावडतोब राजाला अधिकारावर आणील " अशी भीति सोफॉलिसनें बेव्हिनला स्पष्टपणें कळविली होती.

शेवटीं सोफॉलिसची एक सूचना बेव्हिननें मान्य केली. निवडणुकी जरी १९४६ च्या मार्चमध्यें घेतल्या तरी पुढें दोन वर्षें राजाला सिंहासनावर आणावें कीं नाहीं याबद्दल सार्वमत घेऊं नये ही ती सूचना होय. त्यावेळीं सोफॉलिसला भेटलेल्या कांहीं मजूर पक्षीय सभासदांस सोफॉलिस म्हणाला,

" बेव्हिन हा शब्द पाळणारा माणूस आहे असें मानलें जातें. तो यावेळीं आपला शब्द पाळील व निवडणुकीनंतर दोन वर्षांपर्यंत सार्वमत घेणार नाहीं अशी मी आशा बाळगतो. पण हें घडलें नाहीं तर यादवी टळणार नाहीं. बेव्हिनला सांगा कीं माझी तुम्हांला आठवण असेल आणि ग्रीसवर तुमचें प्रेम असेल तर सार्वमतासंबंधीचें आपलें मत पाळा. "

स्वतां बेव्हिनची योजना हीच होती व ती त्यानें १९४५ च्या नोव्हेंबरांत पार्लमेंटांत मांडली होती. त्या भाषणांत बेव्हिन म्हणाला, " मीं ग्रीसच्या रीजंटला देशापुढें पुढील कार्यक्रम ठेवण्यास सांगितलें आहे. प्रथम १९४६ च्या मार्च अखेर ग्रीक पार्लमेंटच्या निवडणुकी, नंतर १९४८ च्या मार्चमध्यें सार्वमत. " पण बेव्हिननें हें वचन न पाळता मार्चमध्यें निवडणुका झाल्यावर थोड्याच आठवड्यांत सार्वमतहि घेतलें व राजा तख्तनशीन झाला. " निवडणुका मार्चमध्यें घेण्याचा आग्रह ग्रीक सरकारचा आहे माझा नव्हे " असेंहि पार्लमेंटांत सांगण्यास बेव्हिननें कमी केलें नाहीं.

ग्रीसमध्यें राजपक्षीयांचे अत्याचार

याप्रमाणें ग्रीसमध्यें राजा गादीवर आल्यानंतर ग्रीसमध्यें कोणती परिस्थिति

निर्माण झाली यासंबंधानें 'न्यूयॉर्क हेरल्ड ट्रिब्यून' आणि 'न्यूयॉर्क डेली न्यूज' या पत्रांच्या बातमीदारांनीं १९४६ च्या सप्टेंबरमध्यें लिहिलें कीं,

"ग्रीक सरकार लिबरल्स, मजूर पक्षीय व त्यांचीं कुटुंबें यांचा अमानुष छळ करीत आहे. मालाच्या मोटारी भरभरून स्त्रिया व मुलें तुरुंगाकडे अथवा वनवासास पाठविलीं जातात. 'अन्रा' मार्फत लोकांना दिलें जाणारें अन्न आणि मलेरियाप्रतिबंधक औषधें हिसकावून घेतलीं जातात. मलेरिया-प्रतिबंधक उपाय करण्यांतले तज्ज्ञ हे सारे कम्युनिस्ट आहेत असें मानून त्यांना अटक करण्यांत येतें."

सदर बातमीदार सर्व देशभर हिंडले. त्यांना भितीवर 'लोकशाही म्हणजे खून' 'लोकशाही म्हणजे हातोडा व कोयता' अशा अर्थाचीं पत्रकें लावलेलीं आढळलीं. निवडणुकांत कित्येक संबंध खेड्यांचे मतदारांचे हक्कच काढून घेण्यांत आले. कित्येक निरुद्रवी कुटुंबेंच्या कुटुंबें पद्धतशीरपणें अन्नावांचून उपाशी ठेवण्यांत आलीं. केवळ कम्युनिस्टच नव्हे तर डेमोक्रॅट्स, लिबरल्स, रिप-ब्लिकन्स या साऱ्यांचा फन्ना उडवायचा निश्चय नव्या सरकारच्या अधिका-ऱ्यांनीं केला होता.

१९४६ च्या मार्चमधील ग्रीक निवडणुका कशा झाल्या यासंबंधानें १९४७ मध्यें कर्नल शेपर्ड अमिरिकेंतल्या 'न्यूरिपब्लिक' पत्रांत लिहितो,"माझ्या अंगावर ब्रिटिश गणवेश होता, यामुळें एका राजपक्षपाती अधिकाऱ्याला मजबद्दल विश्वास वाटून तो म्हणाला, " आम्ही अगदीं शंभर टक्के राजपक्षीय उमेदवार निवडून आणणार आहों."

निवडणुका झाल्या तेव्हां मंत्रिमंडळांत असणारा मि. हॅविनिस म्हणाला,

" झेर्वसनें अत्याचार व दहशतवाद यांचा वापर सरास केला. उमेदवारांची नांवें जीं आलीं तीं त्याच्याच पसंतीचीं होतीं."

राजपक्षाला मतें देण्याची तयारी असणाऱ्यांनाच मतदानास जाता येत होते. इतरांचें जिणेंच अशक्य झालें होतें. " राजपक्षीय नोकरशाहीच्या अनियंत्रित दहशतबाजीमुळें रिपब्लिकनांचा भयंकर छळ झाला. जो राजपक्षीय नाहीं तो कम्युनिस्ट होय असा सिद्धांतच मांडण्यांत आला होता."

निवडून आलेलें ग्रीक पार्लमेंट कसें आहे याचें वर्णन करतांना ग्रीसमध्यें त्यावेळीं असलेला अधिकारी लिहितो,

सर्व्हिस, न्यायकोर्टें, सैन्य वगैरे आहेत. साऱ्या देशभर फॅसिस्टांच्या हातीं सत्ता असून त्यांनीं जवळ जवळ आपलें राज्यच थाटलें आहे. तें सशस्त्र आहेत, त्यांना वाटेल तसे ते वागतात. सर्व ग्रीसमधून येणाऱ्या वातम्या पाहतां राजपक्षीयांखेरीज कोणीहि उमेदवार म्हणून उभे राहण्याला अथवा मतें देण्याला स्वतंत्र नाहींत. ”

सोफॉलिसच्या या मतास त्याच्या आणखी दोन मंत्र्यांनीं पाठिंबा दिला व निवडणुका रहित होत नाहींत म्हणून त्यांनीं राजीनामेहि दिले. अशा परिस्थितींत निवडणुका झाल्या तर उजवा गटच विजयी होईल हें वेव्हिनला सहज कळण्यासारखें असून “ हा उजवा गट तावडतोव राजाला अधिकारावर आणील ” अशी भीति सोफॉलिसनें वेव्हिनला स्पष्टपणें कळविली होती.

शेवटीं सोफॉलिसची एक सूचना वेव्हिननें मान्य वेली. निवडणुकी जरी १९४६ च्या मार्चमध्यें घेतल्या तरी पुढें दोन वर्षें राजाला सिंहासनावर आणावें कीं नाहीं याबद्दल सार्वमत घेऊं नये ही ती सूचना होय. त्यावेळीं सोफॉलिसला भेटलेल्या कांहीं मजूर पक्षीय सभासदांस सोफॉलिस म्हणाला,

“ वेव्हिन हा शब्द पाळणारा माणूस आहे असें मानलें जातें. तो यावेळीं आपला शब्द पाळील व निवडणुकीनंतर दोन वर्षेपर्यंत सार्वमत घेणार नाहीं अशी मी आशा बाळगतों. पण हें घडलें नाहीं तर यादवी टळणार नाहीं. वेव्हिनला सांगा कीं माझी तुम्हांला आठवण असेल आणि ग्रीसवर तुमचें प्रेम असेल तर सार्वमतासंबंधीचें आपलें मत पाळा. ”

स्वतां वेव्हिनची योजना हीच होती व ती त्यानें १९४५ च्या नोव्हेंबरांत पार्लमेंटांत मांडली होती. त्या भाषणांत वेव्हिन म्हणाला, “ मीं ग्रीसच्या रीजंटला देशापुढें पुढील कार्यक्रम ठेवण्यास सांगितलें आहे. प्रथम १९४६ च्या मार्च अखेर ग्रीक पार्लमेंटच्या निवडणुकी, नंतर १९४८ च्या मार्चमध्यें सार्वमत. ” पण वेव्हिननें हें वचन न पाळता मार्चमध्यें निवडणुका झाल्यावर थोड्याच आठवड्यांत सार्वमतहि घेतलें व राजा तख्तनशीन झाला. “ निवडणुका मार्चमध्यें घेण्याचा आग्रह ग्रीक सरकारचा आहे माझा नव्हे ” असेंहि पार्लमेंटांत सांगण्यास वेव्हिननें कमी केलें नाहीं.

ग्रीसमध्यें राजपक्षीयांचे अत्याचार

याप्रमाणें ग्रीसमध्यें राजा गादीवर आल्यानंतर ग्रीसमध्यें कोणती परिस्थिति

निर्माण झाली यासंबंधानें 'न्यूयॉर्क हेरल्ड ट्रिब्यून' आणि 'न्यूयॉर्क डेली न्यूज' या पत्रांच्या बातमीदारांनीं १९४६ च्या सप्टेंबरमध्यें लिहिलें कीं,

"ग्रीक सरकार लिबरल्स, मजूर पक्षीय व त्यांचीं कुटुंबें यांचा अमानुष छळ करीत आहे. मालाच्या मोटारी भरभरून स्त्रिया व मुलें तुरुंगाकडे अथवा वनवासास पाठविलीं जातात. 'अन्रा' मार्फत लोकांना दिलें जाणारें अन्न आणि मलेरियाप्रतिबंधक औषधें हिसकावून घेतलीं जातात. मलेरिया-प्रतिबंधक उपाय करण्यांतले तज्ज्ञ हे सारे कम्युनिस्ट आहेत असें मानून त्यांना अटक करण्यांत येतें."

सदर बातमीदार सर्व देशभर हिंडले. त्यांना भिंतीवर 'लोकशाही म्हणजे ग्रून' 'लोकशाही म्हणजे हातोडा व कोयता' अशा अर्थाचीं पत्रकें लावलेलीं आढळलीं. निवडणुकांत कित्येक संबंध खेड्यांचे मतदारांचे हक्कच काढून घेण्यांत आले. कित्येक निरुद्रवी कुटुंबेंच्या कुटुंबें पद्धतशीरपणें अन्नावांचून उपाशी ठेवण्यांत आलीं. केवळ कम्युनिस्टच नव्हे तर डेमोक्रॅट्स, लिबरल्स, रिपब्लिकन्स या साऱ्यांचा फन्ना उडवायचा निश्चय नव्या सरकारच्या अधिकाऱ्यांनीं केला होता.

१९४६ च्या मार्चमधील ग्रीक निवडणुका कशा झाल्या यासंबंधानें १९४७ मध्यें कर्नल शेपर्ड अमिरिकेंतल्या 'न्यूरिपब्लिक' पत्रांत लिहितो,"माझ्या अंगावर ब्रिटिश गणवेश होता, यामुळें एका राजपक्षपाती अधिकाऱ्याला मजबद्दल विश्वास वाटून तो म्हणाला, " आम्ही अगदीं शंभर टक्के राजपक्षीय उमेदवार निवडून आणणार आहों "

निवडणुका झाल्या तेव्हां मंत्रिमंडळांत असणारा मि. हॅविनिस म्हणाला,

" झेर्वसनें अत्याचार व दहशतवाद यांचा वापर सर्रास केला. उमेदवारांची नांवें जीं आलीं तीं त्याच्याच पसंतीचीं होतीं."

राजपक्षाला मतें देण्याची तयारी असणाऱ्यांनाच मतदानास जाता येत होते. इतरांचें जिणेंच अशक्य झालें होतें. " राजपक्षीय नोकरशाहीच्या अनियंत्रित दहशतवाजीमुळें रिपब्लिकनांचा भयंकर छळ झाला. जो राजपक्षीय नाहीं तो कम्युनिस्ट होय असा सिद्धांतच मांडण्यांत आला होता."

निवडून आलेलें ग्रीक पार्लमेंट कसें आहे याचें वर्णन करतांना ग्रीसमध्यें त्यावेळीं असलेला अधिकारी लिहितो,

" त्या पार्लमेंटांत मध्यगटाचे अथवा डाव्या गटाचे कोणीहि नव्हतें. नव्या ग्रीक सरकारांतील अनेकांनीं नात्सी सरकारशीं सहकार्य केलें होतें. इतरांनीं त्या नात्सी सरकारपुढें मान तुकविली होती. सैन्याधिकारी सर्व राजपक्षीयांतून निवडले आहेत. अगदी नेमस्त रिपब्लिकन हाहि कम्युनिस्ट होय असा या अधिकाऱ्यांचा सिद्धांत आहे. जर्मन सत्ताधाऱ्यांनीं देशभक्तांशीं लढण्यासाठीं जे पंचमदळी जमविले होते त्यांचा ग्रीक सैन्यांत भरणा झाला आहे. पोलिसमधील बहुतेकांनीं प्रथम मेटॅक्सस सरकारांत व नंतर जर्मन अमलांत नोकरी केली होती. जर्मनांनीं ग्रीस जिंकल्यावर गनीमी बंडवाल्यांना चेचण्यासाठीं त्यांनीं पंचम-दळ्यांचीं सिक्यूरिटी बॅटलिअन्स उभारलीं होतीं. कम्युनिस्टांना ठेचून काढणें हेंच त्यांचें काम होतें. खेडींच्या खेडीं जाळून काढणें, देशभक्तांना शोधून ठोकणें हें काम ते करीत. पुढें याच बटॅलिअनांचा उपयोग ब्रिटिशांनी बंड चेचण्यासाठीं केला. आणि आतां ट्रूमन यांनाच बलवान करूं पाहतो आहे."

नात्सी अमलांत संशयितांच्या ज्या याद्या होत्या त्याच याद्या घेऊन नव्या राजाच्या अमलांत 'कम्युनिस्ट' वेचले जात. ग्रीसमध्यें राजा गादीवर आल्यावर एकंदरीनें राज्य कसें काय चालू लागलें यासबंधानें सीमू प्रिडिन १९४७ च्या एप्रिलांत न्यूयार्क हेरल्ड ट्रिब्यूनमध्यें लिहितो,

" राजाच्या १२ महिन्यांच्या अमलानंतर कांहींहि साध्य झालेलें नाहीं. भांडणें वाढलीं, दुःख वाढलें, तेढी वाढल्या. एक वर्षाची या ग्रीक सरकारची कारकीर्द भयंकर झाली आहे. प्रत्येक विरोधक हा कम्युनिस्टच असतो असा यांचा सिद्धांत आहे. मंत्रिमंडळ कमालीचें नालायक आहे. आधीं कम्युनिस्टांचा नाश मग कोणतीहि सुधारणा असें सांगण्यांत येतें. कम्युनिस्टांना ठेचण्याच्या तयारीसाठीं सगळें परराष्ट्रीय चलन खलास झालें. मतभेद थोडाहि व्यक्त करणाऱ्यांना डोंगरांत पळून जावें लागतें. ' पुरेशी मदत न द्याल तर ग्रीस कम्युनिस्ट होईल ' अशी पाश्चात्य राष्ट्रांना धमकी घालण्यांत येते. वरींच वर्षें हें सरकार अधिकारावर राहील तर कम्युनिस्ट तें सहज पोखरून काढतील. "

स्टुअर्ट अल्सॉप यानें १९४७ च्या फेब्रुवारींत ' न्यूयॉर्क हेरल्ड ट्रिब्यून'ला पाठविलेल्या पत्रांत या ग्रीक सरकारचें शब्दचित्र पुढीलप्रमाणें रेखाटण्यांत आलें आहे.

30623

ग्रीसचें उदाहरण

" ग्रीक सरकार फॅसिस्ट आहे असें सांगण्यांत येतें. पण त्याचें खरें वर्णन तें अत्यंत नालायक आहे हें होय. हें उजव्या गटाचें सरकार असून बड्या व्यापाऱ्यांचें याच्यावर वर्चस्व आहे. हे सर्व व्यापारी प्रांतीयरील कर चुकविण्याची खबरदारी घेतात. लोक अत्यंत दुःखी असून त्यांचा कम्युनिझमकडे ओढा आहे. हा ओढा कमी करण्यासाठीं ज्या योजना हातीं घेणें अवश्य आहे त्यांचा विचार करण्याचीहि लायकी या मंत्रिमंडळांत नाहीं. अमेरिकेच्या मदतीवर मजा करायला मिळते ती उपभोगण्याहून अधिक महत्त्वाकांक्षा कोणाहि मुत्सद्याजवळ नाहीं. या मुत्सद्यांच्या हाताशीं कल्पनातीत नालायक असें सिव्हिल सर्वंट आहेत. कायद्यानें त्यांना आयुष्यभरच्या नोकऱ्या दिल्या आहेत. दारूच्या गुत्त्यांत फॅसीझमच्या थोड्याशा वल्गना चालतात. पण ग्रीक सरकारचे खरे अपयश अमेरिकन डॉलर खर्चून अमेरिकन चैनीच्या वस्तु बडे लोक खरीदीत असता गरीब मुलें विदेशी हॉटेलांच्या दाराशीं भीक मागतात, यांत दिसून येतें. आणि एक ग्रीक दुसऱ्या ग्रीकाचा द्वेष करूं लागला आहे ही सर्वांत भयंकर गोष्ट आहे. "

'अन्रा' मार्फत दिली जाणारी कोट्यवधि पौंडांची मदत सरकारी अधिकारीच काळ्याबाजारांत नेतात असें अन्राच्या तपासनीसांना आढळून आलें. राजा गार्दावर आल्यापासून बंडवाल्यांनीं बंड माजविलें. रोजच्या रोज ' कम्युनिस्ट ' म्हणून हाकाललेले लोक बंडवाल्यांना सामील होत व बंड वाढत जाई.

वर अमेरिकन डॉलर्स ग्रीसमध्यें आल्याचा उल्लेख आहे तें डॉलर्स ' ट्रूमन तत्त्वा 'अन्वयें जी मदत अमेरिकेनें ग्रीसला देण्यास सुरवात केली तींतून येत असे. अमेरिकेचा अध्यक्ष ट्रूमन यानें ५ मार्च १९४७ रोजीं एक घोषणा केली आणि युरोपांत लोकशाही व व्यक्तिस्वातंत्र्य यांच्या रक्षणासाठीं साहाय्य देण्याचें जाहीर अभिवचन दिलें. त्यापूर्वी युरोपांतील अनेक राष्ट्रांकडून आपलें दारिद्र्य दूर करण्यासाठीं साहाय्य द्या अशा याचना ट्रूमनकडे गेल्या होत्या आणि हें दारिद्र्य दूर केलें नाहीं तर युरोपांत कम्युनिझम माजेल अशी धास्त ट्रूमननें घेतलीं होती. ट्रूमनकडे गेलेल्या याचनांत ग्रीसच्या राजाचीही याचना होती.

अमेरिका ग्रीसमध्यें आली

ब्रिटनच्या मदतीनें तो गादीवर आला खरा, पण इंग्लंडनें प्रथम ग्रीसमध्यें खूप खर्च केला व तें दरिद्री झालें. पुढें तें द्रव्य देऊं शकेना. कम्युनिझमची भीति ही एक फार चांगली सबब अमेरिकेकडे भीक मागण्यास निर्माण झाली होती, तिचा उपयोग करून ग्रीसच्या राजानें ट्रुमनपुढें पदर पसरला व त्यांत जे डॉलर पडूं लागले तेच ग्रीसमध्यें अधिकाऱ्यांच्या चैनीसाठीं वापरण्यांत येऊं लागले. ग्रीसमध्यें यादवी चालू असतां अमेरिकेनें तेथील बंड दडपण्यासाठीं राजाला उघड मदत करणें हें परराज्याच्या अंतर्गत कारभारांत हस्तक्षेप करण्या-सारखें होतें व त्यामुळें संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या नियमाचा भंग होत होता. तेव्हां ग्रीसमध्यें बंडवाल्यांना बाहेरून मदत मिळतें म्हणून तेथील राजालाही मदत आम्ही देत आहों, पण संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचा ऊर्फ युनोचा विरोध असेल तर आम्ही हें धोरण बदलूं असें अमेरिकेनें जाहीर केलें.

बहुधा यामुळेंच ग्रीसमधील बंडवाल्यांना परराष्ट्रांची मदत मिळते काय याची चौकशी करण्यासाठीं यूनोनें एक कमिशन पाठविलें. या कमिशनवर अकरा सभासद होते. अँग्लोअमेरिकन गटाच्या सभासदांचें यांत बहुमत होतें. कमिशनच्या सभासदांना मतस्वातंत्र्य बेताचेंच होतें. बेल्जमच्या सभासदानें आपल्या पंतप्रधानाच्या तारेवरून आपलें आधीं व्यक्त केलेलें मत बदललें, त्यावरून हें दिसून आलें. कमिशननें पुष्कळ साक्षीपुरावा तपासला व तो यूनोच्या जनरल असेंब्लीपुढें मांडला. त्यावरून ग्रीसच्या शेजारच्या बल्गेरिया, युगोस्लाव्हिया, अल्बानिया वगैरे कम्युनिस्ट राष्ट्रांकडून ग्रीसच्या बंडवाल्यांना प्रत्यक्ष मदत मिळते असा पुरावा फारसा मिळालाच नाहीं. पण अमेरिकन मदत मात्र चालू राहिली.

ग्रीसचा राजा जॉर्ज गादीवर आल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं मेला व त्याचा अल्पवयी पुतण्या गादीवर आला. अमेरिकेची मदत ग्रीसमध्यें एकदां जाऊं लागली तशी ती दुथडयांनीं वाहणाऱ्या गंगेसारखी जाऊं लागली. विविध प्रकारचा प्रत्यक्ष माल, पैसा, सल्लागार, शिक्षक, सैन्य व तज्ज्ञ तयार करणारे अधिकारी, राज्यकारभारतज्ज्ञ, एंजीनीअर्स, यंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ वगैरेंच्या पलटणींच्या पलटणी ग्रीसमध्यें धावूं लागल्या. या सर्वांचें पुढें होतें काय होतें, आणि आपला

उद्देश साधतो कीं नाहीं याची तपासणी करण्यासाठीं पॉल पोर्टर नांवाचा ट्रुमनचा वकील ग्रीसमध्यें मुद्दाम जाऊन आला. त्यानें, १९४७ च्या सेप्टेंबरमध्यें 'कोलिअर्स वीक्लीं' त, आपणांस ग्रीसमध्यें काय दिसून आलें याचें अतीशय भयाण चित्र काढलें आहे. 'पाहिजे--ग्रीसमध्यें चमत्कार झाला पाहिजे' या मथळ्याखालीं हा लेख लिहिलेला आहे. पोर्टर लिहितो,

" सारें राष्ट्र वरपासून खालपर्यंत भविष्यकाळाबद्दल निराश झालें आहे. ही लोकांची निराशा हीच आपल्या विचाराची प्रमुख बाब असली पाहिजे. कारण आपण जी सारी मदत ओतीत आहों ती लोक आपलें शैथिल्य सोडून स्वतांचा उद्धार करतील या आशेनें ओतीत आहों. मरहूम राजा जॉर्ज याच्याशीं जेव्हां मी प्रथम बोललों तेव्हां तो म्हणाला, 'बहुतेक सरकारी नोकर हे नुसते पेंढारी आहेत आणि मुत्सद्दी आहेत ते कॉफीच्या दुकानांतले गप्पीदास आहेत. सिव्हिल सर्विस ही भाडोत्री मुत्सद्यांची पेन्शन सर्व्हिस आहे.' त्याचे हे शब्द कठोर आहेत, पंण ते खरे आहेत. सिव्हिल सर्विस फाजील वाढली आहे, तिला पगार कमी आहे, ती नीतिभ्रष्ट आहे. यामुळें राज्यकारभारांत पूर्ण अव्यवस्था माजली आहे. नालायकी व निष्फलता यामुळें इतक्या भयंकर अवस्थेस पोचलेला एकहि राज्यकारभार माझ्या पाहण्यांत नाहीं. कर वसूल करणें, आर्थिक नियंत्रणें अमलांत आणणें, रस्ते दुरुस्त करणें असलीं साधीं कामें करण्यास सुद्धा ही सिव्हिल सर्व्हिस विश्वासपात्र नाहीं. हल्लींच्या ग्रीसच्या राज्यकर्त्यांना कांहीं तत्त्वज्ञान आहे असें कोंठेंच नमूद नाहीं. लोकांचीं दुःखें दूर करण्यास कांहीं करावें ही इच्छाच नाहीं. माझ्या माहितीप्रमाणें या ग्रीक सरकारला कांहीं राजकीय धोरणच नाहीं. आपणाला अधिकारावर रहातां यावें यासाठीं परक्यांची मदत मागावी, युद्धकाळांत आपण स्वार्थत्याग केल्याची जाहिरात करावी आणि कम्युनिझमविरोधी प्रयत्नाचें प्रतीक म्हणून राजाच्या अस्तित्वाकडे बोट दाखवावे करावें म्हणजे अमर्याद मदत मागता येते एवढें त्यांना माहित आहे. ही मिळणारी विदेशी मदत मूठभर बँकवाले व व्यापारी यांच्या चैनी व सवलती टिकविण्यासाठीं खर्च होत असून हे गटच ग्रीसमधील अदृश्य शक्ति होत. राज्यसत्तेमागें राहून आपले आर्थिक हक्क संभाळावें मग राष्ट्राच्या आर्थिक परिस्थितीचें वाटोळें झालें तरी चालेल अशी यांची वृत्ति आहे. करपद्धति आहे ती याच वर्गाला फायदेशीर आहे. हुंडणावळीच्या नियंत्रणाला

त्यांचा निकराचा विरोध आहे. कारण मग कैरो अथवा अजॅटायना येथील बँकांत त्यांचे नफे साचून पडले आहेत ते त्यांना वापरता येणार नाहींत. ''

पण या परिस्थितीच्या दर्शनानें अमेरिकेनें माघार घेतली नाहीं. उलट अधिकाधिक मदत अमेरिका ग्रीसमध्यें कम्युनिझमला थोपविण्यासाठीं ओतीत आहे, लष्करी जबाबदाऱ्या घेत आहे. दोन लक्ष ग्रीक सैन्य अमेरिकेनें उभारलें असून त्याचे सर्व अधिकारी अमेरिकन आहेत. अमेरिकेनें ग्रीसची चलन-पद्धति आपल्या हातीं घेऊन चलनवाढ थांबविण्याचे प्रयत्न सुरू केले आहेत. अमेरिकन तज्ज्ञ सिव्हिल सर्व्हिसमध्यें नाक्याच्या जागीं ठऊन सिव्हिल सर्व्हिस सुधारण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे. आर्थिक व लष्करी तज्ज्ञ सर्व मदत-योजना नीट पार पाडली जाते कीं नाहीं हें पाहात आहेत. हा सर्व आटापीट ग्रीक जनतेच्या कल्याणासाठीं केला जात नसून ग्रीक सोव्हिअट रशियाच्या अथवा कम्युनिस्टांच्या जाळ्यांत सांपडूं नये, काळ्या समुद्रांतून भूमध्य समुद्रांत बाहेर पडण्याला रशियाला रस्ता मिळूं नये ही अमेरिकेची महत्त्वाकांक्षा आहे. त्यासाठीं ग्रीसचीं मंत्रिमंडळें कोण असावीं याविषयींहि अमेरिकेची हुकुमत चालू लागली आहे असें जेसप अलसॉप सांगतो. पण ग्रीसच्या जनतेचें साहाय्य सरकारला मिळविता येत नाहीं.

अमेरिकेच्या या हस्तक्षेपाचा परिणाम बंडवाल्यांचा मोड होण्यांत आतां झाला आहे एवढें कबूल केलेंच पाहिजे. पण ग्रीसचें राज्य कितपत स्थिर पायावर उभे आहे हें मात्र अजून ठरायचें आहे. जगाच्या उद्धाराचें कंकण अमेरिकेनें बांधलें असून त्यासाठीं अमेरिका स्वार्थत्याग करीत आहे व कम्यूनिझमविरुद्ध अमेरिका ही एकच संरक्षणफळी आजच्या जगांत आहे असा फार बोभाटा ऐकूं येतो. या अमेरिकन मदतीचें फल परिणामी किती प्रतिगामी असते हें कळण्यासाठीं ग्रीसमधील अमेरिकेच्या खटाटोपाचें स्वरूप येथें जरा विस्तारानें दिलें आहे.

: ५ : ब्रिटिश मजूरपक्ष आणि रशिया

रशियांत राज्यक्रांति झाल्यानंतर ब्रिटनमधील मजूर पक्ष हा जगांत जास्तींत जास्त प्रमाणांत सोव्हिअट रशियास अनुकूल असणारा पक्ष होता. पहिल्या महायुद्धाचे वेळीं हेंडरसन हा ब्रिटिश मजूर पक्षाचा पुढारी असून त्या नात्यानें त्याला मंत्रिमंडळांतहि घेण्यांत आलें होतें. त्यावेळीं मजूर पक्षानें युद्ध करुन संपवावें यासंबंधानें त्यानें आपला सिद्धांत मांडला. जेतें राष्ट्र व जितराष्ट्र असे उच्च-नीचतेचें वर्गीकरण न करता बरोबरीच्या नात्यानें सर्व राष्ट्रांनीं विचार-विनिमयानें तह घडवून आणावा अशी भूमिका त्यानें मांडली. अर्थात् जर्मनी हा प्रमुख शत्रु असला तरी त्याच्याशीं असा तह करावा, हें लिबरलांतील कांहीं डाव्या गटांच्या लोकांना तरी पटण्याजोगें होतें. मात्र रशियानें क्रांति केल्यामुळें रशियासंबंधानें ब्रिटनमध्यें साशंकता उत्पन्न झाली. पण क्रांति झालेल्या रशियाशींहि ब्रिटननें स्नेहभावानेंच वागावें असें मजूर पक्षाचें मागणें होतें. युद्धसमाप्तीसंबंधीची मजूर पक्षाची ही भूमिका त्यावेळच्या ब्रिटिश सरकारनें मान्य केली नाहीं. या व इतर कारणांमुळें हेंडर्सननें मंत्रिमंडळांतील आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. पुढें पहिलें महायुद्ध संपल्यावर बोल्शेव्हिक रशियाशीं ब्रिटिश सरकार कसा संबंध ठेवतें हा प्रश्न महत्त्वाचा झाला.

सोव्हिअट रशियाचा कैवार

१९१८ च्या नोव्हेंबरांत जर्मनीचा पराभव होऊन युद्ध संपलें. त्यानंतर डिसेंबर मध्यें मजूर पक्षानें ब्रिटिश सरकारचें रशियासंबंधीचें धोरण काय आहे अशी पृच्छा केली. पण कांहींच उत्तर मिळालें नाहीं. उलट ब्रिटिश सरकारनें प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणें रशियांतील प्रतिकारकांना सर्व प्रकारची मदत पाठवून रशियाच्या अंतर्गत भांडणांत हस्तक्षेप करण्यास सुरवात केली. त्यामुळें १९१९ सालीं मजूर पक्ष व ट्रेड युनिअन काँग्रेस यांच्या संयुक्त बैठकीपुढें 'रशियांत हस्तक्षेप करणें बंद करा' अशी सूचना आली. या हस्तक्षेपाचा प्रतिकार कसा करावा याचाहि विचार सदर संयुक्त परिषदेंत व्हावा अशी सूचनेस पुस्ती

जोडलेली होती. त्याच सालीं व्हिटसन येथें मजूर पक्षाची परिषद भरली असतां बोल्शेव्हिक रशियांत ब्रिटन जो सशस्त्र हस्तक्षेप करीत आहे त्यास प्रत्यक्ष प्रतिकार करावा अशी सूचना आली होती. उजव्या गटाच्या लोकांनीं तीस विरोध केला. असा प्रत्यक्ष प्रतिकार हा सनदशीर नव्हे असें त्यांचें म्हणणें पडलें. तेव्हां बॉब स्मिली नांवाचा पुढारी म्हणाला,

" प्रत्यक्ष प्रतिकार हा गैरसनदशीर मानण्यांत येतो, पण येथलें सरकार रशियांत हस्तक्षेप करीत आहे तें सनदशीर आहे काय ? ही लोकांची फसवणूक सरकारनें केलेली नाहीं काय ?

हर्बर्ट मॉरिसन म्हणाला, " ब्रिटन, फ्रान्स आणि इतर साम्राज्यवादी राष्ट्रें यांनीं रशियाविरुद्ध जें युद्ध चालविलें आहे तें फक्त बोल्शेविक रशिया व लेनिन यांचे विरुद्धच आहे, आपला त्यांत कांहीं संबंध नाहीं असें समजूं नका. कारण बोल्शेव्हिक रशियाविरुद्ध युद्ध म्हणजे आंतरराष्ट्रीय सोशॅलिझम् व ट्रेड यूनिअन चळवळ यांजविरुद्धच तें युद्ध आहे असें समजा. अशा युद्धाचा प्रतिकार ट्रेड यूनिअन चळवळीच्या अंगीं असलेल्या सर्व राजकीय व औद्योगिक शक्तीनें केला पाहिजे."

हा हस्तक्षेप थांबविण्यासाठीं ब्रिटिश मजूर पक्षानें एक दिवसाचा सार्वत्रिक संप १९१९ सालीं पुकारला व सरकारी धोरणाविरुद्ध त्या दिवशीं रस्तोरस्तीं जंगी निदर्शनें झालीं. रशियांत प्रतिकारकांचा संपूर्ण पाडाव झाल्यामुळें ब्रिटिश सरकारला आपला हस्तक्षेप आपोआपच थांबवावा लागला. पुढें १९२० सालीं पोलंड व रशिया यांचें युद्ध सुरू झालें. त्यावेळीं ब्रिटनमधून पोलंडला दारूगोळा पाठविण्यांत यायचा होता व तो जॉलीजॉर्ज या बोटीवर चढवायचा होता. पण गोदी कामगारांनीं संप केला व रशियाविरुद्ध जाणारा दारूगोळा बोटीवरच द्यायचा नाहीं असा गोदीकामगार संघानें ठरावच करून टाकला.

रूसोपोलिस युद्धांत प्रथम रशियाची सरशी होऊन बोल्शेव्हिक सैन्यें वॉर्सावर येऊं लागलीं. त्याबरोबर ब्रिटिश परराष्ट्रमंत्री लॉर्ड कर्झन यानें रशियाला मागें हटण्यास फरमावून युद्धाची धमकी दिली. या धमकीविरुद्ध मजूर पक्षानें सर्व कचेऱ्यांना तारा पाठवून सर्व इंग्लंडभर असंतोषनिदर्शनें घडवून आणलीं. त्याचे दुसरे दिवशीं ट्रेड यूनिअन काँग्रेस, ब्रिटिश मजूर पक्ष आणि पार्लमेंटांतील मजूर पक्ष यांनीं जाहीर केलें कीं, " पोलंडच्या कारणानें इंग्लंड

सोव्हियट रशियाशीं युद्धाचा बनाव घडवून आणीत आहे, पण असें युद्ध हें मानव जातीविरुद्ध युद्ध असून कामगार आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशीं असें युद्ध हाणून पाडल्यावांचून राहणार नाहींत. "

नंतर लंडनमध्यें एक नॅशनल कॉन्फरन्स बोलाविण्यांत आली. तिनें "सोव्हिअट रशियाविरुद्ध लष्करी, आरमारी अथवा इतर कोणत्याहि प्रकारचा हस्तक्षेप झाल्यास त्याचा प्रतिकार करण्याची आम्ही शपथ घेत आहों" असा ठराव मंजूर केला. तसेंच रशियाला ब्रिटिश सरकारनें मान्यता द्यावी व रशियाशीं सर्व प्रकारचे व्यापारी संबंध ठेवावे यासाठीं खटपट करण्याचा आदेशहि देण्यांत आला. या सभेंत आजचा ब्रिटिश परराष्ट्रमंत्री अर्नेस्ट बेव्हिन यानें महत्त्वाचें भाषण केलें. तो म्हणाला,

" जागतिक शांतता स्थापण्याच्या कार्यक्रमांतील जें कर्तव्य तुम्हांपुढें मांडण्यांत येत आहे तें मजूरी अथवा कामाचे तास या स्वरूपाच्या आपल्या नेहमींच्या मागण्यांपेक्षा फार अधिक महत्त्वाचें आहे. आम्हांला असें वाटूं लागलें आहे कीं कांहीं गुप्त व प्रतिगामी शक्ति परिस्थितीचा असा बनाव घडवून आणीत आहेत कीं रशियाची चूक होत आहे असें दृश्य निर्माण व्हावें म्हणजे संयुक्त राष्ट्रांना रशियाविरुद्ध युद्ध करण्याला सबब मिळेल. रशियांतील अनेक झार बादशहांनीं लाखों लोकांच्या कत्तली केल्या, तरी ब्रिटिश सरकारनें हस्तक्षेप केला नाही. पण लोकक्रांति झालेली दिसली कीं 'हा धोका नष्ट करा' असें आम्हांस सांगण्यांत येतें. गेल्या तीन वर्षांचें सरकारचें धोरण असें आहे. हें धोरण असेंच वाढत असतां मजूर पक्ष स्वस्थ बसून पाहणार नाहीं. आम्ही आमचें धोरण आजच स्पष्टपणें येथें मांडून ठेवतों. रशियाविरुद्ध जर येथल्या सरकारनें युद्ध आरंभलें तर त्याचा येथें एवढा फोट होईल कीं त्याचा परिणाम काय होईल हें कोणीहि सांगूं शकणार नाही."

जे. आर. क्लइन्स म्हणाला, ' कामगारसंघटनांची जर इच्छा नसेल तर त्यांना युद्धांत गोवलें जाऊं नये यासाठीं आपणाला पार्लमेंटरी मार्ग उपयोगी पडणार नसून प्रत्यक्ष प्रतिकाराचा मार्ग हाच एक उपयोगी मार्ग आहे. "

जे. एच्. थॉमस म्हणाला, ' आज जो ठराव आम्ही तुमच्यापुढें मांडीत आहों त्याची बजावणी नुसत्या पार्लमेंटरी प्रयत्नानें होणार नाहीं. या ठरावाला पाठिंबा देतांना हें लक्षांत ठेवा कीं तुम्ही कांहीं नुसत्या संपाला पाठिंबा देत

नाहीं. हा ठराव स्वीकारणें म्हणजे देशांतील राज्यघटनेलाच आव्हान देण्यासारखें आहे. ”

जे. एच्. थॉमस् त्या वर्षी ट्रेडयूनिअन काँग्रेसचा अध्यक्ष होता हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. १९२४ सालीं मॅक्डोनल्ड याच्या नेतृत्वाखालीं जें मजूर मंत्रिमंडळ इंग्लंडांत अधिकारावर आलें तें अल्पमतांत असून लिबरलांच्या पाठिंब्यावर त्याला जगावें लागतें. तरीपण त्यानें सोव्हिअट रशियाला मान्यता दिली आणि राजकीय व आर्थिक संबंध रशियाशीं सुरू केले. पुढील काळांत ब्रिटिश मजूर पक्षास इंग्लंडांतील अंतर्गत परिस्थितींशीं झगडावें लागलें. पण रशियासंबंधानें ब्रिटिश मजूर पक्षाचें धोरण स्नेहभावाचेंच असे. १९२९–३१ चें मजूरमंत्रिमंडळ अल्पजीवीच ठरलें. पुढील काळांत मुसोलिनी व हिटलर यांचें बल वाढत गेलें त्यावरोवर सोव्हिअट रशिया व ब्रिटिश मजूर पक्ष यांचा स्नेहभावहि वाढला.

पुढें सोव्हिअट रशियांत जे राजद्रोहाचे खटले झाले आणि दडपशाही जी झाली व पाश्चिमात्य लोकशाहीसंबंधानें रशियन प्राचारक जो तिटकारा दाखवीत त्यामुळें ब्रिटिश मजूर पक्षाचें मत संशयाकुल होऊं लागलें. रूसो-जर्मन करार, पोलंडची फाळणी व रशियाची फिन्लंडवर झालेली स्वारी यानें ब्रिटिश मजूर पक्षाच्या रशियाविषयक भावनेला धक्का बसला. पण जर्मनीनें रशियावर स्वारी केल्यामुळें इंग्लंड व रशिया यांचें पुन्हा सख्य झालें आणि काँझर्वेटिव्ह पक्ष जरी रशिया व कम्युनिझम् याविरुद्ध दुटप्पीपणानें वागत असे तरी ब्रिटिश मजूर पक्ष व रशिया यांचें युद्धोत्तर काळांत निरंतर सख्य राहील अशी अटकळ करण्यांत येई

जर्मनीचा पराभव होताच जपानच्या पराभवाची वाट न पाहता ब्रिटिश मजूर पक्षानें संयुक्त मंत्रिमंडळांतून राजीनामे देऊन निवडणुकांची तयारी केली. तिचा हेतु युद्धोत्तर आंतरराष्ट्रीय संबंध मजूरपक्षास संमत अशा धोरणाचे ठेवता यावे हाच होता. १९४५ च्या निवडणुकींत ब्रिटिश मजूर पक्षानें जो जाहीरनामा काढला त्यांत मजूर पक्ष अधिकारावर आल्यास कोणतें धोरण अवलंबील तें पुढील शब्दांत मांडलें होतें :–

“ ब्रिटिश कॉमन्वेल्थ, अमेरिका व रशिया यांचें सहकार्य व साहचार्य जें युद्धकाळांत झालें तें शांततेच्या काळीं अधिक दृढ केलें पाहिजे. एक गोष्ट लक्षांत

ठेवली पाहिजे कीं युद्ध जवळ जवळ येत होतें त्या काळांत युद्ध सुरू होईपर्यंत येथल्या टोरी पक्षाला रशियाची एवढी धास्ती वाटे कीं त्यांनीं रशियाशीं सहकार्य निर्माण करण्याची संधि गमावली व त्यावरोबर युद्ध टाळण्याची संधिही गमावली. आतां ब्रिटिश मजूर पक्ष आंतरराष्ट्रीय संघटना निर्माण करण्याच्या कार्यास हात घालीत असतां त्याजजवळ एक फार अनुकूल भूमिका आहे. ती अशी कीं जगांतील सर्व श्रमजीवी वर्गांचे हितसंबंध आतां सजातीय झाले आहेत. नात्सी जुलुमाविरुद्ध दीर्घ काल झगडा चालविल्यानें आम्हा श्रमजीवि वर्गांना एक श्रेष्ठ दर्जा आला असून आमचें वजन वाढलें आहे."

निवडणुकीपूर्वी ब्लॅकपूलला भरलेल्या परिषदेंत वेव्हिननें ब्रिटनच्या रशिया-विषयीच्या धोरणावर भाषण केलें. मजूरपक्ष अधिकारावर आल्यास आपलें धोरण काय राहील हें तो सांगत होता. वेव्हिन म्हणाला,

" मी या परिषदेला एक गोष्ट नीट ध्यानांत ठेवण्यास सांगतों. राज्यक्रांतीनें समाजाचें, स्वरूप बदलतें, पण भूपृष्ठाचें स्वरूप बदलत नाहीं. राज्यक्रांति झाली तरी पूर्वीच्या अमदानींतील भौगोलिक गरजा कायम राहतातच. मी १९२० पासून रशियाविरुद्ध लढूं नये या मताचा आहे. माझें हें मत कांहीं आज नव्यानें बनलेलें नाहीं. १९२० पासून माझें मत आहे कीं त्यावेळीं जो शांततेचा तह म्हणून करण्यांत आला—तो खरोखरच तह नसून ती शस्त्रतहकुबीच होती—तो अपयशीच झाला. त्या अपयशाचें कारण रशियाबद्दल संयुक्त राष्ट्रांच्या मनांत अढि असून त्यामुळें त्यानीं रशियाला व्हर्साय येथें तह परि-षदेला बोलाविलें नाहीं हें होय. तेथें रशियाला बोलावण्यांत आलें असतें तर न गोठणाऱ्या खुल्या समुद्रांत रशियाला बंदर हवें आहे तो प्रश्न सुटला असता. रशियाच्या परराष्ट्रधोरणांतला तो एक फार महत्त्वाचा मुद्दा असून एवढ्या मोठ्या राष्ट्राची न गोठणाऱ्या खुल्या समुद्रांतील बंदराची गरज ही खरी गरज आहे. बहुधा लॉर्ड बीकन्सफील्ड एकदां म्हणाला होता, कीं इंग्लंड आणि फ्रान्स एकजूट झाले तर तो आंतरराष्ट्रीय शांततेचा विमा उतरल्यासारखें होईल. पण इंग्लंड, फ्रान्स आणि रशिया एकजूट झाल्यास शांततेची पक्की खात्रीच झाली.' आतां शस्त्रास्त्रें अधिक व्यापक झालीं आहेत. त्यामुळें आपण अधिक पुढें जाऊन अमेरिका, ब्रिटन व रशिया यांच्या सख्ख्याचा विमा उतरला पाहिजे. त्यासाठीं अवश्य तीं बंधनें आम्हीं पत्करलीं पाहिजेत."

विरोधास सुरवात

बेव्हिननें हें भाषण केल्यानंतर जी निवडणूक झाली तींत खरोखर मजूर पक्ष बहुसंख्येनें निवडून आला त्याला मंत्रिपद मिळालें व बेव्हिन स्वतां परराष्ट्रमंत्री झाला. पण रशियाला न गोठणाऱ्या खुल्या समुद्रांत बंदर मिळवून देण्याचें धोरण त्यानें कधींच अमलांत आणलें नाहीं. ग्रीसमध्यें रशियाविरोध आणि कम्युनिझमविरोध हें जें चर्चिलचें धोरण बेव्हिननें पुढें चालू ठेवले आणि शेवटीं ग्रीसचीं सूत्रें अमेरिकेच्या हातीं सुपूर्द केली तसेंच याहि बाबतींत बेव्हिननें केलें.

१९४५ च्या सेप्टेंबर-ऑक्टोबरमध्यें म्हणजे जपानचा पराभव झाल्यानंतर लंडनला परराष्ट्रमंत्र्यांची परिषद भरली. त्या परिषदेंत रशियानें न गोठणाऱ्या खुल्या समुद्रांत आपणाला बंदर हवें म्हणून दार्दानेल्सचा प्रश्न काढला. बेव्हिनचें वर उल्लेखिलेलें भाषण फक्त कांहीं आठवड्यापूर्वीच झालें होतें व रशियावर ब्रिटनचा अविश्वास व्हावा असें नवें कारण कांहींहि घडलें नव्हतें. तें भाषण मनांत ठेऊनच रशियानें ही मागणी केली होती. रशियानें सदर परराष्ट्रमंत्रि-परिषदेंत सुचविलें कीं,

" (१) तुर्कस्तानमधील अर्मेनियाचे कार्स व अर्धाहान हे दोन परगणे रशियांतील अर्मेनियाला जोडावे,

(२) बॉस्फोरस व दार्दानेल्स या सामुद्रधुन्यांच्या नियंत्रणांत तुर्कस्तान-बरोबर रशियाला भागीदारी मिळावी,

(३) हें नियंत्रण यशस्वी करता यावें यासाठीं सदर सामुद्रधुन्यांची तटबंदी करावी,

(४) आणि इटालिअन ट्रिपोलींत रशियाला आरमारी तळ मिळावा. "

ही परराष्ट्रमंत्रिपरिषद गुप्तच होती. पण परिषदेंतल्या हकीकती बाहेर कळल्या, त्यावरून समजलें कीं बेव्हिननें टेबलावर मुठी आपटून, संतापून रशियाच्या मागणींस स्पष्ट नकार दिला. पुढें नोव्हेंबरमध्यें या प्रकरणाचा अप्रत्यक्ष उल्लेख करून बेव्हिन म्हणाला,

" ब्रिटिश कॉमन्वेल्थनें कोणास इजा केली नव्हती, कॉमन्वेल्थ युद्धांत लढलें. होतें. तरी पण कॉमन्वेल्थच्या गळ्यावर जर एकाद्या बड्या राष्ट्रानें सुरी टेकली तर थोडा संशय आल्याशिवाय कसा राहील ? "

रशियानें केलेली मागणी अगदींच अयुक्तिक होती असें बेव्हिनला वाटलें काय ? बेव्हिननेंच रशियाला न गोठणाऱ्या खुल्या समुद्रांतलें बंदर देणें योग्य आहे असें ऐन निवडणुकीपूर्वी जाहीरपणें म्हटलें होतें. 'मँचेस्टर गार्डियन'नें जुलै १९४५ मध्यें बहुधा बेव्हिनच्या भाषणासच उद्देशून दार्दानेल्सच्या प्रश्नाची पार्श्वभूमि दिली होती. 'गार्डियन' लिहितो,

"एकदां अलेक्झांड्रिया येथें आरमारी तळ बांधून ब्रिटनच्या हवालीं केला म्हणजे जुन्या काळीं घेण्यांत येणाऱ्या खबरदारीची गरज नाहीं. १९०३ सालीं इंपीरिअल डिफेन्स कमिटी जी वसली होती तिनें रशियाला दार्दानेल्स व बॉस्फोरस या सामुद्रधुन्या खुल्या सोडण्यानें आमच्या भूमध्य समुद्रांतील रणयोजनेस धोका पोचणार नाहीं असें मत दिलें होतें. १९०७ सालीं इंग्लंड व रशिया यांचें सख्य घडविण्याचा प्रयत्न चालला असता सर एडवर्ड ग्रेनें रशियाला कळविलें कीं सामुद्रधुन्यांचा रस्ता रशियाला बंद करण्याची आम्हांला मुळींच गरज नाहीं, पण खरी अडचण ब्रिटिश लोकमताची आहे. लोकांच्या मनांत जुनी अढी अजून कायम आहे. लोकांच्या मनांत रशियाबद्दल सख्याची भावना निर्माण होईपर्यंत रशियानें थांबलें पाहिजे. रशियाच्या रण-विषयक योजनेच्या नेहमीं दोन बाजू असतात. काळ्या समुद्रांत बाहेरील जहाजांना येण्यास बंदी करणें आणि भूमध्य समुद्रांत रशियन जहाजांना येण्यास मुभा असणें. पैकीं पहिलें उद्दिष्ट रशियाच्या दृष्टीनें अवश्य असल्यानें अधिक महत्त्वाचें आहे. रशियाची ही मागणी चढाईच्या दृष्टीची नसून बचावाच्या दृष्टीची आहे ही एक गोष्ट ब्रिटनच्या लक्षांत आली असती तर ब्रिटनचें धोरण संशयग्रस्ततेचें झालें नसतें; क्रिमियन युद्धानें आणलेलीं संकटें आणि १८७८ सालीं अगदीं युद्धावर बेतलें होतें ती परिस्थिति हें सर्व टाळता आलें असतें. आतां इंग्लंड व रशिया यांची मैत्री झाली आहे. आतां पूर्वग्रहामुळें दृष्टि अंध असण्याचें कारण नाहीं. अमेरिकेला न्यू फाउंडलंडमध्यें आणि ब्रिटिश वेस्ट इंडीजमध्यें भाड्यानें लढाऊ तळ देणें जर योग्य आहे तर बॉस्फोरस व दार्दानेल्स सामुद्रन्यांत लढाऊ तळ रशियाला हवेसे वाटणें हें रास्त असून केवळ तुर्कांच्या सौजन्यावर रशियानें विसंबून राहावें असें अपेक्षिणें अयोग्य आहे. आमचे लढाऊ तळ जगभर आहेत. अर्थात् रशियाचा फार मोठा औद्योगिक मुलूख व युक्रेन हा शेतीचा

मुलूख यांवर कोणाची झडप येऊं नये यासाठीं आपला समुद्रमार्ग रक्षिणें हें रशियाला अवश्य वाटणारच. ”

तुर्कस्तान व दार्दानेल्स यांजपासून रशियाला कोणती भीति वाटते याविषयीं अलारिक जेकब हा ‘ संडे एक्स्प्रेस ’ चा वातमीदार लिहितो,

“ तुर्कस्तान व सामुद्रधुन्यांचा प्रदेश येथें रशियाचें नाजूक अंग उघडें पडलें आहे. रशियाच्या सेवस्टोपोल शहरापासून तुर्कस्तानचे उत्तरेकडील आरमार-तळ फक्त १७० मैल अंतरावर आहेत. बेल्जम व हॉलंड येथें विदेशी सैन्य आलें असतां ब्रिटनला जी भीति वाटेल तीच तुर्कांच्या आरमारतळावर परदेशी लष्करी लोक आल्यास रशियाला वाटेल.” पण दार्दानेल्सच्या प्रश्नाचा बेव्हिननें विचारहि करण्याचें नाकारलें. १९४२ सालीं झालेला २० वर्षांचा अँग्लोरशियन सख्ख्याचा करार ५० वर्षांचा करावा अशी मागणी रशियाकडे बेव्हिननें केली. हा करार वास्तवीक बिनमुदत होता आणि एकाही पक्षास तो रद्द करून व्यायचा असल्यास वीस वर्षांशेवटीं तो रद्द करून घेता येत होता. फक्त आगाऊ एक वर्षाची नोटिस दिली म्हणजे झालें. ही वीस वर्षांची वैकल्पिक मुदत ५० वर्षांची व्हावी अशी बेव्हिनची मागणी होती. त्यावर स्टालिन म्हणाला,

“ मुदत वाढवायला हरकत नाहीं. पण प्रथम करार केला तो जर्मनीचा पराभव डोळ्यांपुढें ठेऊन केला होता. आतां युद्धोत्तर परिस्थितींत त्याच्या अटी बदलायच्या तर नव्या परिस्थितीस योग्य अशा नव्या शर्ती घालाव्या लागतील. ” अर्थात् बेव्हिननें तो विषय पुन्हा काढला नाहीं हें सांगणें नकोच.

: ६ : अमेरिकेचा प्रवेश

पण ग्रीस अथवा दार्दानेल्सबाबत बेव्हिन चर्चिलचेंच धोरण पुढें चालवीत होता एवढें म्हणण्यानें त्याच्या धोरणाचें वर्णन पुरें होत नाहीं. तो ब्रिटनचें परराष्ट्रीय धोरण अमेरिकेच्या हवालीं करीत होता. दुसऱ्या महायुद्धांत अमेरिका अत्यंत

प्रबळ झाली व ब्रिटन अगदीं दुबळें झालें, म्हणून साम्राज्यांतले तनखे यायचे कमी झाले व साम्राज्याचें राजकारण महागडें झालें. तेव्हां साम्राज्यमार्ग सुरक्षित ठेवण्याची ब्रिटनची जोखीम अमेरिकेच्या हवालीं करणें एवढेंच काम वेव्हिनचें होतें. प्रसिद्ध अमेरिकन लेखक वॉल्टर लिपमन यानें 'न्यूयॉर्क हेरल्ड ट्रिब्यून' मध्यें इंग्लंडच्या सोशॅलिस्ट मंत्रिमंडळाला चांगल्या कानपिचक्या देऊन हा मुद्दा विशद केला आहे. तो लिहितो,

"ब्रिटनला जो सत्तासमतोल भूमध्य समुद्र व मध्यपूर्व येथें परत यायला हवा आहे, तो परत आणण्यास अमेरिका तेथें खुषीनें येईल. पण ती स्वतःच्या अटींवर येईल, आपल्या हेतूसाठीं आपल्या पंजानें इंग्लंडच्या शेंगा फोफाटयांतून काढायला येणार नाहीं. आतां अमेरिकेला स्वतःच भूमध्य समुद्रांत बलवान राष्ट्र व्हायचें आहे."

रशियाची साम्राज्यवाढ हटविण्याचें कंकण अमेरिकेनें बांधलें आहे असें सांगून लिपमन सांगतो,

"याचा परिणाम आतां असा होत आहे कीं आम्हीं आतां साऱ्या जगाच्या विस्तारांत मुत्सद्दीगिरीच्या लढ्यांत सांपडलों असून तो लढा अतीशय गंभीर आहे. आतां आपणाला काय साध्य केलें पाहिजे आणि त्यासाठीं केवढी शक्ति आणि केवढें वर्चस्व आपण संपादलें पाहिजे याचा बरोबर अंदाज करून या मुत्सद्दीगिरीच्या मोहिमेची आपण आंखणी केली पाहिजे. तसें न केलें तर आपणांस यश येणार नाहीं, उलट त्यांतून सर्वविध्वंसक युद्ध निर्माण होईल हें आपल्या लक्षांत येणें अवश्य आहे. आपलें सामर्थ्य एकवटण्यासाठीं अशी जागा अमेरिकेनें दिली पाहिजे कीं युद्ध आलेंच तर रशियाला प्रथमपासूनच बचावाच्या भूमिकेनें रहावें लागेल. पूर्व भूमध्य समुद्रांतून काळ्या समुद्रांत जेथून रस्ता जातो ती अशी जागा आहे. तेथें अमेरिकेचीं आरमारी आणि वैमानिक दळें आणल्यास रशियाच्या प्राणभूत अशा उत्पादनकेन्द्रांवर भडिमार करता येईल आणि रशियन लाल सैन्याचें कंबरडें सहज मोडता येईल."

वेव्हिन पूर्वभूमध्य समुद्रांतील ग्रीस व दार्दानेल्स यांसंबंधानें जुनें धोरणच कां अमलांत आणीत होता आणि पूर्व भूमध्य समुद्रांतलें राजकारण अमेरिकेनें आपल्या अंगावर कां घेतलें याचा खुलासा याहून अधिक चांगल्या शब्दांत करता येणारच नाहीं. अमेरिकेच्या इतिहासांत ही सर्व अगदीं नवी घटना

आहे. पहिल्या महायुद्धापूर्वी अमेरिका विदेशीय राजकारणांत फारशी कधींच पडली नव्हती. पहिल्या महायुद्धापूर्वी अमेरिकेनें पासिफिक महासागरांतलीं अनेक बेटें घेत घेत फिलिपाईन पादाक्रांत केलें व चीनची बाजारपेठ साऱ्या जगाला खुली असावी असें धोरण अवलंबिलें जगांत आपला पक्का माल विकावा व जगापासून कच्चा माल घ्यावा एवढीच अमेरिकेची जगासंबंधानें दृष्टि होती. पहिल्या महायुद्धांत, युद्ध सुरू झाल्यानंतर अडीच वर्षांनीं, अमेरिकेनें भाग घेतला आणि पुढें सवा वर्षांत जर्मनीचा पराभव करून तहपरिषदेंत भाग न घेतांच अमेरिकेनें युरोपांतून अंग काढून घेतलें. त्यानंतर दुसरें महायुद्ध सुरू होईपर्यंत अमेरिकेनें युरोपशीं व जगाशीं व्यापार केला. पण जगांतील राजकारणाशीं कांहींहि संबंध ठेवला नाहीं.

दुसऱ्या महायुद्धांतहि युद्धसुरुवातीनंतर सवादोन वर्षांनीं अमेरिका युद्धांत खेचली गेली. त्यानंतर साडेतीन वर्षांनीं जर्मनी व जपान यांचा पराभव होऊन युद्ध संपलें. पण जर्मनी व जपान यांचा पराभव झाला तरी रशिया प्रचंड शक्तिनिशीं युद्धांतून बाहेर पडला. रशियाची शस्त्रशक्ति तर मोठी होतीच, पण क्रांतिशक्ति फारच प्रचंड होती. इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादि पुढारलेलीं राष्ट्रें अथवा आशियाभर पसरलेलीं मागसलेलीं राष्ट्रें यांपैकीं कोणालाच रशियाची शक्ति आटपणारी नव्हती. म्हणून पाश्चात्य भांडवलदार राष्ट्रांनीं अमेरिकेला युरोपांतून परत न जाता रशियाच्या आक्रमणशक्तीला मागें हटविण्यासाठीं जगभर आपला शस्त्रसंभार पसरण्याला प्रोत्साहन दिलें.

युद्ध संपलें त्यावेळीं बिर्नेस हा अमेरिकेचा परराष्ट्रमंत्री होता. रूझवेल्टच्या काळापासून रशियाशीं स्नेहभावानें वागण्याचें अमेरिकेचें धोरण चालू होतें, त्याचाच बिर्नेसनें प्रथम अवलंब केला. ब्रिटिन व रशिया यांचे मध्यें जें भांडण आहे तें मिटविण्यासाठीं आपण मध्यस्थी केली पाहिजे अशा भूमिकेनें तो तेव्हां बोलत असे. ब्रिटिश मुत्सद्यांना याचा संताप येई. 'अमेरिकेनें आमची बाजू घेऊन रशियाशीं भांडलें पाहिजे' असा ब्रिटिशांचा आग्रह होता. अमेरिकेत सिनेटमध्यें म्हणजे वरिष्ठ सभागृहात बड्या धनपतींचे प्रतिनिधि असतात. त्यांचाहि बिर्नेसला 'तूं रशियाचा विरोधी हो' असाच तगादा होता. अखेरीस बिर्नेसनें ही रशियाविरोधी भूमिका पत्करली व स्वाभाविकपणेंच तो त्या आघाडीचा पुढारीच झाला. बिर्नेसच्या या अवस्थांतराचें वर्णन करतांना लिपमन म्हणतो,

"युरोप आणि मध्यपूर्व याबाबत रशिया आणि ब्रिटन यांचे दरम्यान अमेरिका, मध्यस्थी करीत असे. १९४६च्या फेब्रुवारींत अमेरिकेनें हें धोरण बदललें. तेव्हांपासून अमेरिकन परराष्ट्रमंत्री बिर्नेस यानें हें जुनें धोरण भिरकावून दिलें. ब्रिटनच्या दडपणामुळें आणि अमेरिकन सेक्रेटॅरिअट व कॉंग्रेस यांतील महत्त्वाचीं माणसें यांच्याच दडपणामुळें बिर्नेसनें हें धोरण बदललं."

अशा प्रकारें रशियाविरोधी आघाडीचें पुढारीपण घेण्यासाठीं अमेरिकेनें युरोपच्या च जगाच्या राजकारणांत प्रवेश केला.

पण लिपमन म्हणतो त्याप्रमाणें, ब्रिटनच्या शेंगा भाजण्यासाठीं अमेरिका जगाच्या राजकारणांत शिरली नाहीं, तर आपल्या स्वार्थासाठीं शिरली. या नव्या धोरणाचीं बीजें अमेरिकेच्या, युद्धामुळें बदलेल्या आर्थिक परिस्थितींत होती. १९२९ च्या आर्थिक मंदीनें अमेरिकेच्या आर्थिक संघटनेस फार मोठा तडाखा दिला. अमेरिकेची उत्पादनशक्ति कमी कमी होत जाऊन अगदीं ६० टक्क्यापर्यंत खालीं आली. पुढें युरोपांत युद्धाचें वारें वाहूं लागलें व अमेरिकेच्या शस्त्रास्त्रकारखान्यांना मालाच्या मागण्या येऊं लागल्या. त्यामुळें अमेरिकेचें उत्पादन वाढूं लागलें. दुसऱ्या महायुद्धांत युरोपांतील सारीं राष्ट्रें उध्वस्त स्मशानें झालीं. पण अमेरिकेचें उत्पादन एकसारखें वाढत जाऊन साऱ्या जगाच्या एकूण औद्योगिक उत्पादनाच्या दोनतृतीयांश उत्पादन आतां एकट्या अमेरिकेचें होत आहे.

युद्ध संपल्यानंतर एवढी प्रचंड यंत्रसामुग्री आणि मजूर यांना बेकारींतून वांचवावें कसें हा प्रश्न फार महत्त्वाचा होता. हेन्री वालास यानें 'सामान्य माणसाचें शतक' या विषयावर दिलेल्या रेडिओवरील व्याख्यानांत रूझवेल्टच्या न्यू डील तत्त्वानुसार हे प्रश्न सोडविण्याची योजना मांडली. या योजनेचें एकंदर स्वरूप पुढीलप्रमाणें होतें. धनिकांवर कर वाढवून समाजहिताचे कायदे करावे आणि उपभोग्य माल जनतेला अधिक मिळेल असें करावें, घरें बांधण्याची योजना मोठ्या प्रमाणावर आंखावी, भावनियत्रण करून आर्थिक नियोजन करावें, युरोपांतील व मागसलेल्या प्रदेशांतील राष्ट्रांना आर्थिक अथवा राजकीय वर्चस्व न आणता साहाय्य द्यावे. रशियाला कारखानदारीचें साहित्य पुरवावें व रशियाकडून कच्चा माल घ्यावा, रशियाला सैबेरियाची प्रगति करण्यास, रस्ते बांधण्यास साहित्य पुरवावें इत्यादि प्रकारची योजना वॉलासनें मांडली.

पूर्वी वेन्डेल विल्कीनें व अलीकडे वॉल्टर लिपमननें अशाच योजना सुचविल्या होत्या. पण रूझवेल्टकालीन ध्येयवाद युद्धोत्तर कालीं कोणांतच उरला नव्हता. युद्धकाळीं उत्पादन वाढत गेलें तसतशीं धनोत्पादनसाधनें थोडथोड्या लोकांच्या हातीं गेलीं. शस्त्रास्त्रकारखानदारांच्या हातीं धनसत्ता केन्द्रित झाली. त्यांच्या दृष्टीनें जगांतील शस्त्रास्त्रें कमी होण्यांत मुळींच फायदा नव्हता. शस्त्रास्त्रकारखान्यांनीं जास्तींत जास्त नफा मिळविला आणि अमेरिकेस साऱ्या जगांत बलशाली करून टाकलें. या राष्ट्रीय बलशालित्वाची व जगावरील वर्चस्वाची एक नवी चटक अमेरिकन जनतेस लागली. अमेरिकेंत अनेक संस्थानें असून राष्ट्रीय ऐक्याची भावना पूर्वी कमी असे. पण युद्धानें ती जागृत व दृढ होऊन आपलें राष्ट्र बलसंपन्न असावें अशी तृष्णा अमेरिकन जनतेंत उद्भवली. स्वदेशाभिमान, रशियाद्वेष, क्रांतिद्वेष या नव्या भावना वाढीस लागल्या. यामुळें जगास मदत करण्याऐवजीं जगावर प्रभुत्व गाजविण्याची इच्छा अमेरिकेंत बळावली.

त्याबरोबर रूझवेल्टची पुनर्घटनेची योजना मागें पडून 'नॅशनल असोसिएशन ऑफ मॅन्युफॅक्चरर्स' म्हणजे राष्ट्रीय कारखानदार संघ, याच्या योजना पुढें आल्या. संघानें करवाढ आणि समाजसुधारणेचे कायदे हें धोरण अमान्य केलें, उपभोग्य माल जनतेच्या अधिकाधिक उपयोगी लावण्याची वॉलासची योजना फेटाळून लावली गेली. धंद्यावरील नियंत्रणें रद्द करावीं, खाजगी मालकशाहीचें स्वातंत्र्य वाढवावें, कर कमी करावें, विदेशीं निर्यात तिप्पट करावी आणि मग अर्थात शस्त्रास्त्रबाढहि करावी ही योजना प्रथम गुप्तपणें सरकारवर लादली गेली.

यानंतर पुढें आलेल्या ट्रूमनयोजना, मार्गलयोजना या सर्वांचा अर्थ वरील नव्या धोरणाअन्वयें उत्तम लागतो. अमेरिकेंत जी नवी तत्त्वचर्चा सुरू झाली तिचें स्वरूप व्यक्तिस्वातंत्र्य टिकेल कसें हें होतें आणि त्याचा अर्थ रशियांतील कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञानापासून भांडवलशाही स्वातंत्र्याचा टिकाव कसा लागेल असा हा चर्चेचा विषय अमेरिकेंत सुरू झाला होता. 'सुखी अमेरिकन जीवन तें हें, कम्युनिस्ट विचारांनीं हें संकटांत येतें' असे विचार मांडण्यांत येऊं लागले. रूझवेल्टचा ध्येयवाद जिवंत होता तोंवर युरोपचें दुःखनिवारण व पुनर्वसाहतीकरण यासाठीं, म्हणजे 'अन्रा' योजनेप्रमाणें जगाच्या मदतीसाठीं

अमेरिका पुढें सरसावली व युरोपमध्यें अमेरिकेचा सर्वत्र शिरकाव झाला. पुढें हा ध्येयवाद मावळल्यावर युरोपांत अमेरिकन वर्चस्वानें आपलें पाय रोवले आणि कम्युनिझमविरोधी आघाडी उभारण्याचे व त्या निमित्तानें युरोपवर वर्चस्व स्थापण्याचे उद्योग अमेरिकन भांडवलशाहीनें केलें. अमेरिकन परराष्ट्रमंत्रि विनेंस याच्या धोरणांत साहजिकच रशियासंबंधानें फरक पडला, तो रशियाविरोधी बनला आणि ब्रिटनचें जागतिक राजकारणांतलें निसटत चाललेलें स्थान अधिक जोरकसपणें पटकावण्याचें अमेरिकेनें ठरविलें.

इंग्लंड हे अमेरिकेला ही नवी भूमिका स्वीकारण्याविषयीं उत्तेजनच देत होतें. ब्रिटिश परराष्ट्रधोरणांतली ही एक जुनी प्रवृत्ति आहे. गेल्या शतकांत इंग्लंडचें साम्राज्य हिंदुस्थान व आग्नेय आशियांत पसरलें आणि चीनमध्येंहि इंग्लंडचें चांगलेंच वर्चस्व स्थापन झालें. त्यावेळीं झारचा रशिया चीनवर आपली साम्राज्यलोभी दृष्टि फेकूं लागला. जपानचें बळहि वाढूं लागलें. पुढेंमागें हें सर्व वाढतें परकी बळ आपल्या वर्चस्वास धोका आणील अशी ब्रिटनला भीति वाटूं लागली, आणि आपणांस कोणी पाठीराखा मिळावा अशी ब्रिटनला इच्छा झाली. त्या वेळीं अमेरिका फॅसिफिकमधील वेटें सर करीत करीत आशियाच्या पूर्वकिनाऱ्याकडे येत होती. अमेरिकेला या कार्यांत ब्रिटननें त्यावेळीं विरोध केला नाहीं व फिलिपाइन बेटें १८९८ सालीं अमेरिकेनें घेतलीं. तेव्हां ब्रिटननें अमेरिकेच्या या नव्या साम्राज्यविस्ताराचें स्वागतच केलें. त्यामुळेंच पुढें चीन हें राष्ट्र रशिया अथवा जपान यांच्या घशांत जाणें अशक्य झालें. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जपानजवळचीं वेटें अमेरिकेला विश्वस्त या नात्यानें आपल्या ताब्यांत घेण्यास ब्रिटननें उत्तेजन दिलें. दुसऱ्या महायुद्धांत अमेरिका येण्यापूर्वीच वेस्टइंडीज् व बर्मूडा या अमेरिकेजवळील ब्रिटिश मुलुखांत ब्रिटननें अमेरिकेला लढाऊ तळ बांधण्यास परवानगी दिली. युद्धकाळांत आशिया व पासिफिक महासागर यांतील अनेक लढाऊ तळ अमेरिका वापरीत होती. इंग्लंड व अमेरिका यांच्या संयुक्त आधिपत्याखालीं महायुद्धांत सैन्यें लढलीं, त्यांचीं सैन्यें, आरमारें, विमानदळें युद्धकाळांत एकरूप पावलीं व अर्थात ब्रिटनपेक्षा अमेरिकेचें त्यांच्यावरचें वर्चस्व वाढलें.

ब्रिटनचें धोरण अमेरिकेच्या लगामीं

ब्रिटनचें साम्राज्यबळ कमी झालें तसतसें ब्रिटनचें परराष्ट्रीय राजकारण

अमेरिकेच्या हातीं येऊं लागलें. या सर्व पालटणाऱ्या राजकारणावर चर्चिलनें अमेरिकेंतील मिसूरी संस्थानांतल्या फुल्टन शहरीं ५ मार्च १९४७ या दिवशीं भाषण करून शिक्कामोर्तब केलें. ट्रुमन त्या सभेस अध्यक्ष होता. चर्चिल म्हणाला,

"युद्धांत हें जें अँग्लोअमेरिकन सहकार्य झालें आहे तें अधिक दृढ करावें आणि कम्युनिझमच्या प्रसारास या संयुक्त बलानें प्रतिकार करावा. सोव्हिअट रशिया अनावर झाला असून जगांतील कम्युनिस्ट पक्ष हे दुष्ट आहेत. जगांतील सुसंस्कृति नष्ट करण्याचा चंग त्यांनीं बांधला आहे. बुद्धिवाद, सौजन्य यांना ते दाद देत नाहींत. आतां अमेरिका व ब्रिटन यांनीं सत्तासमतोलाच्या चंचल व अनिश्चित मार्गानें न जातां प्रचंड शक्ति एकवटून बलाधिक्यानें या संकटाचा प्रतिकार केला पाहिजे."

ट्रुमननें हें धोरण अवलंबिलें होतेंच. त्याचें पुढील मार्गदर्शन चर्चिलनें या भाषणांत केलें आहे. कम्युनिझम् व सोव्हिअट रशिया यासंबंधानें हें धोरण केवळ चर्चिल व अमेरिका यांचेंच होतें असें नव्हे तर ब्रिटिश मजूरमंत्रिमंडळाचेंहि होतें. भांडवलशाहीच्या रक्षणाचीच चिंता ब्रिटिश मजूरमंत्रिमंडळालाही होती. १९४६ सालीं पॅरिसमध्यें भरलेल्या परराष्ट्रमंत्रिपरिषदेंत पूर्व युरोपांतील राष्ट्रांचा प्रश्न चर्चेस निघाला. त्या परिषदेशीं जोडून युरोपीअन इकॉनॉमिक कमिशनची बैठक झाली. या बैठकीचें वर्णन करतांना लंडनचा 'टाइम्स' लिहितो,

"आज सकाळीं युरोपीअन इकॉनॉमिक कमिशनच्या बैठकींत रुमानियांत विदेशी धंदेवाल्यांना कोणतें स्थान असावें हा प्रश्न निघाला. सुरवातीपासून 'खाजगी मालकशाही विरुद्ध सरकारी नियंत्रण' असें वादास स्वरूप आलें. युद्धापूर्वी ब्रिटिशासारख्या परकी धंदेवाल्यांना ज्या जादा सवलती होत्या त्या त्यांना युद्धोत्तरकाळींहि मिळाव्या अशी ब्रिटनची मागणी होती. तिला विरोध करतांना रशियन प्रतिनिधिमंडळाला पायरी पायरीनें भांडवलशाहीवर हल्ला आणि नियंत्रित अर्थसंघटनेचें समर्थन ही भूमिका घ्यावी लागली. या भूमिकेस विरोध करतांना ब्रिटिश (सोशॅलिस्ट मंत्रिमंडळाचा) प्रतिनिधि व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि खुली चढाओढ यांचें समर्थन करीत होता ! अमेरिका व ब्रिटन या दोन्ही राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींची भाषा एकच (भांडवलशाहीच्या पुरस्काराचीच)

होती. रशिया व अँग्लोअमेरिका यांमध्यें निर्माण झालेला हा मतभेदाचा खंदक वादविवादानें बुझला नाहीं. ”

डॅन्यूब नदीच्या खोऱ्यांतील राष्ट्रांत पाश्चात्य राष्ट्रांचा उपभोग्य व भांडवली माल येण्याला मुक्तद्वार असावे अशीहि एक मागणी बेव्हिन व विर्नेस यांनीं केली होती. पण अमेरिकेची प्रचंड उत्पादन शक्ति व अफाट संपत्ति याएढें पूर्व युरोपीय राष्ट्रांचा निभाव न लागून तेथें पाश्चात्यांची साम्राज्यशाही येईल या भयानें रशियानें ती मागणी साफ नाकारली. पॅरिसच्या परराष्ट्रपरिषदेनंतर ‘ अन्रा ’ तर्फे युरोपीय राष्ट्रांना देण्यांत येणारी मदत संपविण्यांत आली व परराष्ट्रांत पुरोगामी गटांना कम्युनिस्ट विरोधाच्या नांवाखालीं विरोध करून सनातनी व प्रतिगामी पक्षांना पाठबळ देण्याचें धोरण सुरू करण्यांत आलें.

ब्रिटनचें अंतर्गत धोरण पार्लमेंटरी कायद्यानें सोशॅलिझमकडे जाणारें आहे. यासाठीं ब्रिटनला आंतरराष्ट्रीय शांतता हवी आहे. पण रशिया व कम्युनिझम् जेथें तेथें आंतरराष्ट्रीय शांततेस धोका आणतात असें ब्रिटनच्या मनानें घेतलें आहे. जगांत कोणत्याहि देशांत, विशेषतः ब्रिटनच्या साम्राज्यरस्त्यावर एकाद्या राष्ट्रांत थोडी जागृति, खळबळ दिसली कीं तेथें कम्युनिझमचें पिशाच ब्रिटनला दिसतें, तेथें मागसलेल्या राज्यसत्तेला ब्रिटन पाठिंबा देतें व त्यामुळें मग खरोखरच दंगली माजतात. असेंच ग्रीसमध्यें घडलें.

रशियाची सर्वत्र कोंडी करणें हेंहि ब्रिटनचें महत्त्वाचें धोरण आहे. यासाठींच बेव्हिननें दार्दानेल्सबद्दलचें आपलें धोरण बदललें. परराष्ट्रसंबंधांत व्यक्तिनिष्ठ भांडवलशाहीचा पुरस्कार करायचा हेंहि ब्रिटनचें एक महत्त्वाचें धोरण असल्याचें वर डान्यूब खोऱ्यांतील राष्ट्रासंबंधीच्या वाटाघाटींत दिसून आलें आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर ब्रिटनची आंतरराष्ट्रीय शक्ति कमी झाली आणि अमेरिकेची अफाट वाढली. ब्रिटन अंतर्गत कारभारांत तरी सोशॉलिस्ट आहे. पण अमेरिका अंतर्गत कारभारांत एकांतिक भांडवलशाहीवादी असून परराष्ट्रधोरणांत ती सर्वत्र जुनी समाजव्यवस्था टिकविण्यासाठीं चढाईखोर झाली असें ग्रीसमध्यें दिसून आलें. कोणताहि सामाजिक बदल हा कम्युनिझमच होय व तो ठोकून काढला पाहिजे, असा अमेरिकेचा सिद्धांत आहे. ब्रिटननें आपलें आंतरराष्ट्रीय सामर्थ्य कमी झालेलें पाहून आपलें प्रतिगामी

परराष्ट्रीय धोरण अमेरिच्या हाती सोपविलें. अमेरिकेनें तें कसें व कां स्वीकारलें व ग्रीसमध्यें त्याची कशी बजावणी केली हें वर आलेंच आहे.

ग्रीसमध्यें १९४४ पासून ब्रिटननें हस्तक्षेप केला व पुढील तीन वर्षांत कोट्यवधि पौंड उडविले. त्यामुळें ब्रिटनचा खजीना रिकामा होऊन ब्रिटननें अमेरिकेकडे साहाय्यार्थ धाव घेतली. ग्रीसच्या राजानेंहि अमेरिकेकडे साहाय्य मागितलें तेव्हां परराष्ट्रांतील राजवटींना मदत करण्यासाठीं अमेरिकेचा अध्यक्ष ट्रूमन यानें १९४७च्या मार्चमध्यें एक धोरण जाहीर केलें. 'ट्रूमनधोरण' या नांवानें तें प्रसिद्ध आहे. हें धोरण जाहीर करतांना ट्रूमन म्हणाला,

"शांततेपेक्षांहि अमेरिकेला अधिक महत्त्वाची वाटणारी अशी आपली एक गोष्ट आहे. ती म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्य, धर्मस्वातंत्र्य, मतप्रसारस्वातंत्र्य आणि साहसस्वातंत्र्य (म्हणजे खाजगी धंदे करण्याचें स्वातंत्र्य). हे धंदेस्वातंत्र्य प्राप्त व्हावें यासाठीं आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची पद्धति हवी आहे ती अशी असली पाहिजे कीं तींतले सर्व निर्णय सरकारनें न घेतां खाजगी विक्रेते आणि गिऱ्हाइक यांनीं ठरविले पाहिजेत. असे निर्णय प्रत्यक्ष चढाओढीच्या परिस्थितींत घेतले पाहिजेत. फक्त हक्कदारी आणि कार्टेल्स माजूं नयेत एवढी खबरदारी घेतली म्हणजे झालें. ज्या व्यापारव्यवहारांत सरकार निर्णय ठरवितें त्यांत साहसस्वातंत्र्य अत्यंत कमी असे. ही पद्धति मागील शतकांत होती. आपण जर साहसस्वातंत्र्यरक्षणासाठीं निकरानें प्रयत्न केले नाहींत तर पुढील शतकांत पुन्हां हीच सरकारशाही निर्माण होईल."

ट्रूमनच्या या धोरणांत फार खोल अर्थ आहे. यांत फॅसिझमूला विरोध आहे तसाच सोव्हिअट पद्धतीलाहि आहे, इतकेंच नव्हे तर मुख्य म्हणजे ब्रिटिश सोशॅलिस्ट पद्धतीलाहि विरोध आहे व व्यक्तिनिष्ठ मांडवलशाही जगांत नांदावी यासाठीं जगांत शांतताभंग करण्यासहि अमेरिका तयार असल्याचें अमेरिकेच्या अध्यक्षानें या भाषणांत स्पष्ट केले आहे. १९४३ सालीं युद्ध चालू असता इटालींत जर्मन फळी प्रथम फुटली तेव्हां जे लष्करी सरकार स्थापण्यांत आलें त्यानें फॅसिस्ट पोलिसाच्या हातीं राज्यकारभार दिला. आणि पुढें ग्रीसमध्यें अँग्लोअमेरिकनांनीं हस्तक्षेप करून प्रतिगामी गटांची झोटिंगशाही चालू दिली; हें लक्षांत घेतां अमेरिकेच्या अंकित राहणाऱ्या फॅसिझमूला

अमेरिकेचा विरोध नसून विरोध फक्त सोशॅलिस्ट अथवा कम्युनिस्ट क्रांतीलाच आहे हेंहि स्पष्ट होतें. अँग्लो-अमेरिकनांचें हें धोरण निरनिराळ्या राष्ट्रांत थोड्या फार सारख्याच हुकुमशाही स्वरूपांत बजावलें गेलें व त्याच्या प्रतिक्रिया दुसऱ्या राष्ट्रांत अत्याचारी व विध्वंसक स्वरूपाच्या झाल्या. इटालींत जर्मन फळी फुटताच ट्रूमनच्या या प्रतिगामी धोरणास मागें दर्शविल्याप्रमाणें प्रथम सुरवात झाली. पण ही गोष्ट ब्रिटिश सोशॅलिस्टांच्याहि लक्षांत लवकर आली नाहीं.

इटालींत उठाव—आणि दडपण

इटालींत १९२२ सालीं फॅसिझमूचा जो विजय झाला तो सोशॅलिस्ट व कम्युनिस्ट या दोन्ही चळवळी दुर्बल असून त्यांच्यांत फूट होती म्हणून झाला. दुसऱ्या महायुद्धांत फॅसीझमविरोधी प्रतिकार भुईसाळीं गनीमी मार्गानें करतांना सोशॅलिस्ट व कम्युनिस्ट हे एकजूट झाले व यावेळीं फॅसिझमूला संधि न मिळावी यासाठीं आपली ही एकजूट फुटूं नये असें धोरण ठेवण्याचें सोशॅलिस्ट व कम्युनिस्ट या दोघांनींहि ठरविलें. कम्युनिस्टांची संख्या या एकजूटींत थोडीच होती, पण गनीमी लढ्यांतले दर्दी म्हणून ते नेहमीं आघाडीवर असत. त्यांनीं एकजुटीनें समाजव्यवस्था बदलण्याचेंहि ठरविलें होतें. ब्रिटिश सोशॅलिस्टांना या प्रकाराची पूर्ण माहिती होती आणि त्यांनीं या एकजुटीच्या गनीमी लढ्याचें व क्रांतिकारक धोरणाचें १९४४च्या फेब्रुवारींत अभिनंदनहि केलें. अभिनंदनाच्या या संदेशांत ब्रिटिश मजूर पक्ष म्हणतो,

"इटालींतील लोकशाही प्रवृत्तीच्या प्रतिनिधींच्या ठिकाणीं रोमच्या बहुमोल व ऐतिहासिक परंपरेची प्रेरणा आहे. त्यांनीं नव्या पायावर इटालीची राजकीय व सामाजिक पुनर्वटना करण्याचा प्रयत्न जिव्हाळ्यानें व सतत करण्याचें ठरविलें आहे. त्यासाठीं ज्यांनीं फॅसीझमूला वर्चस्वशाली केलें आणि इटालीच्या भवितव्यावर वर्चस्व गाजविण्याचा अजूनहि जे प्रयत्न करीत आहेत अशा विश्वासघातकी ठरलेल्या लोकांशी या क्रांतिकारकांनीं लढाहि दिला. इटालीयन् सोशॅलिस्ट पक्षानें आमच्याशीं बंधुभाव व्यक्त केला तसाच आम्हीहि त्यांच्याशीं व्यक्त करतों. हा पक्ष वीस वर्षांच्या फॅसिस्ट भ्रष्टाकारांतून शाबूत राहिला याबद्दल आम्हांस आनंद वाटतो."

त्याच सालच्या ऑक्टोबरांत ब्रिटिश मजूर पक्षाच्या कार्यकारी समितीनें इटालीयन फॅसिझम्‌विरोधी समितीस एक संदेश पाठविला. त्यांत "कारखाना-कामगार, रेल्वे कामगार, शेतकरी व लष्करांतील इतर साथीदार हे संयुक्त राष्ट्रांच्या चढाईस मदत करीत आहेत याबद्दल आम्हांस आनंद व अभिमान वाटतो. कठोर अशा मानसिक व शारीरिक यातनांच्या काळांत तुम्ही जें धैर्य व जी सहन-शक्ति दाखविली त्यामुळें युरोपांतल्या साऱ्या लोकशाहीप्रेमी वधूचा तुम्ही विश्वास व गौरव संपादन केला आहे" असे धन्यतापर उद्गार काढले आणि शेवटीं क्रांतीचा संदेश देतांना म्हटलें आहे कीं "इटालींतील जनतेची सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनाची पुनर्घटना करण्याचे तुमचे प्रयत्न फॅसिस्ट राज-चटीमुळें जें अज्ञान, भ्रष्टाकार व कुराज्य माजलें त्यामुळें विफल होतील. पण तुम्ही धीर सोडूं नका. फॅसीझमचे अवशेष नष्ट करण्याची तुमची कामगिरी अवघड असून दीर्घकाळ चालणारी आहे. इटालिअन सोशॅलिस्ट मित्रांना आम्ही वंदन करतों. फॅसिस्टांच्या खुनी व आक्रमक धोरणानें वीस वर्षांच्या अंधाऱ्या व लज्जास्पद काळांतहि सोशॅलिस्ट आकांक्षा व फॅसीझम्‌चा द्वेष या भावना नष्ट झालेल्या नाहींत. उलट त्या अधिक बलवान व तेजस्वी झाल्या आहेत. अशा आमच्या या इटालीअन बांधवाशीं पुन्हा स्नेहसंबंध वाढविण्याच्या संधीची आम्ही वाट पाहात आहों."

ब्रिटिश सोशॅलिस्ट पक्ष आपल्या इटालिअन सोशॅलिस्ट बांधवांना हे संदेश पाठवीत असतां खुद्द इटालींत, पूर्वी मुसोलिनीस सत्ता देणारा राजा व्हिक्टर इमॅन्युअल, मुसोलिनीचा सेनापति बादोलिओ आणि मुसोलिनीचे पोलीस यांच्या हातीं 'अॅमगॉट' नें सत्ता दिली असून गनीमी लढवय्ये हे कम्युनिस्ट अथवा विध्वंसक म्हणून खड्यासारखे वगळण्यांत येत असत.

इटालींतलें युद्ध संपल्यानंतर गनीमी लढवय्यांतूनच सोशॅलिस्ट कम्युनिस्टांचें संयुक्त सरकार स्थापन झालें. त्यांत सोशॅलिस्टांच्या उजव्या गटाचें बहुमत असून डी गॅस्पेरी हा उजव्या गटाचा सोशॅलिस्ट पंतप्रधान झाला. उत्तर इटालींतील कारखानाकामगारांत सोशॅलिस्टांना पाठिंबा नसून मुख्यतः रोमन कॅथॉलिकांकडून सोशॅलिस्टांना पाठिंबा मिळाला होता. हे रोमन कॅथॉलिक लोक कामगार-संघटनांना भीत आणि कम्युनिस्टांचा तिरस्कार करीत. डी गॅस्पेरीला कम्युनिस्ट

अल्पमतांत असले तरी तेच सत्ता बळकावतील अशी एकसारखी भीति वाटे. या मंत्रिमंडळाच्या अमदानींत राजाला पदच्युत करण्यांत येऊन इटाली हे प्रजासत्ताक म्हणून जाहीर करण्यांत आलें. पण देशांतलें दारिद्र्य हटेना. १९४७ सालीं डी गॅस्पेरी रोममधील अमेरिकन वकीलाला म्हणाला,

"आतां सारी मदार तुमच्यावर. तुमची मदत न मिळेल तर आम्ही फक्त कांहीं आठवडे आसनावर टिकूं शकतों. अमेरिकेची मदत न मिळेल तर धान्य-वाटप अर्धें कापावें लागेल. तें कापलें म्हणजे आमचा पाडाव झालाच म्हणून समजा. मग एक अगदीं निर्बल सरकार अधिकारावर येईल आणि त्यामागून इटालींत कम्युनिस्ट राज्यच होईल."

पण अमेरिकेचा डाव वेगळाच चालू होता. सेक्रेटरी बिर्नेस याला सोशॅलिस्ट कम्युनिस्टांच्या संयुक्त मंत्रिमंडळांतून कम्युनिस्टांना हाकलायचें होतें. तेव्हां डी गॅस्पेरीला त्यानें वॉशिंग्टनला बोलावून घेतलें आणि तेथें वॉशिंग्टनच्या अधिकाऱ्यांनीं त्याला कळविलें कीं,

"तुम्हांला आम्ही मदत करूं इच्छितों, पण जोंवर इटालिअन सरकारांत टॉग्लिअॅटी व त्यांचे कम्युनिस्ट मित्र आहेत तोंवर मदत मिळणार नाहीं." डीगॅस्पेरीनें सांगितलें कीं, "कम्युनिस्टांना मी भीत नाहीं पण तुम्ही अन्न आणि कोळसा मात्र दिला पाहिजे."

इतकें सांगून डीगॅस्पेरी परत आला. इकडे या बातम्या पसरल्यामुळें कम्युनिस्टांनीं धमकीबाजी सुरू केली. तेव्हां डीगॅस्पेरीनें तेवढीच संधि साधून मंत्रिमंडळांतून कम्युनिस्टांना हाकललें व बिर्नेसची इच्छा पुरी केली. तेव्हांपासून १९४८च्या सार्वत्रिक निवडणुका होईपर्यंत डीगॅस्पेरी अमेरिकेकडे रोजची भाकरी मागत राहिला होता. रोममधील अमेरिकन वकील वरचेवर वॉशिंग्टनला एकच एक तार धाडी कीं,

"इटालीयन सरकार मागतें ती मदत द्या अथवा येत्या वसंत ऋतूंत येथें कम्युनिस्ट सरकार येईल तें पाहण्याला तयारी ठेवा."

मंत्रिमंडळांतून नुसते कम्युनिस्टच हाकालले गेले असें नव्हे तर त्यांचे सोशॅलिस्ट मित्रहि हाकालले गेले व कम्युनिस्टांचे शत्रु असणारे सोशॅलिस्ट मंत्रिमंडळांत राहिले. कामगारांत असंतोष माजला. सरकारला अर्थातच.

मुसोलिनीचे पाठीराखे व धनिकवर्ग यांचा पाठिंबा कामगारांवर दडपशाही करण्यासाठीं मिळवावा लागला. गनीमी युद्धाच्या काळचा सर्व क्रांतिकारक कार्यक्रम बारगळला. श्रीमंतांची चंगळ सुरू झाली. प्रातीवरील कर वसूल करण्यांत ढिलाई सुरू झाली. धान्यवाटप व बहुतेक भावनियंत्रण गेलें. काळा बाजार व महागाई बोकाळली. बेकारीस ऊत आला. हेन्री वालासनें ही सर्व परिस्थिति डोळ्यांनीं पाहिली. तो ५ एप्रिल १९४८ च्या 'न्यू रिपब्लिक' मध्यें लिहितो,

"मी पुष्कळ देशांत हिंडलों. इटालींत एकीकडे संपत्तीचे डोंगर आणि दुसरीकडे दारिद्र्याचीं खोल दरी हा फरक मला जितका तीव्रपणें दिसला तितका दुसरीकडे कोठेंहि दिसला नाहीं. इटालींतील कांहीं प्रदेश इतका मागसलेला व कंगाल दिसला कीं क्रांतिपूर्व रशियाची आठवण झाली. युद्ध संपल्यापासून उजव्या गटाच्या हातांत सर्व सत्ता आहे, तेथें काळ्या बाजारवाल्यांचें नंदवन झालें आहे. भावनियंत्रण व वाटप यांचा फक्त देखावा आहे. चलनाची सुधारणा जवळ जवळ कांहींच नाहीं. फॅसिस्ट राजवटीचे सहकारी व काळा बाजारवाले यांच्यावर कर बसविण्याची तरतूदहि कांहींच नाहीं. चलन भरमसाट फुगलें आहे. लोकांचें दारिद्र्य, घाणेरडी राहणी, रोगराई व बेकारी यांना जसा कांहीं ऊत आला आहे. श्रीमंतांची चंगळ पूर्वीसारखीच चालली आहे, पण गोरगरीब उपाशी आहेत."

१९४८ च्या फेब्रुवारींत झेकोस्लोव्हाकियांत कम्युनिस्टांनीं संयुक्त मंत्रिमंडळ मोडून राज्यसत्ता खास कम्युनिस्ट मंत्रिमंडळाच्या हातीं दिली. तेव्हां त्यांत रशियाचा हात असला पाहिजे असें ट्रुमनच्या मनानें घेतलें व १९४८ च्या आरंभीं इटालींत ज्या सार्वत्रिक निवडणुकी झाल्या त्यांत कम्युनिस्टांना विजय मिळूं द्यायचा नाहीं असा त्यानें निर्धारच केला. जर कम्युनिस्ट मताधिक्यानें निवडून येतील तर इटालींत अमेरिकन सैन्य पुन्हा येईल अशा बातम्या पसरल्या. अमेरिकन आरमार दळें प्रचंड प्रमाणांत इटालीच्या बंदरांत आलीं. निवडणुकींत उजव्या गटाच्या प्रचारकांनीं आपण अमेरिकेची मदत आणूं अशी फुशारकी मारली आणि 'कम्युनिस्ट अधिकारावर येतील तर अमेरिकेकडून येणारा मलिदा बंद होईल' असेंहि लोकांना सांगितलें. मतदानाच्या आधींच अन्न-साहाय्याचा पहिला हप्ता येऊन पोचला आणि उजव्या गटाचें मंत्रिमंडळ

अधिकारावर आल्यास पुढला हप्ता मिळेल अशी लालूच दाखविण्यांत आली. विशेष आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं ब्रिटिश सोशॅलिस्टांनीं इटालिअन सोशॅलिस्ट पक्षास पाठिंबा दिला नाहीं, कारण त्यांनीं कम्युनिस्टांशीं 'डेमोक्रॅटिक फ्रंट' केली होती. ब्रिटिश मजूर पक्षांतील कांहीं जहाल सोशॅलिस्टांनीं इटालीअन सोशॅलिस्ट पुढारी पीट्रो नेन्नी यांस सदिच्छादर्शक तार पाठविली त्याबद्दल ब्रिटिश मजूर पक्षाच्या बड्या पुढाऱ्यांनीं त्यांना कानपिचक्या दिल्या. निवडणूक संपल्यावर डी गॅस्पेरीचा पक्ष विजयी होऊन अधिकारावर आला. निवडणुकीनंतर हॉवर्ड के. स्मिथ या कोलंबिया ब्रॉडकास्टिंग कंपनीच्या बातमीदारानें रोममध्यें रेडिओवर भाषण केलें. त्यांत तो म्हणतो,

"समजा, दोन्ही पक्षांना वृत्तपत्रांत सारखीच जागा मिळाली असती, दोन्ही पक्षांचे निवडणूकफंड सारखेच असते, साऱ्या जगांतील अत्यंत धनाढ्य राष्ट्र आणि साऱ्या जगांतील बलाढ्य धर्मसंस्था (पोप) एकाच पक्षाच्या पाठिंब्यासाठीं पुढें आलीं नसती, तर कम्युनिस्टांनीं डी गॅस्पेरीच्या 'डेमोक्रॅटिक सरकार'ला चिरडून टाकलें असतें. येथें रशियन सैनिक अथवा रशियन पैसा यांची जरूरीच नव्हती. इटालीयन जनतेनें अगदीं स्वतंत्र बुद्धीनें कम्युनिस्टांना निवडून दिलें असतें."

नव्या मंत्रिमंडळांत प्रतिगामी भांडवलदारांचे प्रतिनिधिहि घेण्यांत आले. आणि अमेरिकेची मदत देण्यासाठीं जे अमेरिकन अधिकारी नेमलेले आहेत ते आमच्या बाजूचे आहेत असे ते जाहीरपणें बोलूं लागले. ही गोष्ट खरीहि होती. अमेरिकन मदतअधिकारी जेम्स झेलरबॅच म्हणाला,

"इटालींत जमीनमालकीविषयक सुधारणा करणें योग्य नाहीं. ही बाब वास्तविक इटालीच्या अंतर्गत अधिकारांतली असल्यानें मला तीविषयीं बोलतां येत नाहीं. पण जमीनमालकीविषयक सुधारणा केल्यास उत्पादन घटेल एवढें माझें मत सांगतों."

झेलरबॅचच्या या उद्गारामुळें अमेरिकेचें इटालींतलें धोरण प्रतिगामी आहे असें इटालींत बोललें जाऊं लागले. जोसेफ अल्सॉफ् २० जानेवारी १९४९ च्या 'न्यूयॉर्क हेरल्ड ट्रिब्यून' मध्यें लिहितो,

"अमेरिका प्रतिगामी झाली असल्याचा दुर्लौकिक ऐकून जबर धक्काच

बसतो. झेलरबॅचचें निवेदन स्फोटक आहे. इटालीच्या सर्व राजकारणांत जागोजाग अमेरिकेचें वर्चस्व जाणवतें आहे. वास्तविक डी गॅस्पेरी हा जमीन-विषयक सुधारणेला वचनबद्ध असून मंत्रिमंडळांतील बहुसंख्य मंत्री ती सुधारणा तावडतोब हातीं घेऊं इच्छितात. पण मंत्रिमंडळांतील उजव्या गटांचा त्यांना विरोध असून झेलरबॅचचें निवेदन हा उजव्या गटाच्या हातांत मोठाच आसूड मिळालेला आहे."

अमेरिकेचा हेतु कम्युनिस्टविरोधी गटांना दुखवूं नये व कम्युनिस्टांच्या साऱ्या मागण्या हाणून पाडाव्या हा आहे. ग्रीसप्रमाणें इटालीमध्येंहि प्रतिगामी वर्गाच्या हातांत सत्ता राहूं देणें हा अमेरिकेचा मुख्य उद्देश आहे.

फ्रेंच कम्युनिस्ट कसे आहेत

कम्युनिस्टांना ठेचून काढून प्रतिगामी सत्ता बळकट करण्याचें वेड अमेरिकेला किती लागलें आहे हें अमेरिकेच्या फ्रान्ससंबंधीच्या वर्तनावरून चांगल्या प्रकारें समजतें. फ्रेंच कम्युनिस्ट पक्ष हा विधायक पक्ष आहे. फ्रेंच कम्युनिस्टांच्या एका पुढाऱ्यानें 'फ्रान्स व रशिया यांचें युद्ध सुरू झाल्यास आपण फ्रान्सविरुद्ध लढूं' असें जाहीर केलें यावरून फ्रेंच कम्युनिस्ट हे देशद्रोही आहेत अशी टीका त्या-वेळीं भारतांतहि झाली व ती रास्तच होती. पण फ्रेंच कम्युनिस्ट पक्षाच्या अलीकडील इतिहासाकडे थोडेसें लक्ष दिलें असतां त्याची देशभक्ति व विधायक वृत्ति बऱ्याच उच्च दर्जाची असल्याचेंहि दिसून येतें.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या आरंभीं रशियाच्या आदेशाप्रमाणें वागून फ्रेंच कम्युनिस्टांनीं देशद्रोहच केला. पण जनतेनेंहि कम्युनिस्टांना अजीबात सोडलें, त्यांची सभासदसंख्या फार कमी झाली व सरकारनें बहुतेकांना उचलून तुरुंगांत डांबलें. यामुळें ते देशाचें फारसें नुकसानहि करूं शकले नाहींत. जर्मनीनें रशियावर स्वारी करताच जगांतील इतर कम्युनिस्टांप्रमाणें फ्रेंच कम्युनिस्टांचाहि सिद्धांत बदलला व ते एकदम देशभक्त बनले. मग ही देशभक्तिहि त्यांनीं अगदीं शंभर टक्के खरी केली. जर्मनअंमलाविरुद्ध निकराचा गनीमी लढा करण्यांत कम्युनिस्टांनीं पुढाकार घेतला असून देशाबाहेर असलेल्या फ्रान्सच्या स्वातंत्र्याचें प्रतीक म्हणून मानल्या गेलेल्या डी गॉलशीं ते एकनिष्ठ राहिले. या गनीमी लढ्यांत चाळीस हजार कम्युनिस्ट ठार झाले.

युद्ध संपल्यानंतर फ्रान्समध्यें सोशॅलिस्ट व कम्युनिस्ट यांचें संयुक्त मंत्रिमंडळ आलें. युद्धांत फ्रान्स चेपला गेला, पिळला गेला, नीतिभ्रष्ट व हताश झाला. पण फ्रान्सचा उद्धार करण्यासाठीं कम्युनिस्टांनीं कंबर बांधली. कामगारसंघटनांचा त्यांना पाठिंबा होता. कम्युनिस्टांनीं कामगारांना उत्पादनासाठीं उत्साहित केलें. रेल्वेचे रस्ते, डबे, एंजिनें, पूल, सडका, कारखान्यांतील यंत्रें खाणी या सर्वांची दुरुस्ती करून उत्पादन भराभर झालें पाहिजे असा त्यांनीं कामगारांना आदेश दिला.

जीन मोन हा फ्रान्सचा फार मोठा अर्थशास्त्रज्ञ आहे. त्यानें फ्रान्सच्या युद्धोत्तर उत्कर्षाचो एक योजना आंखली. खाणी, पोलाद, इतर मोठे प्राणभूत धंदे इत्यादिसाठीं एकेक कौन्सिल असावें, त्यावर कामगार, कारखानदार आणि सरकार यांचे प्रतिनिधि असावे. त्यांनीं एकत्र बसून यंत्रसामुग्री सुधारावी कशी, कामगार कोणत्या व्यवसायास किती व कसले हवेत, भांडवल किती हवें इत्यादि गोष्टींची चर्चा करायची असें ठरलें. भांडवल हप्त्याहप्त्यांनीं वाढवावें, त्यांतील कांहीं भाग अमेरिकेंतून कर्ज म्हणून आणावा, आणि बाकी भांडवल निर्यात मालाच्या किमतींतून जमवावें अशी ही योजना होती.

या योजनेशीं कम्युनिस्टांनीं उत्साहपूर्ण सहकार्य केलें. काम जितकें अधिक चांगलें करावें तितका रोजगार अधिक मिळेल ही योजना कम्युनिस्टांनीं कामगारांना स्वीकारायला लावली. यामुळें कामगार काम अधिक करूं लागले. मोने यानें कम्युनिस्टांशीं चर्चा करून व त्यांचें सहकार्याचें आश्वासन मिळवूनच सदर योजना अमलांत आणली. फ्रान्सची पुनर्घटना हें फ्रेंच कम्युनिस्टांनीं आपलें प्रमुख उद्दिष्ट ठरविलें. नियोजनाच्या अनेक शाखांवर कम्युनिस्ट हे सभासद अथवा अध्यक्षहि झाले होते. कोळशाच्या खाणी राष्ट्रीय मालकीच्या होताच कम्युनिस्ट त्यांच्या नियंत्रणमंडळावर आले. बँका व रेल्वे यांच्या कारभारांतहि हजारों कम्युनिस्ट घुसले. यामुळें युद्धापूर्वीच्या २०० बँकवाल्या कुटुंबांचें वर्चस्व फ्रान्सच्या आर्थिक जीवनांत असे, ते युद्धानंतर बरेंच कमी झालें.

पण युद्धानंतरचा हा सुखकाल जेमतेम दोन वर्षेंच टिकला. फ्रान्सला मार्शल-योजनेअन्वयें मदत देण्याची वेळ आली तेव्हां 'भांडवलदारांशीं सोशॅलिस्टांचीं संयुक्त मंत्रिमंडळें असतील तरच अमेरिकन मदत मिळेल, कम्युनिस्ट

बसतो. झेलरबॅचचें निवेदन स्फोटक आहे. इटालीच्या सर्व राजकारणांत जागोजाग अमेरिकेचें वर्चस्व जाणवतें आहे. वास्तविक डी गॅस्पेरी हा जमीन-विषयक सुधारणेला वचनबद्ध असून मंत्रिमंडळांतील बहुसंख्य मंत्री ती सुधारणा ताबडतोब हातीं घेऊं इच्छितात. पण मंत्रिमंडळांतील उजव्या गटांचा त्यांना विरोध असून झेलरबॅचचें निवेदन हा उजव्या गटाच्या हातांत मोठाच आसूड मिळालेला आहे."

अमेरिकेचा हेतु कम्युनिस्टविरोधी गटांना दुखवूं नये व कम्युनिस्टांच्या साऱ्या मागण्या हाणून पाडाव्या हा आहे. ग्रीसप्रमाणें इटालीमध्येंहि प्रतिगामी वर्गाच्या हातांत सत्ता राहूं देणें हा अमेरिकेचा मुख्य उद्देश आहे.

फ्रेंच कम्युनिस्ट कसे आहेत

कम्युनिस्टांना ठेचून काढून प्रतिगामी सत्ता बळकट करण्याचें वेड अमेरिकेला किती लागलें आहे हें अमेरिकेच्या फ्रान्ससंबंधीच्या वर्तनावरून चांगल्या प्रकारें समजतें. फ्रेंच कम्युनिस्ट पक्ष हा विधायक पक्ष आहे. फ्रेंच कम्युनिस्टांच्या एका पुढाऱ्यानें 'फ्रान्स व रशिया यांचें युद्ध सुरू झाल्यास आपण फ्रान्सविरुद्ध लढूं' असें जाहीर केलें यावरून फ्रेंच कम्युनिस्ट हे देशद्रोही आहेत अशी टीका त्या-वेळीं भारतांतहि झाली व ती रास्तच होती. पण फ्रेंच कम्युनिस्ट पक्षाच्या अलीकडील इतिहासाकडे थोडेसें लक्ष दिलें असतां त्याची देशभक्ति व विधायक वृत्ति बऱ्याच उच्च दर्जाची असल्याचेंहि दिसून येतें.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या आरंभीं रशियाच्या आदेशाप्रमाणें वागून फ्रेंच कम्युनिस्टांनीं देशद्रोहच केला. पण जनतेनेंहि कम्युनिस्टांना अजीबात सोडलें, त्यांची सभासदसंख्या फार कमी झाली व सरकारनें बहुतेकांना उचलून तुरुंगांत डांबलें. यामुळें ते देशाचें फारसें नुकसानहि करूं शकले नाहींत. जर्मनीनें रशियावर स्वारी करताच जगांतील इतर कम्युनिस्टांप्रमाणें फ्रेंच कम्युनिस्टांचाहि सिद्धांत बदलला व ते एकदम देशभक्त बनले. मग ही देशभक्तिहि त्यांनी अगदीं शंभर टक्के खरी केली. जर्मनअंमलाविरुद्ध निकराचा गनीमी लढा करण्यांत कम्युनिस्टांनीं पुढाकार घेतला असून देशाबाहेर असलेल्या फ्रान्सच्या स्वातंत्र्याचें प्रतीक म्हणून मानल्या गेलेल्या डी गॉलशीं ते एकनिष्ठ राहिले. या गनीमी लढ्यांत चाळीस हजार कम्युनिस्ट ठार झाले.

युद्ध संपल्यानंतर फ्रान्समध्यें सोशॅलिस्ट व कम्युनिस्ट यांचें संयुक्त मंत्रिमंडळ आलें. युद्धांत फ्रान्स चेपला गेला, पिळला गेला, नीतिभ्रष्ट व हताश झाला. पण फ्रान्सचा उद्धार करण्यासाठीं कम्युनिस्टांनीं कंबर बांधली. कामगारसंघटनांचा त्यांना पाठिंबा होता. कम्युनिस्टांनीं कामगारांना उत्पादनासाठीं उत्साहित केलें. रेल्वेचे रस्ते, डबे, एंजिनें, पूल, सडका, कारखान्यांतील यंत्रें खाणी या सर्वांची दुरुस्ती करून उत्पादन भराभर झालें पाहिजे असा त्यांनीं कामगारांना आदेश दिला.

जीन मोन हा फ्रान्सचा फार मोठा अर्थशास्त्रज्ञ आहे. त्यानें फ्रान्सच्या युद्धोत्तर उत्कर्षाचो एक योजना आंखली. खाणी, पोलाद, इतर मोठे प्राणभूत धंदे इत्यादिसाठीं एकेक कौन्सिल असावें, त्यावर कामगार, कारखानदार आणि सरकार यांचे प्रतिनिधि असावे. त्यांनीं एकत्र बसून यंत्रसामुग्री सुधारावी कशी, कामगार कोणत्या व्यवसायास किती व कसले हवेत, भांडवल किती हवें इत्यादि गोष्टींची चर्चा करायची असें ठरलें. भांडवल हप्त्याहप्त्यांनीं वाढवावें, त्यांतील कांहीं भाग अमेरिकेंतून कर्ज म्हणून आणावा, आणि बाकी भांडवल निर्यात मालाच्या किमतींतून जमवावें अशी ही योजना होती.

या योजनेशीं कम्युनिस्टांनीं उत्साहपूर्ण सहकार्य केलें. काम जितकें अधिक चांगलें करावें तितका रोजगार अधिक मिळेल ही योजना कम्युनिस्टांनीं कामगारांना स्वीकारायला लावली. यामुळें कामगार काम अधिक करूं लागले. मोने यानें कम्युनिस्टांशीं चर्चा करून व त्यांचें सहकार्याचें आश्वासन मिळवूनच सदर योजना अमलांत आणली. फ्रान्सची पुनर्घटना हें फ्रेंच कम्युनिस्टांनीं आपलें प्रमुख उद्दिष्ट ठरविलें. नियोजनाच्या अनेक शाखांवर कम्युनिस्ट हे सभासद अथवा अध्यक्षहि झाले होते. कोळशाच्या खाणी राष्ट्रीय मालकीच्या होताच कम्युनिस्ट त्यांच्या नियंत्रणमंडळावर आले. बँका व रेल्वे यांच्या कारभारांतहि हजारों कम्युनिस्ट घुसले. यामुळें युद्धापूर्वीच्या २०० बँकवाल्या कुटुंबांचें वर्चस्व फ्रान्सच्या आर्थिक जीवनांत असे, ते युद्धानंतर बरेंच कमी झालें.

पण युद्धानंतरचा हा सुखकाल जेमतेम दोन वर्षेंच टिकला. फ्रान्सला मार्शल-योजनेअन्वयें मदत देण्याची वेळ आली तेव्हां 'भांडवलदारांशीं सोशॅलिस्टांचीं संयुक्त मंत्रिमंडळें असतील तरच अमेरिकन मदत मिळेल, कम्युनिस्ट

मंत्रिमंडळांत असेपर्यंत मिळणार नाहीं' असें अमेरिकेनें सुचविलें असावें. तेव्हां इंडोचायना व संपविरोधी कायदा याबाबत कम्युनिस्टांचा मंत्रिमंडळाशीं मतभेद आल्याचें निमित्त करून कम्युनिस्टांना मंत्रिमंडळांतून हाकालण्यांत आलें. याविषयीच्या अमेरिकन धोरणावर स्टुअर्ट जेल्डरनें बराच प्रकाश पाडला आहे. तो न्यूज क्रॉनिकलमध्यें १० मे १९४७ रोजीं लिहितो,

"जेथें जेथें कम्युनिस्टांचें राज्यसंस्थेवर प्रभुत्व स्थापन होण्याचा संभव दिसेल तेथें तेथें कम्युनिस्टांना प्रतिकार करायचा असें अमेरिकेचें धोरण आहे. आणि या धोरणानुसार फ्रान्सला साहाय्य करण्याची योजना अमेरिका आंखीत आहे. पण याचा अर्थ असा आहे कीं फ्रान्ससारख्या रशियाचें दडपण मुळींच नसलेल्या देशांतहि कम्युनिझमला दडपलेंच पाहिजे असें अमेरिकेनें ठरविलेलें दिसतें. फ्रान्सला साहाय्य करण्याची स्पष्ट योजना अजून तयार नाहीं. पुढील दोन वर्षांत फ्रान्सला बरींच मोठी मदत द्यावी लागेल अशी अपेक्षा आहे. पण मला बऱ्याच अधिकृतपणें समजलें आहे कीं फ्रान्समध्यें स्वतंत्र व नेमस्त असें लोकशाहीप्रधान सरकार असावें, अशी अमेरिकेची अपेक्षा आहे. पण म्हणजे काय ? म्हणजे असें कीं, फ्रान्सच्या लोकशाहीप्रधान राज्यघटनेअनुसार फ्रेंचांनीं कम्युनिस्ट सरकार जर अधिकारावर आणले तर तें लोकशाहीप्रधान सरकार आहे अथवा फ्रान्स हें स्वतंत्र राष्ट्र आहे असें अमेरिका मानणार नाहीं."

: ७ : तिसऱ्या महायुद्धाची तयारी

अमेरिकेच्या या रशियाविरोधी आणि कम्युनिझमविरोधी धोरणाची प्रतिक्रिया पूर्वयुरोपांत फार निकाराची झाली. जर्मनीनें तुडविलेल्या युरोपपैकीं पश्चिम युरोप अँग्लो-अमेरिकनांनीं मुक्त केला व त्याच्या पुनर्घटनेंत अमेरिकेनें हस्तक्षेप केला. अर्थात् पूर्व युरोप रशियानें मुक्त केला व तेथें रशियानें हस्तक्षेप केला.

वास्तविक युद्ध संपण्यापूर्वी क्रिमियांत इंग्लंड, रशिया व अमेरिका यांच्या प्रतिनिधींची परिषद झाली. तींत विमुक्त प्रदेशाबाबत तिन्ही राष्ट्रांनीं एकजुटीनें पुनर्घटना करावी, फॅसीझमचा नायनाट करावा आणि लोकशाही घटना कराव्या असा ठराव तिन्ही राष्ट्रांनीं एकजुटीनें केला. पण ग्रीसमध्यें १९४३ पासूनच चर्चिलनें फॅसिस्ट सरकारला पाठिंबा देण्याचें धोरण अवलंबिलें, इटालींत ॲमगॉटनें व्हिक्टर इमॅन्युअल, बादोलिओ आणि फॅसिस्ट पोलिस यांच्या हातीं सत्ता दिली. तेव्हां पुढें रशियानें बाल्कन्समध्यें व पोलंडमध्यें प्रवेश करतांच शेतकरी-कामकऱ्यांना खुलें रान करून दिलें.

यामुळें अँग्लोअमेरिकन्स व रशिया यांची पुनर्घटना पद्धति भिन्न भिन्न इतकेंच नव्हे तर परस्परविरोधी झाली. पुढें चर्चिलनें स्टालिनशीं करार करून "रुमानियांत पुनर्घटना तुम्ही करा आम्ही तिकडे येत नाहीं, ग्रीसमध्यें आम्ही पुनर्घटना करतों तुम्ही येऊं नका" असें ठरवून घेतलें. यामुळें येथपासून खरोखर युरोपचीं अँग्लोअमेरिकन्स व रशिया यांमध्यें फाळणीच झाली. आणि पश्चिम युरोपच्या पुनर्घटनेंत अमेरिकेनें कम्युनिझमविरोध व रशियाविरोध अशी भूमिका उघड उघड घेऊन जगांत इतरत्रहि भांडवलशाही स्थापण्याच्या प्रयत्नास आपण सर्व प्रकारची मदत करणार असें आव्हान दिलें. महायुद्ध संपतें न संपतें तोंच अमेरिकेंत जेम्स बर्नाम सारखे लोक अमेरिकेनें तावडतोब रशियाचा पराभव करावा नाहीं तर रशिया जग खाऊन टाकील असा प्रचार सुरू केला. यामुळें दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी रशियास घेरण्याचें कारस्थान जसें हिटलरनें अँग्लोफ्रेंचांचे मदतीनें रचलें तसें अमेरिका रचीत आहे अशी घास्ती रशियानें घेऊन सर्व पूर्वयुरोप ही सोव्हियट संरक्षणासाठीं आघाडीची पोलादी तटबंदी बनविली.

पूर्वयुरोपांत समाजक्रांति

अशी तटबंदी बनवितांना रशियानें जुन्या फॅसिस्ट अथवा सरंजामी व प्रतिगामी वर्गांच्या हातीं सत्ता न देता शेतकरी-कामकऱ्यांना सत्ता घेऊं देऊन तेथें समाजक्रांति घडविली ही गोष्ट विशेष महत्त्वाची आहे. पोलंड, हंगेरी, झेकोस्लोव्हाकिया, रुमानिया, युगोस्लाव्हिया, बल्गेरिया इतकीं राष्ट्रें या रशियन वर्चस्वांत मोडतात. युगोस्लाव्हिया आरंभीं या गटांत होता. पण त्यावर रशियाचें वर्चस्व कधींच बसलें नसून आतां तर रशियासुद्धां सर्व पूर्वयुरोपीयन राष्ट्रांशीं युगोस्लाव्हियाचें भांडणच जुंपलें आहे.

मंत्रिमंडळांत असेपर्यंत मिळणार नाहीं' असें अमेरिकेनें सुचविलें असावें. तेव्हां इंडोचायना व संपविरोधी कायदा याबाबत कम्युनिस्टांचा मंत्रिमंडळाशीं मतभेद आल्याचें निमित्त करून कम्युनिस्टांना मंत्रिमंडळांतून हाकालण्यांत आलें. याविषयीच्या अमेरिकन धोरणावर स्टुअर्ट जेल्डरनें बराच प्रकाश पाडला आहे. तो न्यूज क्रॉनिकलमध्यें १० मे १९४७ रोजीं लिहितो,

"जेथें जेथें कम्युनिस्टांचें राज्यसंस्थेवर प्रभुत्व स्थापन होण्याचा संभव दिसेल तेथें तेथें कम्युनिस्टांना प्रतिकार करायचा असें अमेरिकेचें धोरण आहे. आणि या धोरणानुसार फ्रान्सला साहाय्य करण्याची योजना अमेरिका आंखीत आहे. पण याचा अर्थ असा आहे कीं फ्रान्ससारख्या रशियाचें दडपण मुळींच नसलेल्या देशांतहि कम्युनिझमला दडपलेंच पाहिजे असें अमेरिकेनें ठरविलेलें दिसतें. फ्रान्सला साहाय्य करण्याची स्पष्ट योजना अजून तयार नाहीं. पुढील दोन वर्षांत फ्रान्सला बरींच मोठी मदत द्यावी लागेल अशी अपेक्षा आहे. पण मला बऱ्याच अधिकृतपणें समजलें आहे कीं फ्रान्समध्यें स्वतंत्र व नेमस्त असें लोकशाहीप्रधान सरकार असावें, अशी अमेरिकेची अपेक्षा आहे. पण म्हणजे काय ? म्हणजे असें कीं, फ्रान्सच्या लोकशाहीप्रधान राज्यघटनेअनुसार फ्रेंचांनीं कम्युनिस्ट सरकार जर अधिकारावर आणले तर तें लोकशाहीप्रधान सरकार आहे अथवा फ्रान्स हें स्वतंत्र राष्ट्र आहे असें अमेरिका मानणार नाहीं."

: ७ : तिसऱ्या महायुद्धाची तयारी

अमेरिकेच्या या रशियाविरोधी आणि कम्युनिझमविरोधी धोरणाची प्रतिक्रिया पूर्वयुरोपांत फार निकाराची झाली. जर्मनीनें तुडविलेल्या युरोपपैकीं पश्चिम युरोप अँग्लो-अमेरिकनांनीं मुक्त केला व त्याच्या पुनर्घटनेंत अमेरिकेनें हस्तक्षेप केला. अर्थात् पूर्व युरोप रशियानें मुक्त केला व तेथें रशियानें हस्तक्षेप केला.

खास्तविक युद्ध संपण्यापूर्वी क्रिमियांत इंग्लंड, रशिया व अमेरिका यांच्या प्रतिनिधींची परिषद झाली. तींत विमुक्त प्रदेशाबाबत तिन्ही राष्ट्रांनीं एकजुटीनें पुनर्घटना करावी, फॅसीझमचा नायनाट करावा आणि लोकशाही घटना कराव्या असा ठराव तिन्ही राष्ट्रांनीं एकजुटीनें केला. पण ग्रीसमध्यें १९४३ पासूनच चर्चिलनें फॅसिस्ट सरकारला पाठिंबा देण्याचें धोरण अवलंबिलें, इटालींत अॅमगॉटनें व्हिक्टर इमॅन्युअल, बादोलिओ आणि फॅसिस्ट पोलिस यांच्या हातीं सत्ता दिली. तेव्हां पुढें रशियानें बाल्कन्समध्यें व पोलंडमध्यें प्रवेश करतांच शेतकरी-कामकऱ्यांना खुलें रान करून दिलें.

यामुळें अँग्लोअमेरिकन्स व रशिया यांची पुनर्घटना पद्धति भिन्न भिन्न इतकेंच नव्हे तर परस्परविरोधी झाली. पुढें चर्चिलनें स्टालिनशीं करार करून "रुमानियांत पुनर्घटना तुम्ही करा आम्ही तिकडे येत नाहीं, ग्रीसमध्यें आम्ही पुनर्घटना करतों तुम्ही येऊं नका" असें ठरवून घेतलें. यामुळें येथपासून खरोखर युरोपचीं अँग्लोअमेरिकन्स व रशिया यांमध्यें फाळणीच झाली. आणि पश्चिम युरोपच्या पुनर्घटनेंत अमेरिकेनें कम्युनिझमविरोध व रशियाविरोध अशी भूमिका उघड उघड घेऊन जगांत इतरत्रहि भांडवलशाही स्थापण्याच्या प्रयत्नास आपण सर्व प्रकारची मदत करणार असें आव्हान दिलें. महायुद्ध संपतें न संपतें तोंच अमेरिकेंत जेम्स बर्नाम सारखे लोक अमेरिकेनें ताबडतोब रशियाचा पराभव करावा नाहीं तर रशिया जग खाऊन टाकील असा प्रचार सुरू केला. यामुळें दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी रशियास घेरण्याचें कारस्थान जसें हिटलरनें अँग्लो-फ्रेंचांचे मदतीनें रचलें तसें अमेरिका रचीत आहे अशी धास्ती रशियानें घेऊन सर्व पूर्वयुरोप ही सोव्हियट संरक्षणासाठीं आघाडीची पोलादी तटबंदी बनविली.

पूर्वयुरोपांत समाजक्रांति

अशी तटबंदी बनवितांना रशियानें जुन्या फॅसिस्ट अथवा सरंजामी व प्रतिगामी वर्गाच्या हातीं सत्ता न देता शेतकरी-कामकऱ्यांना सत्ता घेऊं देऊन तेथें समाजक्रांति घडविली ही गोष्ट विशेष महत्त्वाची आहे. पोलंड, हंगेरी, झेकोस्लोव्हाकिया, रुमानिया, युगोस्लाव्हिया, बल्गेरिया इतकीं राष्ट्रें या रशियन वर्चस्वांत मोडतात. युगोस्लाव्हिया आरंभीं या गटांत होता. पण त्यावर रशियाचें वर्चस्व कधींच बसलें नसून आतां तर रशियासुद्धां सर्व पूर्वयुरोपीयन राष्ट्रांशीं युगोस्लाव्हियाचें भांडणच जुंपलें आहे.

पूर्वयुरोपांतील हीं राष्ट्रें अतीशय मागसलेलीं होतीं. इंग्लंडफ्रान्सप्रमाणें लोकशाहीचा अनुभव त्या देशांना कधींहि नव्हता. देखाव्याचीं पार्लमेंटें मधून मधून अस्तित्वांत असत. पण सत्ता बडे जमिनदार, सरंजामदार, राजघराणीं व त्यांच्या मार्फत देशांत पैसे गुंतविणारे परकी भांडवलदार यांच्या हातीं असे. पोलंडमध्यें राजा नव्हता. पण सरंजामी समाज व लष्करी हुकुमशाही होती, फक्त झेकोस्लोव्हाकियांत मात्र लोकशाही सुसूत्रपणें दोन युद्धांचे दरम्यान चालली. पण तिचाहि म्यूनिच करारानंतर अंत झाला.

दुसऱ्या महायुद्धांत झेकोस्लोव्हाकियाखेरीज बाकीच्या सर्व पूर्वयुरोपीय देशांतले राज्यकर्ते वर्ग, जमीनदार, सरंजामदार हे फॅसिस्ट आक्रमकास शरण जाऊन त्यांच्या अमलाचे पाठीराखे झाले. त्यांनीं जर्मनीसाठीं आपल्या नागरिकांचीं सैन्यें उभारलीं, कामगारांना फॅसिस्ट राज्यकर्त्यांसाठीं राबविलें, शेतकऱ्यांची फॅसिस्टांसाठीं लूट केली. हे राज्यकर्ते रशियांतील सोव्हिअट पद्धतीचे हाडवैरी होते व युद्ध संपतांच यांना हातीं धरून अँग्लोअमेरिकन्स हे पुन्हां जुन्या राजवटी सुरू करतील अशी भीति ग्रीसच्या उदाहरणावरून रशियाला वाटली आणि मग पहिल्यापासूनच रशियानें शेतकरीकामकऱ्यांना जुनी राजवट व समाजवट उखडून नवी स्थापण्याला उत्तेजन दिलें.

प्रथम फॅसिस्टांना सामील झालेल्या जमीनदारांच्या, धर्मगुरूंच्या, सरदारांच्या इस्टेटी खालसा करण्यांत आल्या, परकीय साम्राज्यवाद्यांचे व भांडवदारांचे हक्क हिटलरनेंच खालसा केले होते ते पुनरुज्जीवित करण्यांत आले नाहींत. युगोस्लाव्हिया, रुमानिया, बल्गेरिया येथील राजघराण्यांची सत्ता नष्ट करण्यांत आली. मोठमोठे कारखाने राष्ट्रीय मालकीचे करण्यांत आले. हे सर्व करतांना विध्वंस करण्याची पाळी आली नाहीं. विध्वंस हिटलरच्या अमलानेंच केला असून युगोस्लाव्हियांत क्रांतिकारक सैन्याच्या हातीं सत्ता आलीच होती. बाकीच्या पूर्वयुरोपीय राष्ट्रांत रशियन सैन्य होतें. यामुळें प्रतिक्रांतिकारकांना डोकें वर काढणेंच अशक्य झालें व क्रांतिकारक पुनर्घटना शस्त्रप्रहार न करतां योजनापूर्वक करता आली.

या सर्व ठिकाणीं कम्युनिस्टांकडे साहजिकच पुढारीपण आलें. त्यांनीं शहरें आणि खेडीं यांचे आर्थिक संबंध जोडण्याचें काम बड्या व्यापाऱ्यांकडे न देता सहकारी सोसायट्या स्थापून त्यांच्याकडे दिलें, कामगारसंघटना मजबूत

च कर्तव्यनिष्ठ करून, औद्योगिक योजना ज्या आंखल्या होत्या त्या पुऱ्या करण्याचें काम त्या संस्थांकडे दिलें. सर्वत्र कामकऱ्यांनीं आणि शेतकऱ्यांनीं खूप काम करावें आणि आपलें उध्वस्त जीवन दुरुस्त करावें अशी प्रचारमोहीम काढून लोकांकडून कामें करवून घेतलीं. लहान व्यापारी, लहान धंदेवाले, मध्यम बुद्धि-जीवि वर्ग यांना न दुखविता त्यांची संघटना केली, सहकारी शेतीचा शक्य तेथें अवलंब केला. सोव्हिअट रशियानें सत्तावीस वर्षें केलेला प्रयोग त्यांचे पुढें नमून्यासाठीं होता. तो नमूना गिरविणें हें यांना कांहींसें सोपेंहि गेलें.

ता राजवटी मूठभर कम्युनिस्टांच्या हातीं आहेत अशी टीका पाश्चात्य राष्ट्रांत होत असे. तरीपण कांहीं लेखकांनीं तरी त्यांचें कौतुक केलें. ११, १२ नोव्हेंबर १९४६ च्या (लंडन) ' टाइम्स ' मध्यें वेस्टन हा लेखक ' डान्यूबिअन राज्यें ' या लेखांत लिहितो,

" अल्पसंख्यांच्या हातींच हीं राज्यें आहेत हें खरें. पण त्यांच्या अंगीं अनेक विधायक गुण आहेत. युद्धपूर्व राज्यकर्त्यांना आपल्या समाजाच्या मूल-भूत गरजा कळण्याची अक्कल नव्हती. हल्लींच्या या राज्यकर्त्यांना आपल्या समाजाचे मूलभूत प्रश्न चांगले समजलेले आहेत. त्यांच्याजवळ मोठ्या ईर्षेच्या योजना आहेत व त्यांच्या अंगीं त्या पार पाडण्याची कळकळ आहे. यांचे जे विरोधक आहेत तेहि प्रामाणिक व धैर्यवान आहेत, तरीपण त्यांचें धोरण अकरणात्मक असतें. त्यांच्याजवळ विधायक असा आर्थिक व सामाजिक कार्य-क्रम कांहींहि नाहीं. त्यांचा स्वदेशाभिमान अत्यंत तीव्र म्हणजे अगदीं वेडा-सारखा आहे. यांपासून एक नवीन फॅसीझम् सहज निर्माण होईल. त्याला मध्यम वर्गीय नोकरशाही, कांहीं शेतकरी यांचा पाठिंबा मिळेल. त्यांतून ज्यू-द्वेष, धर्मवेड, आक्रमक राष्ट्रवाद यांची वाढ होईल. "

पण पाश्चात्य राज्यकर्त्या मुत्सद्यांनीं वेस्टनला सुचलेला हा दृष्टिकोण विचारांत घेतला नाहीं. याल्टा परिषदेनें लोकशाही स्थापण्याचा आदेश दिला असतां पूर्वयुरोपीय राष्ट्रांत सोव्हिअट कम्युनिझम् स्थापला जातो आहे तेव्हां तो उखडून काढणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें त्यांच्या मनानें घेतलें. ट्रुमन योजनेचें निमित्त करून अमेरिकेनें ग्रीसमध्यें एवढा जोरदार हस्तक्षेप केला कीं बल्गेरिया, रुमानिया वगैरे राष्ट्रांना अमेरिकेचा हस्तक्षेप आपल्यांतहि येईल अशी भीति वाटली. बाल्कन राष्ट्रांत जुने सरंजामशाहीवादी अथवा फॅसिस्ट जे

होते त्यांना गुप्त कट करण्यास साहाय्य मिळेल अशी आशा अमेरिकेकडून खरोखरच दाखविण्यांत आली.

पोलंडमध्यें चाळीस हजार प्रतिक्रांतिकारक भूमिगत होऊन शेतकरी-कामकरी राज्याविरुद्ध सशस्त्र लढत होते. रुमानिया, बल्गेरिया, हंगेरी येथेंहि कारस्थानें झालीं अथवा तसे संशय सरकारला येऊं लागले. अमेरिकन सीनेटमध्यें सीनेटर ब्रिजेस् यानें पूर्वयुरोपीयन राज्यांतील प्रतिक्रांतिकारक भूमिगतांना पैसा व शस्त्रास्त्रें पुरवावी असा ठराव सीनेटमध्यें मांडला. जॉन फोस्टर डयूल्स या हिटलरच्या एके काळच्या पुरस्कर्त्यानें मांडलेल्या एका कल्पनेप्रमाणें 'एक्स-योजना' नांवाची एक गुप्त योजनाहि १९४७-४८ मध्यें आंखण्यांत आली होती. अमेरिकेंतील बड्या धंदेवाल्यांचें पत्र 'यू. एस्. न्यूज्' यानें या योजनेवर एक लेख लिहून 'अमेरिकेच्या नेतृत्वाखाली बलवान सशस्त्र दळें उभारण्यांत येतील आणि प्रमुख कम्युनिस्टांच्या खुनास उत्तेजन देण्यांत येईल' अशी या योजनेची जाहिरातहि फडकविली होती.

पुढें पूर्वयुरोपीय राष्ट्रांत जे अनेक खटले झाले त्यांत परकीयांच्या हस्तक्षेपानें कारस्थानें झाल्याचे 'पुरावे' मांडण्यांत आले. ते खरे किती, खोटे किती हें सांगणें कठिण आहे. पण 'न्यूयॉर्क टाइम्स' चा लष्करी तज्ज्ञ लेखक तक्कार करतो कीं,

"अमेरिकन गुप्तपोलीस, तरुण व अत्युत्साही अधिकारी रुमानियांतील कम्युनिस्टविरोधकांशीं जवळ जवळ उघड संबंध ठेवतात आणि आपल्या विध्वंसक कार्यांच्या चर्चेचीं टिपणें आपल्या वरिष्ठांची मर्जी जिंकून घेण्यासाठीं लिहून ठेवतात."

या हेरगिरीमुळें व हस्तक्षेपामुळें पूर्व युरोपीय राजवटी भयभीत क्रूर झाल्या आणि त्यांनीं विरोधकावर दडपशाही खूप गाजविली. अँग्लोअमेरिकन मुत्सद्दी पूर्व युरोपांतील कम्युनिस्ट हुकुमशाहीवर कडक टीका करीत. यावरून आज ना उद्यां अँग्लोअमेरिकन सैन्यें पूर्व युरोपांत कम्युनिस्टांना उलथून पाडण्यासाठीं घुसतील अशी विरोधकांना आशा वाटे व ते मग ताठ्यानें आणि विरोधानें वागत अथवा कारस्थानेंहि करीत. खरोखर अँग्लोअमेरिकांनीं पूर्व युरेपशीं कोणतें धोरण ठेवावें यासंबंधानें बल्गेरियांतील कम्युनिस्ट विरोधक पेटकोव्ह यानें ब्रिटिश पार्लमेंटच्या एका सभासदास सांगितलें कीं,

"पूर्वयुरोपांतील हल्लींच्या राजवटीचे आम्ही जे विरोधक आहों आणि लोकशाही व व्यक्तिस्वातंत्र्य हीं तत्त्वें जीं या देशांत आम्ही स्थापूं पाहात आहों त्यांना जर खरोखरच मदत करण्याची अँग्लोअमेरिकनांना इच्छा असेल तर त्यांनीं प्रथम रशियाशीं आपलें भांडण मिटवावें आणि आमच्या या देशासंबंधानें संयुक्त धोरण आंखावें. आमचा मोक्ष याच मार्गानें होईल."

पुढें याच पेटकोव्हवर कटाचा आरोप आला आणि त्याला ठार करण्यांत आलें. पूर्व युरोपांत बडीं बडीं माणसें अशा कटांत सामील असतात, अशी परंपरा तेथें खास आहे. बल्गेरियाचा कम्युनिस्ट हुकुमशहा डिमिट्रोव्ह याला ब्रिटिश पार्लमेंटचा एक सभासद मि. मॅक यानें विचारलें, "पेटकोव्हला ठार करण्याऐवजीं तुरुंगांत ठेवलें असतें तर भागलें नसतें का?" डिमिट्रॉव्ह म्हणाला "तुमच्या ट्रूमनयोजनेचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणजेच पेटकोव्हचें मरण होय असें समजा." ट्रूमन योजनेनें ग्रीसमध्यें हस्तक्षेप करून सोशॅलिस्ट व डेमोक्रॅट यांना ठेचून काढलें. तसेंच अमेरिकेच्या मदतीनें येथें करावें असा पेटकोव्हचा बेत असल्याचा संशय डिमिट्रॉव्हला होता असें डिमिट्रॉव्ह सूचित करतो. युगोस्लाव्हियांत मार्शल टिटो या कम्युनिस्ट पुढाऱ्यानें फॅसीझमविरोधी संघटना करून हिटलरच्या आक्रमणास विरोध केला व हिटलरच्या पाडावानंतर राजाचें सिंहासन खालसा करून सोव्हिअट पद्धतीचें राज्य स्थापलें. तेथें बाहेरचा हस्तक्षेप कधींच झाला नाहीं. उलट ग्रीक बंडखोरांना टिटोची व बल्गेरियाची मदत होते अशी बदंता होती. पण यूनोनें नेमलेल्या कमिशनला त्याबाबतहि ठाम पुरावा असा कांहींहि मिळाला नाहीं. अलीकडे बल्गेरिया, रुमानिया, हंगेरी, झेकोस्लोव्हाकिया, रशिया वगैरे सर्व राष्ट्रें युगोस्लाव्हियावर उलटलीं आहेत. यामुळें त्यांचीं कारस्थानें युगोस्लाव्हिआविरुद्ध चालू असल्याचें पुष्कळ ऐकूं येतें.

रशिया व जर्मनी यांनीं युद्धकाळांत पोलंड जिंकून घेतल्यामुळें पोलंडचें सरकार गुप्तपणें लंडनला पळून गेलें. पुढें रशियावर जर्मनीची स्वारी झाल्यानंतर लंडनमधील पोलिश सरकारनें रशियाला मान्यता दिली. पण त्या सरकारमध्यें सोव्हिअट रशियाला शत्रु मानणारीं अनेक माणसें होतीं. त्यांचे बद्दल रशियाचें मन केव्हांच साफ झालें नाहीं. पोलिश कम्युनिस्टांनीं जर्मनअमलाविरुद्ध निकराचा लढा केला.

त्यांचे बाजूनें कम्युनिझमविरोधी असें राष्ट्रवादीहि होते. जर्मनीला पोलंडमधून रशियन सैन्यानें हाकून लावल्यावर भूमिगत कम्युनिस्टांनीं आपलें सरकार स्थापन केलें व रशियानें 'लंडनच्या सरकारनें पोलंडच्या नव्या सरकारशीं वाटाघाटी करून तडजोड करावी' असा हट्ट धरला. उलट कम्युनिस्टविरोधी चाळीस हजार सशस्त्र भूमिगतांनीं कम्युनिस्ट सरकार उलथून पाडण्यासाठीं पुन्हा गनीमी लढा चालू ठेविला.

अशा परिस्थितींत लंडनमधील पोलिश सरकार व पोलंडमधील कम्युनिस्ट सरकार यांमधील भांडण मिटविण्यासाठीं पोलंडमध्यें सार्वत्रिक निवडणूक करावी असा सल्ला ब्रिटिश सरकारनें देऊन पोलंडच्या सरकारचें ४० लक्ष पौंड ब्रिटिश बँकेंत होते ते ब्रिटननें अडवून ठेवले. भूमिगतांचा सशस्त्र लढा चालू असे तोंवर निवडणुकी होऊं नयेत असें रशियाचा व पोलंडच्या कम्युनिस्ट सरकारचा सल्ला होता. पण इंग्लंडनें पैसे अडकवून ठेवले व इंग्लंडनें जर लंडनमधील पोलिश सरकारलाच मान्यता देऊन ते पैसे त्यालाच देऊन टाकले तर फार मोठें नुकसान होईल हें जाणून पोलिश कम्युनिस्ट सरकारनें ता. १९ जानेवारी १९४७ रोजीं निवडणुकी घेतल्या.

परिस्थिति आधीपासूनच यादवीची असून भूमिगतांनीं रस्तोरस्तीं खून पाडले व सरकारनेंहि बंडवाल्यांना चोपून काढलें. अशा परिस्थितींत झालेल्या निवडणुकींत लंडन सरकारचा संपूर्ण पाडाव झाला व कम्युनिस्ट सरकार विजयी झालें. तेव्हां ब्रिटिश सरकारनें मुकाट्यानें पोलिश सरकारची ठेव पोलंडमधील कम्युनिस्ट सरकारला परत केली.

हंगेरी रशियानें मुक्त केल्यानंतर तेथेंहि निवडणुकांचा प्रसंग आला. त्यावेळीं फॅसिस्ट राजवटीला साहाय्य करणाऱ्या व्यक्तींना, गटांना व पक्षांना मताधिकार देऊं नये असें रशियाचें म्हणणें होतें. पण फक्त कांहीं युद्धगुन्हेगारांना वगळण्यास ब्रिटन व अमेरिका यांनीं संमति दिली. झालेल्या निवडणुकींत कम्युनिस्ट विरोधकांच्या पार्टिव्यानें 'स्मॉलहोल्डर्स' पक्ष थोड्याशा बहुमतानें निवडून आला. अखेरीस कम्युनिस्टसुद्धा संयुक्त मंत्रिमंडळ स्थापन झालें. पण १९४७ च्या जानेवारींत कम्युनिस्टविरोधकांनीं गुप्त कट केले आणि मंत्र्यांतील कांहीं लोक त्यांत सामील आहेत असें सांगून कम्युनिस्टांनीं मंत्रिमंडळ मोडलें व सत्ता बळकावली.

अशा या कटासंबंधानें निश्चित कांहीं सांगतां येतच नाहीं. पण लंडनचा 'टाइम्स' व 'मँचेस्टर गार्डियन' यांनीं त्यासंबंधानें काय लिहिलें आहे हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. 'टाइम्स' लिहितो, "कट झाला हें सत्य आहे. त्याविषयीं संशय घेता येणार नाहीं. 'स्मॉलहोल्डर्स' पक्षांतील माणसें त्या कटांत होती ही गोष्ट त्या पक्षानें अधिकृतपणें मान्य केली आहे."

'मँचेस्टर गार्डियन' २६ फेब्रुवारी १९४७ च्या अंकांत लिहितो, "कट होता हें खास; उजव्या गटांतीलहि फार थोडे लोक हें अमान्य करूं शकतील. कट केवढा होता, त्यांचें उद्दिष्ट काय होतें वगैरे मुद्द्याबद्दल मात्र वाद आहे..."

कटाचा उद्देश कम्युनिस्ट पक्षास उलथून पाडणें हा होता. "कटांत मध्यवर्ती गट होता तो लष्करी गट होता व त्याभोंवतीं कांहीं सनदशीर वृत्तीचे बिन-लष्करी नागरिकहि होते."

झेकोस्लोव्हाकियांतहि कम्युनिस्टांनीं अशाच उलथापलथी केल्या. युद्ध संपतांच १९४५ सालींच निवडणुकी झाल्या. कम्युनिस्ट ४० टक्के निवडून आले. एकंदर मतसंख्येंत त्यांना अल्पमत मिळालें तरी एकेकट्या प्रत्येक पक्षांपेक्षां त्यांना मताधिक्य मिळालें होतें. अर्थात् कम्युनिस्टांसुद्धा संयुक्त मंत्रिमंडळ स्थापन झालें. युद्धपूर्वकालीन अध्यक्ष डॉ. बेनेस परत आला व पुन्हा अध्यक्ष झाला. मंत्रिमंडळानें भांडवलशाहीचा त्याग व समाजवादाचा अवलंब असा कार्यक्रम आंखून उत्साहानें अमलांत आणण्यास सुरवात केली. पण अँग्लोअमेरिकनांचें रशियाविरोधी धोरण वाढत होतें. आणि सोशॅलिस्ट अँग्लोअमेरिकनाकडे पहात होते व कम्युनिस्ट रशियाकडे पाहात होते.

शेवटीं कम्युनिस्टांना मंत्रिमंडळांतून हाकून लावावें म्हणून सर्व सोशॅलिस्ट पक्षांनीं एकजूट केली व १९४८ त सर्व सोशॅलिस्ट सभासदांनीं राजीनामे दिले. त्यामुळें नवें मंत्रिमंडळ बनवावें लागेल व मग कम्युनिस्टांस आपण हाकून लावूं असें सोशॅलिस्टांस वाटलें. पण कम्युनिस्ट मंत्रि गोट्टवॉल्ड यानें अध्यक्षाला कम्युनिस्टांचें मंत्रिमंडळ बनविण्यास भाग पाडलें व राजीनामा दिलेल्या मंत्र्यांपैकीं कांहींनीं आपल्या पाठीराख्यासह पलायन केलें. पुढें थोड्या महिन्यांनीं डॉ. मसारिक हा लोकशाहीवादी परराष्ट्रमंत्री माडीवरून खालीं बागेंत पडून मृत्यु पावला. डॉ. बेनेसहि मृत्यु पावला व झेकोस्लोव्हाकिया हें वस्तुतः कम्यु-

निस्ट राज्य झालें आहे. रशियानें झेकोस्लोव्हाकियांत हस्तक्षेप करून ही क्रांति घडविली असा ट्रुमनचा आरोप आहे. पण झेक कम्युनिस्टांना म्युनिच कराराची पूर्ण आठवण असल्याने त्यांनीं स्वतांच्या बळावरच ही क्रांति घडवून आणली असणें अशक्य नाहीं.

अमेरिका व रशिया यांचा युरोपच्या पटावर हा राजकीय डावपेचाचा लढा जसा चालू होता तसाच त्याच बरोबर अमेरिकेनें आर्थिक डावपेचाचाहि लढा चालू केला व त्याला शेवटीं रणविषयक डावपेचाचें स्वरूप आलें. ट्रुमन-योजनेचा हेतु युरोपीय राष्ट्रांत कम्युनिस्ट वर्चस्वाचीं राज्यें निर्माण होऊं न देणें हा होता. पण केवळ राजकीय हस्तक्षेपानें यश येणार नसून युरोपला आर्थिक साहाय्य करणें हें कम्युनिझमविरोधासाठीं अवश्य आहे असें अमेरिकेचा (विर्नेसमागून आलेला) परराष्ट्रमंत्री मार्शल यानें ठरवून १९४७ च्या जूनमध्यें हार्वर्ड येथें केलेल्या भाषणांत 'युरोपच्या पुनरुद्धाराचा कार्यक्रम' जाहीर केला. 'मार्शल योजना' या नांवानें ही योजना प्रसिद्ध आहे. १९४८ ते १९५२ अशीं पांच वर्षें युरोपला कित्येक अब्ज डॉलर्स मालाच्या रूपानें कर्जाऊ द्यायचें व दारिद्र्यानें युरोप कम्युनिझमच्या जाळयांत सांपडण्याऐवजीं युरोपचें वैभव वाढवून त्याला भांडवलशाहींत राहूं द्यायचा असा या मार्शलयोजनेचा हेतु होता व आहे.

ही योजना नेमकी कोणासाठीं आहे असें एका वार्ताहरपरिषदेंत विचारता रशियाहि तींत अंतर्भूत होऊं शकेल असें मार्शलनें सांगितलें. पण पुढें स्टेट्स् गव्हर्नर्सच्या सभेंत ही योजना फक्त ट्रुमनयोजनेंतील राजकीय ध्येयाच्या कक्षेतच बसविली जाईल असा खुलासा मार्शलनें केला. या योजनेसाठीं पॅरिस येथें फ्रेंच, अमेरिकन व ब्रिटिश सरकारांच्या प्रतिनिधींची प्रास्ताविक बैठक झाली. त्यानंतरच्या कामकाजास रशियाला बोलाविण्याचें ठरलें. रशियन प्रतिनिधि मोठ्या संख्येनें आलें. वादविवाद पुष्कळ झाला आणि रशिया व पूर्व युरोप यांच्या प्रतिनिधींनीं अखेर मार्शल योजना नाकारण्याचें ठरविलें. झेकोस्लोव्हा-कियानें प्रथम होकार दिला होता. पण अखेर त्यानेहि नकार दिला. या मदतीला बंधनाच्या दोऱ्या असून आपलें राजकीय व आर्थिक जीवन या योजनेने जखडलें जाईल ही पूर्वयुरोपीअन राष्ट्रांना मुख्य भीति वाटली.

रशिया व पूर्वयुरोपीय राष्ट्रें यांनीं मार्शल योजनेवर बहिष्कार घातल्यामुळें युरोपची पूर्व आणि पश्चिम अशी आर्थिक फाळणीहि झाली. तेव्हां पूर्वयुरोपचें संघटन अधिक दृढ करण्यासाठीं पूर्वयुरोपांतील कम्युनिस्ट राष्ट्रांनीं 'कॉमिन्फॉर्म' (कम्युनिस्ट इन्फर्मेशन) नांवाची संस्था स्थापन केली. महायुद्धांत जी कम्युनिस्ट इंटर नॅशनल बरखास्त झाली तिचेंच हें पुनरुज्जीवन होतें. जागतिक कम्युनिस्टांचें संघटन ही संस्था हल्लीं करते असें मानण्यांत येतें.

मार्शल योजनेसंबंधानें रशियाला वाटणाऱ्या शंका कितपत खऱ्या ठरल्या? मार्शल योजनेचे दोन हेतु अमेरिकन जनतेला उघड दिसले व त्यामुळें अमेरिकेंत त्या योजनेचें चांगलेंच स्वागत झालें. अमेरिकन उत्पादन अफाट वाढलें. त्याला बाहेरचा बाजार हवा होता. तो न मिळेल तर अमेरिकेंत बेकारीची भीति होती. अमेरिकेचा हा माल उध्वस्त युरोपच्या पुनर्घटनेकरितां आहे हें ऐकून अमेरिकन लोक आनंदित झाले. पण अमेरिकनांची तात्कालिक बेकारीची भीति दूर झाली हें त्यांच्या आनंदाचें दुसरें व मुख्य कारण होतें. याहून अधिक दूरचें व खोल पाहण्याचा प्रयत्न अमेरिकनांनीं केला नाहीं.

मार्शल योजनेचे गळफास

मार्शल योजना १९५२ सालीं पूर्ण होईल, त्यावेळपर्यंत युरोप स्वतांच्या पायावर उभा राहील कीं नाहीं आणि त्यापूर्वी आणखी एक महायुद्धहि भडकेल कीं काय असे प्रश्न गेलीं तीन वर्षें उत्पन्न होत आहेत. फ्रान्स व इटाली येथें मार्शल योजनेद्वारां करण्याच्या साहाय्याचें पिस्तुल रोखूनच अमेरिकेनें या दोन देशांच्या मंत्रिमंडळांतून कम्युनिस्टांचें उच्चाटन केलें. यामुळें त्या त्या देशांतील कम्युनिस्ट व त्यांचे अनुयायी या योजनेचे वैरी झाले आहेत. पूर्व युरोप आणि पश्चिम युरोप यांत आर्थिक सहकार्य होण्यावर या योजनेचें यश अवलंबून आहे असें मत 'युरोपीअन इकॉनॉमिक कमिशन' च्या १९४८ च्या रिपोर्टींत म्हटलें आहे. या दोन विभागांत १९४८ च्या पाचपट व्यापार वाढला पाहिजे नाहींतर पाचशें कोटींची तूट मार्शल योजना संपण्याच्या वेळीं युरोपला येईल असें सदर कमिशनचें मत आहे.

पूर्वयुरोपनें या योजनेंतून अंग काढून घेतलें तरीपण त्या योजनेंत पूर्वेशीं व्यापार करण्याची तरतूद असून ट्रूमन व मार्शल यांनीं तशी सदिच्छा व्यक्त

केलीहि होती. पण मार्शल योजनेचा मुख्य ॲडमिनिस्ट्रेटर हॉफमॅन यानें पूर्व-युरोपच्या सहकार्याची जरूरी नाहीं असा प्रचार प्रथमपासून सुरू केला. योजनेचा जो आराखडा तयार करण्यांत आला आहे त्याच्या नियमावलींत पूर्वयुरोप व रशिया यांना मार्शल योजनेंतल्या राष्ट्रांनीं अमुक एक माल पाठवूं नये असें फर्माविण्याचा अधिकार सदर ॲडमिनिस्ट्रेटरला देण्यांत आला आहे. पूर्वयुरोपीय राष्ट्रांचें युद्धसामर्थ्य ज्या योगें वाढेल असा माल पूर्वयुरोपला पाठविण्यास ॲडमिनिस्ट्रेटर बंदी करतो. पण युद्धसामर्थ्य आजकाल सर्वच मालांनीं वाढतें. यामुळें कारखान्यांचीं यंत्रें, इतर पक्का माल व कांहीं उपभोग्य मालहि पाठविण्याला हॉफमॅन बंदी करतो.

इंग्लंड, फ्रान्स, बेल्जम, हॉलंड वगैरे राष्ट्रांच्या निर्यात मालासंबंधानें एकदां एकच धोरण न ठरवितां हॉफ्मॅन प्रत्येक वेळीं तपासणी करून हुकूम देतो. यामुळें पक्षपातहि होतो. मार्शल योजनेंत पूर्वयुरोपीअन राष्ट्रें नाहींत या सबबीवर पाश्चिमात्य युरोपशीं त्यांना व्यापार करूं देणार नाहीं कीं काय अशा शंका पोलंड, झेकोस्लोव्हाकिया व इतर पूर्व युरोपीअन राष्ट्रांनीं संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जनरल असेंब्लींत विचारल्या आहेत. युगोस्लायाचीहि नेहमीं तक्रार असते.

मार्शलयोजनेचा स्वीकार करणाऱ्या पश्चिम युरोपीय राष्ट्रांच्या व्यापार-धंद्यावर यामुळें अमर्याद बंधन येतें. इंग्लडबाबत या निर्यात तपासणीचें काम एक अँग्लोअमेरिकन कमिटी करते. इंग्लंड व रशिया यांचा व्यापारविषयक तहनामा झालेला आहे. त्या अनुसार खाणकामाचें साहित्य, रसायनें व तेल यांच्या धंद्याचें साहित्य रशियानें मागविलें होतें तें अचानक नाकारण्यांत आलें. यासंबंधानें तक्रार करतांना २ जुलै १९५० च्या अंकांत 'मँचेस्टर गार्डि-अन' म्हणतो.

"रशिया व पूर्व युरोप यांना कोणता माल पाठवायचा नाहीं यासंबंधानें पॉल हॉफमॅन यांनीं अमेरिकेंत जें उत्तर दिलें त्यामुळें येथें लोक बरेच अस्वस्थ झाले आहेत. अमेरिकन कायद्यांत असें म्हटलें आहे कीं जो माल अमेरिका स्वतां पूर्वयुरोपांत पाठविणार नाहीं, असा माल पश्चिम युरोपीय राष्ट्रें पूर्वयुरोपला पाठविणार असतील तर त्यासाठीं लागणारा कच्चा माल अमेरिकेनें सदर पश्चिम युरोपीअन राष्ट्रांना देऊं नये. अमेरिका कोणता माल पाठविणार नाहीं याची एक गुप्त यादी अमेरिकन व्यापार खात्याजवळ आहे. त्यांतील माल बहुतेक

लष्करी साहित्याचा आहे. याचा अर्थ असा कीं मार्शल योजनेअन्वयें अमेरिकेकडून येणाऱ्या मालापासून ब्रिटननें कांहीं पक्का माल तयार केला व तो अमेरिकेच्या वरील बंदीयादींत येत असला तर तो माल पूर्व-युरोपला विकणें ब्रिटनला अशक्य होईल असा मार्शल योजनेसाठीं झालेल्या कायद्याचा सहज परिणाम आहे. पण हॉफमॅननें जें नवें उत्तर दिलें आहे त्यांत त्यानें आणखी पुढें मजल मारली आहे. त्याला असें विचारण्यांत आलें कीं अमेरिकेची बंदी असलेला पण अमेरिकेच्या साहित्यापासून तयार न केलेला माल मार्शल योजनेंतल्या राष्ट्रांनीं पूर्वयुरोपला पाठविण्याला काय हरकत आहे? हॉफमॅन म्हणाला, 'हो हरकत आहेच. कारण जेट एंजिन पूर्वयुरोपला जाऊं नये असें एकदां आम्हीं ठरविल्यानंतर मार्शल योजनेंतल्या राष्ट्रांनीं त्यासाठीं आमचें साहित्य न घेता जेट एंजिन तयार केलें तरी त्यांनीं तें पूर्व युरोपला पाठविता कामा नयेच.'

पूर्व आणि पश्चिम युरोप यांमध्यें अशा प्रकारें तटबंदी उभारण्याचा प्रयत्न मार्शलयोजनेअन्वयें होत आहे अशी तक्रार 'टाइम्स' सारखीं पत्रेंहि करीत आहेत. पण अमेरिकेच्या धोरणास ब्रिटिश कॉंझर्वेटिव्हांचा पाठिंबा असतो. मार्शल योजनेच्या दोऱ्या आवळून फ्रान्स, इटाली वगैरे देशांत समाजवादी धोरणास अमेरिका मागें खेचतें व भांडवलशाहीस मोकळें रान सोडतें. पण ब्रिटन समाजवादी धोरणाचा आग्रह सोडीत नाहीं. यामुळें ब्रिटिश कॉंझर्वेटिव्ह पक्ष अमेरिकेस पाठिंबा देत आहे. पश्चिम युरोपशीं एकजूट होण्यास ब्रिटन तयार नाहीं, फक्त मार्शल योजनेचा फायदा मात्र ब्रिटनला हवा अशी टीका अमेरिकेंत ब्रिटिश सोशॅलिस्ट सरकारवर होत आहे. ब्रिटन पश्चिम युरोपशीं आर्थिक ऐक्य करणार नाहीं तोंवर युरोपचें सामर्थ्य वाढणार नाहीं म्हणून ब्रिटनवर समाजवादाचा त्याग करण्यासाठीं व भांडवलशाहीवादी पश्चिम युरोपीयन सरकारांशीं ब्रिटननें सहकार्य करण्यासाठीं अमेरिकेनें दडपण आणावें असा आग्रह अमेरिकन कॉंग्रेसमध्यें करण्यांत येत आहे.

याप्रमाणें मार्शल योजनेचा मुख्य उपयोग पूर्व युरोप व पश्चिम युरोप यांमध्यें तटबंदी उभारणें व युरोपांत बाल्यावस्थेंतील सोशॅलिझमला नख लावून तेथें भांडवलशाहीला मोकळें रान उत्पन्न करणें हा आहे. दक्षिण अमेरिकेंत ब्रिटनचा बराच मोठा बाजार आहे. त्यालाहि अमेरिकेचा निकारचा विरोध असून

पौंडाची किंमत अमेरिकेनें घटविली व इंग्लंडच्या अडचणी वाढविल्या आहेत. ब्रिटनच्या आर्थिक परिस्थितींत पौंडाची किंमत उतरविणें अपरिहार्यहि झालें असेलच. पण अमेरिकेचें दडपण आलें ही गोष्टहि खरीच आहे.

उत्तर अटलांटिक कराराचा हेतु

या मार्शल योजनेंतून युरोपांत युद्धाची तयारी होत आहे ती अधिक महत्त्वाची आहे. या दृष्टीनें उत्तर अटलांटिक करार हा मार्शल योजनेचें अपत्यच असून त्याचें स्वरूप येथें समजून घेणें अगत्याचें आहे. हा करार १९४९ चे आरंभीं अमेरिका, कानडा, ब्रिटन, फ्रान्स, इटली, नॉर्वे, बेल्जम, हॉलंड, लक्झेंबर्ग या ९ राष्ट्रांत झाला. अटलांटिक किनाऱ्याशीं संबंध नसलेलींहि राष्ट्रें यांत घेतलेलीं आहेत. रशियाशीं लढण्याची तयारी हेंच या कराराचें उद्दिष्ट आहे ही गोष्ट अमेरिकन सरकारी पत्रकांत या कराराचा जो खुलासा करण्यात आला आहे त्यावरून कळून येईल.

सदर पत्रक म्हणतें, "नॉर्थ अटलांटिक करार हा सामुदायिक बचावाचा करार आहे. महायुद्धकाळीं बड्या राष्ट्रांनीं युद्धोत्तर परस्पर सहकार्याच्या शपथा घेतल्या, त्याच भूमिकेवर संयुक्त राष्ट्रसंघटनेची सनद तयार करण्यांत आली. पण त्या शपथा फलद्रूप झाल्या नाहींत. फार महत्त्वाचे असे तहनामे अजून व्हायचे आहेत. सोव्हिअट रशिया यूनोंत अडथळा करतो, वेळी अवेळीं व्हेटो वापरतो याचा हा परिणाम आहे. त्यामुळें युनोमार्फत सामुदायिक संरक्षणाची तजवीज झालेली नाहीं. यूनोची सनद मंजूर झाल्यानंतर उघडकीस येत आहे कीं सोव्हिअट रशियाचे पाश्चात्य संस्कृतीबद्दल महत्त्वाचे गैरसमज आहेत. रशिया व बाहेरचे जग यांचे दरम्यानच्या नात्यापासून कोणती फलप्राप्ति होईल याहि बाबतींत रशियाचें समज चुकीचे दिसतात. हे गैरसमज यूनोच्या सनदेचा भंग न करता दूर करणें हें अमेरिकन परराष्ट्रधोरणाचें एक महत्त्वाचें काम आहे. सोव्हिअट रशियाच्या आडमुठेपणामुळेंच युद्धोत्तर काळच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांची सोडवणुक करणें पाश्चात्य राष्ट्रांना अशक्य झालें. तरी पण शांतता, सुरक्षितता व न्याय यांचा भंग न होईल अशा प्रकारें यूनोच्या सनदेचा मान ठेवण्याचा या करारांतील राष्ट्रांचा निश्चय असून वाटाघाटीनेंच वाद मिटविण्याची त्यांची इच्छा कायम आहे. या कराराप्रमाणें बागतांनाहि हीं राष्ट्रें हेंच धोरण ठेवतील. नॉर्थ अटलांटिक करार हा या

करारांतील राष्ट्राच्या सुरक्षितेचा करार असून त्या सुरक्षिततेस धोका आल्यास परिणाम काय होतील ते निःसंदिग्ध शब्दांत हा करार सांगतो आहे. कोणीहि दुसऱ्यावर सक्ति केल्यास परिणाम काय होईल हें या करारांत स्पष्टपणें सांगितलें असल्यानें वादाचे शिलकी प्रश्न शांततेनें मिटण्यास यामुळें मदत होईल. या करारांतील एकाहि राष्ट्रावर परचक्र आल्यास हीं राष्ट्रें व्यक्तिशः व समुदायानें सदर आक्रमणाचा प्रतिकार करतील. हा आमचा निश्चय व त्यासाठीं आम्हीं केलेली तयारी ही पाहून एकाद्या भावी आक्रमकाची आपण एकेका राष्ट्रांना आतां गट्ट करूं शकणार नाहीं अशी खात्री होईल. १९३९ सालीं नात्सी आक्रमकांची अशी खात्री करता आली असती तर फॅसिस्ट राष्ट्रें आक्रमणापासून परावृत्त झालीं असतीं. कारण आक्रमक राष्ट्रांना आपणाला निर्धाराच्या तटबंदीवर धडक व्यायची आहे हें लक्षांत आल्यास आक्रमक राष्ट्रें थबकतात, अशा निर्धारानें मूलभूत मतभेदाचे प्रश्न सुटतात असें नव्हे. पण महत्त्वाकांक्षी राष्ट्रांना त्यामुळें शक्तीनें नव्हे तर वाटाघाटीनें वाद मिटवावे हें पटतें."

अटलांटिक करार हा यूनोच्या सनदेशीं सुसंगत आहे हें दाखवितांना अमेरिकन सरकारी पत्रक म्हणतें,

" अटलांटिक करार हा सामुदायिक बचावाचा करार आहे, तथापि सर्व वाद वाटाघाटीच्या शांततेच्या मार्गानें मिटविण्याचाच आमचा निश्चय आहे. फक्त यूनोच्या सनदेंतील ५१ व्या कलमांत जो स्वसंरक्षणाचा हक्क स्पष्टपणें दिलेला आहे त्यासाठीं आम्ही परस्परांच्या हक्कांचें संयोजन करीत आम्हीं. म्हणजे युनोच्या चौकटींत बसूनच शांततारक्षणाचा प्रयत्न आम्ही करीत आहों. आंतरराष्ट्रीय शांतता रक्षिण्याची मुख्य जबाबदारी सुरक्षा मंडळाचीच आहे. या कराराअन्वयें येणाऱ्या जबाबदारीनें यूनोच्या सनदेअन्वयें येणाऱ्या जबाबदारीला बाध येणार नाहीं. अटलांटिक कराराच्या सातव्या कलमांत ही गोष्ट स्पष्ट केली आहे."

या अटलांटिक कराराची बजावणी कशी होणार या गोष्टी अर्थात लष्करी महत्त्वाच्या असल्यानें गुप्तच असणार. पण त्यांचा व्याप केवढा आहे याची माहिती गुप्त ठिकाणाहून मिळवून 'सॅटर्डे इव्हिनिंग पोस्ट' या पत्रांच्या ११ सप्टेंबर १९४९ च्या अंकांत देण्यांत आली होती. त्या लेखाचा गोषवारा असाः—

उत्तर अटलांटिक करार हा मार्शल योजनेच्या आर्थिक योजनेची रणविषयक पुरवणी आहे. मार्शल योजना ही फक्त पहिली पायरी होती. अटलांटिक करार ही दुसरी पायरी होय.

त्या योजनेंतील पहिला भाग अमेरिकन सैन्य, आरमार व विमानदळ शांततेच्या काळींहि अवश्य इतकें जय्यत तयार असावें हा आहे. या दृष्टीनें शस्त्रास्त्रबाढीच्या मोठ्या योजना तयार झाल्या असून १९५२ सालीं अमेरिकन विमानदळ दुप्पट होईल आणि लांब पल्ल्याची बॉंबर विमानें त्यांत खूप असतील.

दुसरा भाग उत्तर अटलांटिक करार. ब्रिटन व पश्चिम युरोपीय राष्ट्रें अमेरिकेच्या रणरचनेंत आल्यावांचून अमेरिका रशियाशीं लढूंच शकणार नाहीं.

तिसरा भाग या पश्चिम युरोपीय राष्ट्रांना द्रव्यसाहाय्य देऊन त्यांची युद्धाची तयारी करणें हा. ब्रिटन, फ्रान्स, बेल्जम, हॉलंड व लक्झेंबर्ग यांनीं मिळून पंचेचाळीस डिव्हिजन्स एवढें सैन्य तयार ठेवावें अशी अमेरिकेची अपेक्षा आहे. (नंतर ही मागणी ३५ डिव्हिजन्स पर्यंत आली असें म्हणतात) कमींत कमी २० डिव्हिजन्स तरी अवश्य असून त्यासाठीं पश्चिम युरोपीय राष्ट्रांनीं निदान तीन वर्षें सक्तीची लष्करभरती केली पाहिजे असें कॅ. लिडेल हार्ट सांगतो.

अटलांटिक योजनेचा चौथा भाग महासागरांतील नाक्याच्या जागीं अमेरिकेनें लढाऊ तळ मिळविणें हा. हे तळ निदान पाचशें होतील. ग्रीनलंड ते ऐसलंड असा एक अर्धचन्द्र आणि उत्तर अटलांटिकच्या टोकापासून ब्रिटन, पश्चिम युरोप, उत्तर आफ्रिका, मध्यपूर्व आशियाचा दक्षिण किनारा, जपान, पासिफिक बेटें, अल्यूशियन बेटें, अलास्का या सर्व ठिकाणापासून रशियाच्या प्रमुख स्थळांवर बॉंब टाकतां येतील अशा बेतानें हे तळ स्थापावयाचे आहेत.

पाचवा भाग म्हणजे रशियाच्या प्रमुख औद्योगिक ठाण्यावर पटापट ॲटम बॉंब टाकता यावे अशा प्रकारें दूरगामी बॉंबर्सचे कांहीं काफिले नेहमीं तयार ठेवणें.

या सर्व योजनेची अपेक्षित फलश्रुति अशी आहे कीं रशियाचा हल्ला र्‍हाइनपर्यंत आला तरी पश्चिम युरोपच्या ४५ डिव्हिजन्स आणि अमेरिकेच्या १२ डिव्हिजन्स मिळून पश्चिम युरोपची आघाडी संभाळली जाईल आणि

इकडे अमेरिकन बॉंबर्स रशियाचीं सर्व मोठीं शहरें जाळून वेचिराख करतील.

अशी ही एकंदर योजना आहे. पण हो सर्व योजना फक्त कांहीं मुत्सद्यांच्या व सेनानींच्या डोक्यांत आणि त्यांनीं लिहिलेल्या कागदावर आहे. ती अमलांत आणणें कठीण आहे. त्यासाठीं शस्त्रास्त्रें, कारखानदारी माल व उपभोग्य माल यांच्या राशींच्या राशी अमेरिकेला युरोपांत उतरवाव्या लागतील. त्यांची किंमत कांहींहि मिळणार नाहीं. जेथें लढाऊ तळ उभारावयाचें तेथें कोणतेंहि धनोत्पादन न करणारीं लढाऊ माणसांचीं शहरें उभारावीं लागतील. हें सर्व होण्यास आजच्या अंदाजानेंहि पाच सहा वर्षें लागतील आणि तोंवर रशियाला ॲटमबॉंब व इतर शस्त्रास्त्रें सांपडणार नाहींत असें नाहीं. शिवाय ज्या पश्चिम युरोपवर सारी भिस्त त्या पश्चिम युरोपांत कम्युनिस्ट पक्ष अधिकारावर आले तर ? फ्रान्समध्यें सुमारें तीनचतुर्थांश कामगार कम्युनिस्टांच्या मागें आहेत. इंग्लंडचा शस्त्रास्त्रखर्च जसा वाढत जाईल तशी इंग्लंडची आर्थिक घडी विस्कटेल आणि पश्चिम युरोपीय राष्ट्रांत स्पर्धा फार मोठी असल्यानें रणांगणावर त्यांची एकजूट टिकेलच याविषयीं आजतरी कोणाची खात्री नाहीं.

दुसऱ्या महायुद्धाची स्मृति पश्चिम युरोपांत इतकी ताजी आहे कीं खरोखरच रशियन रणगाडे चालून आल्यास पश्चिम युरोपीअन जनता लढण्यास कितपत पुढें येईल शंकाच आहे. हिटलरनें जनतेच्या डोक्यांत जसें युद्धाचें वेड भरलें होतें व त्यांची रणक्षमता जशी वाढविली होती तसें कांहींच पश्चिम युरोपांत घडलेलें नाहीं. युद्धाचा प्रचार जो चालतो तो रशियाला पुष्कळसा भेवडावण्यासाठीं चालतो. पश्चिम युरोपला समोर नमूना जर कोणता असेल तर तो डेन्मार्कचा आहे. डेन्मार्कनें गेल्या महायुद्धांत जर्मनीपुढें मुळींच प्रतिकार केला नाहीं. जर्मन आले, नांदले आणि गेले. डेन्मार्कचा दूधदुभत्याचा धंदा भरभराटला व शाबूत राहिला. हें उदाहरण पश्चिम युरोपला अनुकरणीय नच वाटेल अशी खात्री वाटत नाहीं.

पण इतका दूरचा निराशावादी विचार लक्षांत न घेतां अमेरिका आपलें धोरण युरोपांत पुढें रेटीत आहे. इंग्लंड, फ्रान्स, इटाली हीं स्वतंत्र राष्ट्रें असल्यानें अमेरिकेला अगदीं अनिर्बंध हस्तक्षेप करता येत नाहीं. पण जर्मनींत

अमेरिकेचा हात अनिर्बंध चालू शकतो. युद्धानंतर जर्मनीवर इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स व रशिया यांचा संयुक्त अंमल बसला. या चौघांचें संयुक्त सरकार बर्लिनमध्यें स्थापन झालें. कायदे एकसारखे झाले. पण अखेर अंमलबजावणी-साठीं जर्मन मुलखाचे चार तुकडे पाडावे लागले.

त्यापेकीं रशियाकडे जो तुकडा गेला तेथें रशियानें जमिनदारांच्या ईस्टेटी खालसा करून शेतकऱ्यांना जमिनी वाटल्या, जर्मन कम्युनिस्टांना वरिष्ठ अधिकाराच्या जागा दिल्या आणि फॅसिस्टांची मुळीनमुळी खांदून काढली. बर्लिन शहर हें रशियानें व्यापलेल्या जर्मनीच्या मध्यभागीं अँग्लोअमेरिकनांनीं व्यापलेल्या जर्मनीपासून रशियाव्याप्त मुलखाच्या शंभर मैल आंत आहे. पण अँग्लो-फ्रेंच-अमेरिकन अधिकाऱ्यांना फक्त बर्लिनला जाता येता येतें. पूर्व जर्मनींत कोठेंहि हिंडता येत नाहीं.

पश्चिम जर्मनींत इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका यांचे मुलूख वेगवेगळे होते ते आतां एकत्र करण्यांत आले असून पूर्व जर्मनी व पश्चिम जर्मनी अशी जर्मनीची फाळणीच झाली आहे. पूर्व जर्मनींत रशिया मुख्त्यार आहे तर पश्चिम जर्मनींत मोठे धंदे राष्ट्रीय मालकीचे करायचे अशी ब्रिटिश परराष्ट्र-मंत्री वेव्हिन याची प्रतिज्ञा होती, पण अमेरिकेनें त्याचें ऐकलें नाहीं. पश्चिम जर्मनीचें वेगळें राज्यच उभारावें असें अमेरिकेनें ठरविलें. वेव्हिननें त्यास विरोध केला, पण अमेरिकेनें वेव्हिनचें न ऐकतां पश्चिम जर्मनीचें वेगळें राज्य उभारलें आहे.

तेथें भांडवलशाही खुल्या दिलानें वावरत आहे इतकेंच नव्हे तर नात्सी-वादाचें पुनरुजीवन झालें असून प्रचार व संघटना सुरू झाल्या आहेत. जर्मन कारखानदारीचें पुनरुज्जीवन होत आहे. रशियाशीं लढाईची वेळ आलीच तर फ्रेंचापेक्षां जर्मन्स हेच अधिक उपयोगी पडतील असें अमेरिकेला वाटतें म्हणून अमेरिका पश्चिम जर्मनीलाच युद्धाचा तळ बनवीत आहे अशी टीका अँग्लो-अमेरिकन पत्रकारहि करतात.

अमेरिका व रशिया यांच्या या हालचाली गेलीं पाच वर्षें ज्या होत आहेत व ज्या कमी होत नाहींत त्यांचा अर्थ भावी (संभाव्य) महायुद्धांत जगांतील रणांगणावरल्या नाक्याच्या जागा ते व्यापीत आहेत असाच होतो. ही स्पर्धा या दोघांपैकीं कोणीं सुरू केली हें ठरविणें कठिण आहे. पण आज अधिक

30623

तिसऱ्या महायुद्धाची तयारी

बलवान कोण आहे हें पाहायचें असलें तर अमेरिका हीच अधिक बलवान आहे हें मान्य करावें लागतें. रशियाचा स्वतांचा मुलूख अफाट आहे; पण अमेरिका व कानडा हीं राष्ट्रें एकराष्ट्र असल्याप्रमाणें राहतात हें लक्षांत घेतल्यास त्यांचा मुलुख रशियाएवढाच जवळ जवळ असून तो आधुनिक साधनांनीं अधिक समृद्ध आहे. शिवाय अमेरिकेचीं दोन्हीं खंडें हें अमेरिकेचें राखीव कुरण आहे, आतां मध्यपूर्वेंत अमेरिकेचे हितसंबंध उत्पन्न झाले असून अँग्लो-फ्रेंच-इटालीअन राष्ट्रें अमेरिकेच्या कह्यांतच आलीं आहेत.

तेलाची वाटणी व स्पर्धा

रणसामर्थ्य व उत्पादनसामर्थ्य यांचें मोठ्यांत मोठें साधन जें पेट्रोल त्याची वाटणी जगांत कशी झाली आहे हें खरोखर पहाण्यासारखें आहे. १९४३ चें तेलउत्पादन घेतलें तर एकट्या अमेरिकन राष्ट्राचें (यू. एस्. ए.) उत्पादन २०३ दशलक्ष मेट्रिक टन असून सोव्हिअट यूनिअनचें फक्त ३५ दशलक्ष मेट्रिक टन आहे. १९४५ सालीं अमेरिकेचें उत्पादन २३१ टनांपर्यंत वाढलें. पण नात्सी जर्मनीच्या हल्ल्यापुढें रशियाचें भयंकर नुकसान होऊन युद्धानंतर तेलाच्या खाणींचें पुनरुत्पादन मोठ्या कष्टानें सुरू करण्यांत येत आहे.

जगांतील तेल उत्पन्न करणारीं राष्ट्रें हळूहळू अमेरिकेच्या दावणींत सापडत आहेत हें लक्षांत घेता अमेरिकेचें हें तेलसामर्थ्य अफाट वाढत आहे हें कोणाच्याहि लक्षांत येईल. व्हेनेझुएलाचें तेलउत्पादन १९४२ पासून १९४५ अखेर दुपटीहून अधिक वाढलें व तें ४६ दशलक्ष टन झालें आहे. रुमानियांतलें तेल रशियाच्या कामीं येतें म्हटलें तरी तें दरसाल ७ दशलक्ष मेट्रिक-टनच निघतें. तर ब्रिटिशांचें इराणांतील तेल दरसाल १० दशलक्ष, डचांचें ८ दशलक्ष टन, मेक्सिकोचें ६ दशलक्ष टन निघतें. १९३९ सालीं साऱ्या जगांत एकूण २८५ दशलक्ष टन तेल निघालें ! त्यांत रशियाचें ३० दशलक्ष टन, एकट्या अमेरिकन राष्ट्राचें १७० दशलक्ष टन होतें आणि दोन्ही अमेरिका खंडें अमेरिकेच्या लगामीं आहेत हें लक्षांत घेता त्यांचें एकूण तेल २२० दशलक्ष टन असून या तुलनेनें रणशक्ति रशिया व अमेरिका या दोघांत कोणाची रणशक्ति अधिक आहे हें सहज कळूं शकतें.

इराण, ब्रह्मदेश, बोर्निओ, डच इंडीज् वेटें हीं तेलाचीं आगरें असून अमेरिका जगभर आरमारी तळ पसरीत आहे, त्यामुळें या सर्व तेलप्रदेशावर

अमेरिकेचेंच वर्चस्व स्थापन होत असूज जपानांत अमेरिकेचा फार मोठा लष्करी तळ स्थापन झाला आहे व डार्डानेल्सच्या तोंडाशीं अमेरिकन आरमार व विमानदळ नेहमीं लढाईसाठीं सज्ज आहे हें लक्षांत घेता रशियाला आपल्या भूप्रदेशांत अमेरिकेनें आजच कोंडून टाकलें असून अमेरिका मात्र जगावर संचार करणारी व वर्चस्व गाजविणारी झाली आहे हें सहज कळून येईल.

या कोंडीतून बाहेर पडण्याचा अथवा तेलाचें एकादें नवें क्षेत्र मिळविण्याचा रशियानें प्रयत्न केल्यास अमेरिका कसा निष्ठुरपणें तो दडपून टाकते याचें उत्तम उदाहरण इराणांतील अझरबैजान प्रकरण हें होय.

इराण हा मागसलेला देश असून त्याच्या उत्तरेस रशिया व दक्षिणेस अरबी समुद्र आहे. ब्रिटिश साम्राज्यास गेल्या शंभर वर्षांत नेहमीं रशियाची भीति वाटे. इराण हें यांतलेंच एक भीतिस्थान होतें. १९०७ सालीं रशिया व ब्रिटन यांमध्यें एक सख्याचा तह झाला. त्याप्रमाणें दोघांनींहि इराणचें स्वातंत्र्य मान्य केलें. पण पुढें उत्तर इराण रशियाच्या झारनें सैन्यानें व्यापलें व दक्षिण इराणांत इंग्लंडनें तेलखाणीच्या मोठ्या सवलती मिळविल्या. त्यावेळीं ब्रिटन इराणांत लोकशाही व्हावी अशी खटपट करीत होते तर रशियन झार जुन्या सरंजामी राजवटीलाच पाठिंबा देत होता.

१९१७ सालीं रशियांत राज्यक्रांति झाल्यावर कम्युनिस्टांनीं इराणांतून सैन्यें काढून घेतलीं व सर्व हक्क सोडून दिले. ब्रिटननें आपले हक्क कायम ठेवले एवढेंच नव्हे तर वाढवून घेतले आणि सरंजामी राजवटीला पाठिंबा दिला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या आरंभीं रेझाशहा पेहेलवी हा इराणच्या गादीवर होता. तो नात्सी जर्मनीस अनुकूल आहे असें कळतांच अँग्लोअमेरिकन रशिअन सैन्यांनीं तेहरानवर चाल करून रेझाशहास पदच्युत केलें व उत्तर इराण रशियानें व्यापला आणि दक्षिण इराणांतून रसद पोचविण्यांची सोय केली.

युद्ध संपल्यानंतर २ मार्च १९४६ रोजीं सर्व परकी सैन्यें काढून घेतलीं जावीं असा अँग्लोअमेरिकनरशियन सरकारांचा तह झाला होता. पण रशियाला उत्तर इराणांत तेलाच्या सवलती हव्याशा वाटल्या व रशियानें सैन्य काढून घेण्याचें नाकारून त्या सवलती इराणकडे मागितल्या.

उत्तर इराणांत अझरबैजान प्रांत असून तोच प्रांत पुढें रशियांतहि विस्तारलेला आहे. या दोन विभागांची भाषा, संस्कृति व चालीरीति एकच असून

रशिया व इराण या दोहोंत त्याची फाळणी झाली आहे. रशियांत बोल्शेव्हिक अंमल सुरू झाल्यापासून रशियन अझरबैजानच्या स्त्रियांचा बुरखा गेला. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीनें राजकीय व सामाजिक हक्क मिळाले, सामुदायिक शेती सुरू झाली, लहान लहान धंदे वाढले, लोकांना चांगलीं घरें-दारें मिळालीं.

पण रशियन सरहद्दीपलीकडे इराणांत मागासलेपणाचा अंधकार तसाच होता. फक्त महायुद्धकालीन रशियन अमलामुळें तेथली जनता नवीन सुधारणा नुकतीच चाखूं लागली होती. रशियानें इराणांतील सुधारणावादी ट्रूडे पक्षास पाठिंबा देऊन उत्तर इराणांतील आपली सत्ता दृढ करावी आणि तेलाच्या सवलती मिळवाव्या अशी खटपट सुरू केली. इराणी अझर बैजानमध्यें कम्युनिस्ट सरकारहि निर्माण झालें.

हा सर्व प्रकार अमेरिका स्वस्थपणें पाहील हें शक्य नव्हतें. अमेरिकेनें रशियाला सैन्य मागें घेण्यास सांगितलें, युद्धाची तयारी केली व युनोच्या सुरक्षामंडळांत रशियानें सैन्य मागें घ्यावें असा ठराव मांडला. तो पास झाला तेव्हां रशियानें निमूटपणें सैन्य मागें घेतलें. रशियानें कराराप्रमाणें प्रथम सैन्य मागें घेतलें नाहीं, पण नंतर यूनोचा आदेश पाळला. उलट अमेरिकेनें मात्र उत्तर कोरियांतून रशियन सैन्यें बाहेर गेल्यीं तरी आपलीं सैन्यें दक्षिण कोरियांत ठेवलीं होतीं व ठरल्या तारखेस चीनमधून सैन्यें काढून घेतलीं नाहींत. अरबस्तान, इराण व इतर अरब राष्ट्रें यांतील प्रतिगामी राजवटींना अँग्लोअमेरिकन्स पाठिंबा देत आहेत. अझरबैजानवादांत रशिया इराणांत लोकशाही राजवट यावी म्हणत होता तर अँग्लोअमेरिकन्स हे प्रतिगामी राजवट उचलून धरीत होते. या प्रकाराम उद्देशून २७ जानेवारी १९४६ चा 'मँचेस्टर गार्डिअन' लिहितो,

" आम्ही जर सावध राहून पुरोगामी शक्तींना उचलून धरलें नाहीं तर मध्यपूर्वेंतील मुसलमानी जगांत अँग्लोसॅक्सनाऐवजीं रशियन्स हेच सुधारणेचे पुरस्कर्ते गणले जातील."

अमेरिका मध्यपूर्वेकडील तेलप्रदेशांत आता उतरली असून अरबस्तानांत तेल काढण्याच्या अफाट सवलती आतां अमेरिकेस मिळाल्या आहेत. इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या तेलाच्या खाणी व तेलाचे शेकडों मैल लांबीचे नळ इराक,

सिरिया, पॅलेस्टाइन या भागांत आहेत आणि इंग्लंड-फ्रान्सची युद्धशक्ति कमी झालेली असल्यानें आतां अमेरिकेच्या बलावर हीं दोन राष्ट्रें अवलंबून आहेत.

पासिफिक व अमेरिका

युरोपांत अमेरिकेचें पाऊल दृढपणें असें दुसऱ्या महायुद्धानंतर पडलें. पण पूर्वआशियाकडे अमेरिकेचें लक्ष पन्नास वर्षांपूर्वीपासून लागलें आहे. १८९८ सालीं अमेरिकेनें फिलिपाइन बेटें घेतलीं, त्यावेळीं चीन जिंकण्यासाठीं रशिया व जपान यांचेमध्यें स्पर्धा चालू होती. ब्रिटनचें पाऊल चीनमध्यें आधींच पडलें होतें. अशा वेळीं अमेरिकेला चीनचा बाजार आपणांसहि खुला असावा अशी इच्छा होणें स्वाभाविक होतें. म्हणून अमेरिकेनें चीन हें राष्ट्र कोणींहि जिंकू नये, तें मुक्तद्वार राहिलें पाहिजे असें धोरण (ओपन डोअर पॉलिसी) जाहीर केलें. १९०४-५ सालीं जपाननें रशियाशीं मांच्यूरियाबाबत युद्ध करून जपाननें रशियाचा पराभव केला. त्या वेळीं अमेरिका मध्यस्थी न करती तर जपाननें चीन गिळलाच असता. पण अमेरिकेनें मध्यें पडून जपानला मांच्यूरियांतून हटण्यास भाग पाडलें. कोरिया मात्र जपानच्या भक्ष्यस्थानीं पडला.

पहिल्या महायुद्धांत जपाननें पुन्हां चीनवर झडप घातली व आपलें वर्चस्व स्थापलें. पहिल्या महायुद्धानंतर वॉशिंग्टन येथें आंतरराष्ट्रीय परिषद झाली व जपानला चीनवरील आपले हक्क पुन्हा ओकावे लागले. १९२० ते ३० च्या दरम्यानच्या काळांत चीनमध्यें क्युमिंटँग पक्षाचा विजय व नंतर क्यूमिंटँग आणि कम्युनिस्ट यादवी झाली. पण त्याकडे इंग्लंड-अमेरिका यांनीं फारसें लक्ष दिलें नाहीं. १९३१ सालीं जपाननें मांच्यूरियावर स्वारी केली व दहा वर्षें जपान चीनला गिळंकृत करीत होता. तेथें चिनी कम्युनिस्टांचा त्यास विरोध होत असे. अमेरिकेचें आर्थिक साहाय्य क्यूमिंटँग सरकारला होतें पण अमेरिकेनें अथवा क्यूमिंटँगनें जपानच्या आक्रमणास फारसा प्रतिकार कधींच केला नाहीं.

दुसऱ्या महायुद्धांत अमेरिकेला पडावें लागल्यानंतर चीनसंबंधानें गंभीर विचार करण्यास अमेरिकेनें सुरवात केली. दुसऱ्या महायुद्धांत चिनी कम्युनिस्टांनीं जपानच्या प्रतिकारांत पुष्कळ भाग घेतला व त्याचबरोबर आपले

वर्चस्व इतकें वाढविलें कीं दुसरें महायुद्ध संपल्यानंतर कम्युनिस्टांच्या हातीं सर्वसत्ता जाणार असा होरा अमेरिकेचा वाहूं लागला. क्यूमिंटँग पक्षाचा अध्यक्ष चँग कै शेक हा उत्तम सेनापति खरा, पण तो प्रतिगामी वृत्तीचा होता आणि प्रतिगामी बँकवाले, प्रतिगामी धंदेवाले व अमेरिकन भांडवलदार यांच्या हातचा गुलाम होता. त्याची नोकरशाही अत्यंत लाचखाऊ, अनीतिमान, आपलें कर्तव्य करण्यास अत्यंत नालायक होती.

उलट कम्युनिस्ट हे नीतिनिष्ठ, पुरोगामी, शिस्तप्रिय व क्रांतिकर्ते होते. त्यांनीं जमीनदारांच्या जमिनी शेतकऱ्यांना देऊन टाकून मोठी लोकप्रियता मिळविली. कम्युनिस्टांच्या साहाय्यावांचून चीनमध्यें शांतता नांदणार नाहीं हें ओळखूनच जॉर्ज मार्शल या अमेरिकन मुत्सद्यानें कम्युनिस्ट व क्यूमिंटँग यांचें सख्य करण्याची शिकस्त केली. पण चँग कै शेक च्या तीव्र विरोधामुळें मार्शलला यश आलें नाहीं.

त्यानंतर कम्युनिस्टांनीं निकरानें यादवी सुरू केली आणि १९४९ मध्यें बहुतेक चीन पादाक्रांत करून १९५० मध्यें चीनचें कम्युनिस्ट लोकराज्य जाहीर केलें. जिंकलेल्या प्रदेशांत कम्युनिस्ट न्यायानें व कठोर शिस्तीनें वागतात आणि लोकांची स्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न कम्युनिस्ट निकरानें करीत आहेत अशी कबूली परकी राष्ट्रांचे मुत्सद्दीहि देतात.

या यादवींत चँग कै शेकला अमेरिकेनें कर्ज वगैरे पुष्कळ दिलें, शस्त्रास्त्रें दिलीं, पण हीं सर्व शस्त्रास्त्रें अखेर रणांगणावर कम्युनिस्टांच्याच हातीं पडत. अखेरीस चँगकैशेकनें पुष्कळसें सोनें गाठीस लावून चीनमधून पळ काढला व फोर्मोसा बेटांत ठाणें दिलें आहे. अमेरिकेनें जपान आपल्या हुकुमशाही-खालीं घेतलेलें असून तेथून आतां अमेरिका चँग-कै शेकला पाठिंबा देत आहे.

चिनी कम्युनिस्टांचें लोकराज्य स्थापन होणार हें कित्येक वर्षांपासून उघड दिसत होतें. अमेरिकेची इच्छा चीनमध्यें भांडवलशाहीला भरपूर वाव असावा आणि कार्यक्षम राज्यकारभार तेथल्या सरकारचा असावा अशी होती. चीनमध्यें कम्युनिस्ट आले तर तेथें भांडवलशाही कायम राहून कार्यक्षम राज्य-कारभार निर्माण होईल अशी अमेरिकेची कल्पना असावी. म्हणूनच बहुधा अमेरिकेनें चँगकैशेकला सैन्यानिशीं मदत केली नाहीं. अमेरिकेंत चिनी कम्यु-निस्टांविरुद्ध नेहमीं खूप प्रचार चाले. पण खुद्द अमेरिकन सरकारनें सोव्हिअट

रशियाच्या धोरणाविरुद्ध जेवढी प्रचारमोहीम केली तेवढी चिनी कम्युनिस्टांविरुद्ध कधींच केली नव्हती.

चीनमध्यें १९४९ सालीं कम्युनिस्टांनीं जी अफाट चढाई व प्रगति केली तीमुळें मात्र अमेरिकन सरकार विचकलें. युरोपांत उत्तर अटलांटिक करार झाला त्याप्रमाणें पश्चिम पासिफिकमधील राष्ट्रांचाहि करार व्हावा असा प्रयत्न १९४९ सालीं केला. त्याला फिलिपाइन्स व ऑस्ट्रेलिया यांनी संमतिहि दिली. पण भारत सरकारचे परराष्ट्रमंत्री पं. नेहरू यांनीं पासिफिक करारास विरोध केला त्यामुळें पासिफिक करार अशक्य झाला. इतकेंच नव्हे तर इंग्लंड आणि भारत यांनीं चीनमधील कम्युनिस्ट सरकारला मान्यता देण्याचे कार्मीहि पुढाकार घेतला, यामुळें अमेरिकन सरकार कांहींसें चकित व भयभीतहि झालें आहे. चीनमध्यें कम्युनिस्ट राज्य स्थापन झाल्यापासून त्याला सोव्हिअट रशियानें पाठिंबा दिला आहे आणि तितक्याच निकरानें अमेरिकेनें विरोध चालविला आहे.

अमेरिकेचे मार्शलनंतरचे परराष्ट्रमंत्री डीन अचेसन यांनीं चालू वर्षारंभीं एक पत्रक काढून चीनमधील कम्युनिस्ट राज्य हें रशियाचें गुलाम आहे असा पुकारा केला आणि त्याविरुद्ध बंड करण्यास आपण साहाय्य करूं असेंहि जाहीरपणें आश्वासन दिलें. या चिनी कम्युनिस्टांचा आश्रयदाता सोव्हिअट रशिया हाच असून अमेरिकेनें त्याच्याशीं युद्ध केलें पाहिजे असा तगादा चँग-कैशेकनें अमेरिकेमागें लावला आहे. तिसरें महायुद्ध हाच कम्युनिझमच्या नाशाचा उपाय असून तेंच आपणांस आपली गादी परत देईल या भावनेनें चँक-कै-शेक सोन्याचा ढीग अंगाखालीं घेऊन फोर्मोसांत तिसऱ्या महायुद्धाची तपश्चर्या करीत बसला आहे.

मलाया वगैरे देशांत कम्युनिस्टांनीं अत्याचार चालविले असून अमेरिकेनें कम्युनिझमला मागें हटविण्यासाठीं मागासलेल्या मुलुखांना द्रव्यसाहाय्य द्यावें व शस्त्रास्त्रें घेऊन कम्युनिस्टाशीं लढण्यास यावें अशी तपश्चर्या ब्रिटिश परराष्ट्रखातेंहि करीत आहे.

यूनो, अमेरिका आणि कोरिया

अशा सर्व परिस्थितींत कम्युनिस्ट असलेल्या उत्तर कोरियानें ता. २४-२५ जूनच्या मध्यरात्रीं दक्षिण कोरियावर सशस्त्र चढाई केली. ताबडतोब ता. २५

रोजीं रविवार असतांहि अमेरिकेंत यूनोच्या सुरक्षा मंडळाची बैठक भरून उत्तर कोरियास आक्रमक ठरविण्यांत यावें व त्यानें सैन्य मागें घ्यावें असा ठराव करण्यांत आला. उत्तर कोरियानें तिकडे लक्ष न दिल्यानें ता. २७ रोजीं दक्षिण कोरियास निरनिराळ्या मार्गानें यथाशक्ति मदत करावी असा ठराव सुरक्षा मंडळानें मंजूर केला.

त्यापूर्वीच अमेरिकन अध्यक्ष ट्रुमन यानें उत्तर कोरियास मदत करण्यासाठीं शस्त्रास्त्रें पाठविलीं व सैन्यें पाठविण्याचीहि तजवीज केली. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेनें सुप्रसिद्ध अमेरिकन सेनानी व जपानांतील हल्लींचा अमेरिकन हुकुमशहा ज. मॅकार्थर यांस दक्षिण कोरियांतील सैन्याचे अधिपति नेमलें. जगांतील इतर राष्ट्रांचें सैन्य दक्षिण कोरियांत फार थोडें आहे व जें आहे तें फक्त अमेरिकेचें आहे. पण यूनोच्या सुरक्षामंडळाच्या आदेशानुसार तें लढत असल्यानें त्या सर्व सैन्यास युनोचें सैन्य असें मानण्यांत येतें.

उत्तर कोरिया व दक्षिण कोरिया ही विभागणी अगदीं कृत्रिम आहे. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी कोरिया जपानच्या अमलाखालीं होतें. जपानचा पराभव झाला त्यावेळीं कोरियांत रशिया व अमेरिका यांचीं सैन्यें अनुक्रमें उत्तर व दक्षिण कोरिया येथें होतीं. दोघांमध्यें ३८ वी अक्षांश रेषा होती. ती मर्यादा ठरवून या दोन्ही राष्ट्रांनीं कोरियाची फाळणी केली. रशियानें आपल्या अमलाखालील कोरियांत शेतकऱ्यांना जमिनी दिल्या व कम्युनिस्ट पद्धतीचें राज्य स्थापून सर्वांगीण सुधारणा चालू केली. दक्षिण कोरियांत अमेरिकेनें अत्यंत प्रतिगामी वर्गाच्या हातीं सत्ता दिली. त्यांनीं सुधारणांची मागणी दडपून टाकली, शेतकरी जमिनी मागत असतां त्यांना दडपून टाकलें व अमेरिकेनें नेमलेला सिंगमान ऱ्ही हा तेथें बहुमताचा पाठिंबा नसतांहि अमेरिकेच्या पाठिंब्यानें राज्य करीत राहिला.

१९४८ सालीं रशियानें उत्तर कोरियांतून आपलें सैन्य काढून घेतलें व त्यानंतर दक्षिण कोरियांतून अमेरिकेनें आपलें सैन्य काढून घेतलें. पण पाचशेहून अधिक अधिकारी अमेरिकेनें दक्षिण कोरियांत ठेवलेच. उत्तर कोरिया व दक्षिण कोरिया येथील सरकारें ही फाळणी रद्द करण्यासाठीं एकमेकांच्या मुलुखावर नेहमीं चढाई करीत असत. ता. २४--२५ जून १९५० च्या रात्रीं उत्तर कोरियानें, 'दक्षिण कोरिया आपणावर हल्ला करतो' अशी तक्रार करून त्यास

पिटाळून लावण्यासाठीं युद्ध पुकारलें व दक्षिण कोरियावर चाल केली. तिचा प्रतिकार करण्यासाठीं अमेरिकेचें सैन्य वर सांगितल्याप्रमाणें पुढें सरसावलें.

जगांत युद्ध सुरू झाल्यास शांतता स्थापन करणें ही यूनोची जबाबदारी आहे व म्हणून यूनोच्या आदेशाप्रमाणें अमेरिका या युद्धांत पडली आहे असें सहज म्हणता येतें. पण यूनोनें इझराइलला युद्ध थांबविण्यास सांगितलें व इझराइलनें युद्ध थांबविलें नाहीं. पण अमेरिका व यूनो निष्क्रियच राहिलीं. काश्मीरमध्यें पाकिस्ताननें उघड चढाई केली व यूनोच्या कमिशननें सर्व चौकशीहि केली, पण काश्मीरमध्यें पाकिस्तान चढाई करतें हा भारताचा आरोप खरा कीं खोटा यावें उत्तर अमेरिका व यूनो देत नाहींत. पण कोरियामध्यें उत्तर कोरियन कम्युनिस्टांनीं दक्षिण कोरियावर चढाई केली त्याबरोबर यूनोची वाट न पाहतांच अमेरिकन सैन्य कोरियाकडे पाठविण्याची घोषणा ट्रुमननें केली इतकेंच नव्हे तर फोर्मोसा व इंडोचायना येथेंहि कम्युनिस्ट हल्ल्याविरुद्ध मदत देण्याचें आश्वासन दिलें. याचा अर्थ अमेरिका कोणत्याहि आक्रमणास विरोध करते असा नसून सोव्हिअट रशिया व कम्युनिझम् यांच्या आक्रमणास पायबंद घालण्याचा हिय्या जो अमेरिकेनें बांधला आहे त्याच धोरणांतले कोरियांतील युनोचा प्रतिकार हें एक पाऊल आहे.

सध्यांची जगाची परिस्थिति ही तिसऱ्या महायुद्धाच्या तयारीची आहे. हें तिसरें महायुद्ध होवो अथवा न होवो, त्याच्या पार्श्वभूमीचा त्रोटक इतिहास येथवर दिला आहे. या इतिहासांत जे तात्त्विक मुद्दे उपस्थित होतात त्यांचें विवेचन पुढील विभागांत करूं.

तिसऱ्या महायुद्धाची पार्श्वभूमि

विभाग दुसरा:—विवेचन

: ८ : अमेरिकेनें जगत्स्वामिनी व्हावें ?

जागतिक राजकारणांत अमेरिकेचा पुढाकार आणि तोहि कम्युनिझम् व सोव्हिअट रशिया यांना मागें हटविण्यासाठीं पुढाकार ही गोष्ट अमेरिकेच्या व जगाच्या इतिहासांत अगदीं नवी आहे.

पहिल्या महायुद्धांत अमेरिका पडली, विजयी झाली, पण तिनें युरोपांतून पाय परत बाहेर काढला आणि जवळ जवळ दुसरें महायुद्ध सुरू होईपर्यंत जगांत माल विकणें व भांडवल गुंतविणें याहून इतर कोणत्याहि दृष्टीनें जगाकडे लक्ष दिलें नाहीं. इंग्लंडनें मोठीं साम्राज्यें स्थापलीं व परदेशांना अंकित केलें. पण अमेरिकेनें असें फारसें केलेलें नाहीं. पासिफिकमधील बेटें रणदृष्ट्या महत्त्वाचीं म्हणून व्यापलीं. फिलिपाइन्स जिंकून घेतलें पण त्याच्या अंतर्गत कारभारांत फारसा हस्तक्षेप न करतां तद्देशीयांच्या हस्तें राज्यकारभार करविला व फिलिपाइन्सना स्वातंत्र्य देऊन टाकण्याची योजना आंखली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिकेनें फिलिपाइन्सना तावडतोब स्वातंत्र्य देऊनहि टाकलें. महायुद्धाकाळांत भारताशीं ब्रिटिश सरकारनें तडजोड करावी म्हणून रूझवेल्टनें पुष्कळ खटपट केली व चर्चिलवर वजन आणलें. दुसऱ्या महायुद्धानंतर भारताला ब्रिटननें स्वातंत्र्य दिलें त्याला अमेरिकन सरकार व लोकमत यांचें दडपण पुष्कळच कारणीभूत झालें.

मागें सांगितल्याप्रमाणें अमेरिकेची वाढलेली व सतत वाढणारी संपत्ति

जगाच्या पुनर्घटनेसाठीं खर्च करायची असें धोरण अमेरिकेचें ठरलें होतें. पण सोव्हिअट रशिया हें विघ्न मध्येंच उभें राहिलें असें दिसतें.

रशियाची सोव्हिअट पद्धति आणि हिटलरची फॅसिस्ट पद्धति या दोन्ही फॅसिस्ट पद्धतिच असून त्यांचा मोड केल्याशिवाय राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, व्यक्ति-स्वातंत्र्य व लोकशाही हीं जीं पाश्चिमात्य संस्कृतीचीं वैशिष्ट्यें तीं जगांत नांद-णार नाहींत असें मानणारा एक फार मोठा संप्रदाय गेलीं पंधरा वर्षें अमेरिकेंत वाढतो आहे. हे विचारवंत भांडवलशाही व साम्राज्यशाही यांचेहि शत्रुच आहेत. यांपैकीं एक विचारवंत लुई फिशर यानें भारतांतून ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचें उच्चाटन व्हावें यासाठीं बरीच मेहनत घेतली. पण सोव्हिअट पद्धतीचाहि तो हाडवैरी आहे. मॅक्स ईस्टमन, जेम्स बर्नाम वगैरे आणखी अनेक लेखकहि सोव्हिअट रशियाचे वैरी असून अँग्लोअमेरिकन लोकशाहीचे पुरस्कर्ते आहेत.

विशेष हें कीं रशियांत स्टालिननें जगत्क्रांतीचें धोरण सोडून दिलें, यामुळें चिडून ज्यांनीं स्टालिनविरुद्ध अत्याचारी कट केले त्याविरुद्ध स्टालिननें दडप-शाही केली तरीहि या अमेरिकन लोकशाहीवाद्यांचा स्टालिनवर राग आहे. स्टालिनचा जर पाडाव या कटवाल्यांनीं केला असता व ते रशियांत सत्ताधीश झाले असते तर त्यांनीं स्टालिनपेक्षां अधिक कडवी हुकुमशाही रशियांत गाज-विली असती इतकेंच नव्हे तर जागतिक क्रांतीचे प्रयत्न अधिक निकरानें व अधिक हिंस्रपणें केले असते. ट्रॉट्स्की, झिनोव्हिफ्, कॅमेनेव्ह, बुखारिन या सर्वांचा स्टालिनवर जो मुख्य आरोप होता तो जगत्क्रांतीचें धोरण सोडून देतो हाच होता. अशा विरोधकांवर स्टालिननें दडपशाही केली तरीहि अमेरिकेंतल्या स्टालिनविरोधकांनीं स्टालिनला जगांतील दडपशाहांचा शिरोमणि असें मानलें असून गेल्या पांचसात वर्षांत अमेरिकेनें या रशियाचा प्रतिकार केला पाहिजे, त्याला त्याच्या घरांत अमेरिकेनें चिरगळें पाहिजे नाहींतर हा रशिया जग खाऊन लोकशाही, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य बरबाद करील, असा प्रचार या लेखकांनीं अमेरिकेंत चालविला आहे.

पं. नेहरू अमेरिकेंत गेले त्यापूर्वी लुई फिशरनें एक लेख लिहून 'जगांत आज लोकशाही व सोव्हिअटशाही अशी दुफळी पडली आहे, तींत नेहरूंनीं आपण ही अथवा ती बाजू घेतली पाहिजे, तटस्थ, मध्यस्थ, स्वतंत्र अशी कोण-तीहि भूमिका घेता कामा नये' असा नेहरूंना इषारा दिला होता. पण नेहरूंनीं

दोहोंपैकीं एक पक्ष घेण्याचें नाकारलें, इतकेंच नव्हे तर कम्युनिस्ट चीनला सुरक्षा मंडळांत घ्या असा आतां हट्ट धरला आहे. यामुळें नेहरू हे रशियाच्या जाळ्यांत सापडले असा उघड प्रचार इंग्लंडांत व अमेरिकेंत वाढला असून आशियांत रशियास अनुकूलपणें वाहेणारे हे वारे अधिक वाढण्यापूर्वी जरूर तर रशियाशीं एकदां अखेरचा मुकाबलाहि करण्याची घाई अमेरिकेला झाली आहे. हा मुकाबला जितका उशीरां होईल तितका तो अमेरिकेला प्रतिकूल जाईल असें अमेरिकेंतील सोव्हिअटविरोधी प्रचारकांचें मत असून वैलाची शेपटी पिरगाळावी त्याप्रमाणें हे प्रचारक अमेरिकन सरकारची शेपटी आपल्या प्रचारानें पिरगाळीत आहेत व अमेरिकन सरकार वाढत्या वेगानें रशियाविरोधी आघाडी वाढवीत सुटलें आहे.

अमेरिकेंतल्या ज्या प्रचारामुळें अमेरिकन सरकार व अमेरिकन लोकमत सोव्हिअट रशियाविरुद्ध एवढें खवळून उठलें आहे त्याचें स्वरूप वाचकांना कळल्यावांचून अमेरिकेच्या 'हल्लींच्या रशियाविरोधी अजस्र प्रयत्नाचें रहस्य वाचकांना कळणार नाहीं, म्हणून अशा प्रचाराचा एक नमूना मी येथें देणार आहें.

बर्नामचा ग्रंथ

जेम्स बर्नाम यानें 'स्ट्रगल फॉर दि वर्ल्ड' हा ग्रंथ १९४७ च्या आरंभीं प्रसिद्ध केला. त्याचा विस्तृत गोषवारा अमेरिकेंतील सुप्रसिद्ध 'टाइम' या नियतकालिकांत कित्येक पृष्ठांत प्रसिद्ध करण्यांत आला. स्वतां बर्नामनें तो सारांश काढला असावा अथवा मंजूर केला असावा. 'टाइम'सारख्या प्रख्यात नियतकालिकानें तो दिलेला असल्यानें तो अधिकृत खास आहे. त्या सरांशाचा सारांश मी येथें देणार आहें. 'टाइम' नें त्या ग्रंथाचा पुरस्कार करतांना म्हटलें आहे कीं,

" जेम्स बर्नामचा 'स्ट्रगल फॉर दि वर्ल्ड' हा जो ग्रंथ या आठवड्यांत प्रसिद्ध झाला, तो अतीशय चर्चिला जात आहे. सदर लेखक धीटपणें मांडतो तो सिद्धांत असा कीं, 'रशिया व अमेरिकन राष्ट्र यांचें युद्ध अटळ आहे. हें युद्ध आम्हीं जें करायचें तें जगाची बलवान संघटना स्वतां करूनच अमेरिकेनें केलें पाहिजे. नाहींतर आम्ही (म्हणजे अमेरिका) ठार होऊं. अमेरिका आपली चंचलता सोडून जगावर साम्राज्य स्थापणार नाहीं तर कम्युनिझम्-

पुढें पाश्चात्य संस्कृति खलास होईल.' या लेखकाच्या मतानें तिसरें महायुद्ध सुरू झालेंच आहे. आरंभींच्या चकमकी झडत्या आहेत. रशियाच्या लक्षांत हें आलें असून राजकीय व नैतिक दृष्ट्या त्यांची तयारी झालेली आहे. पण अमेरिकेजवळ ॲटॉमिक बाँब असूनहि अमेरिकेची मात्र तयारी नाहीं. ॲटॉमिक बाँब निर्माण झाला असल्यानें थोड्याच वर्षांत सर्वंकष युद्ध हें अपरिहार्य आहे. ॲटम बाँब एकट्या अमेरिकेजवळ असेल तरच यापुढें युद्ध कायमचें टळेल. अमेरिकेचें परराष्ट्रधोरण आजवर सारें चुकलें. पांच वर्षांत चीन, कोरिया, जर्मनी आणि बाल्कन द्वीपकल्प अमेरिकेनें रशियाच्या पदरांत टाकलीं. हें धोरण आपण उलटवून स्वतांकडे जगाचें पुढारीपण घेतलें पाहिजे. यासाठीं सोव्हिअट साम्राज्याऐवजीं अमेरिकन साम्राज्य जगावर स्थापलें पाहिजे. हें साधण्यासाठीं बर्नाम जो कार्यक्रम सांगतो तो असा; मित्रराष्ट्रांना राजकीय व आर्थिक सवलती अफाट प्रमाणांत द्याव्या. जरूर तेथें तावडतोब शस्त्र वापरावें. ब्रिटिश साम्राज्य व अमेरिका एक करावी, अमेरिकेंतील सर्व कम्युनिस्टांना ठेचून काढावें."

कम्युनिस्टांविरुद्ध ही भव्य मोहीम काढणारा बर्नाम स्वतः पूर्वी कम्युनिस्ट होता. 'न्यू इंटर नॅशनल' नांवाचे ट्रॉटस्काइट पत्र तो चालवी. 'मॅनेजेरिअल रेव्होल्यूशन' आणि 'मॅकीवेलिअन्स' हे त्याचे दोन ग्रंथ सोव्हिअट पद्धती-विरुद्धच होते व ते फार गाजले. त्याच्या 'स्ट्रगल फॉर दि वर्ल्ड' या ग्रंथानें अमेरिकन लोकमताची विलक्षण पक्कड घेतली आहे. इतकी प्रस्तावना करून आतां बर्नामच्या ग्रंथाच्या 'टाइम' मधील सारांशाचा सारांश देण्यास येथें सुरवात करतों.

जेम्स बर्नाम म्हणतो, " तिसरें महायुद्ध सुरू झालेंच आहे. १९४४च्या एप्रिल-मध्यें तें सुरू झालें. दुसऱ्या महायुद्धांतील रणांतल्या धुरानें आकाश व्यापलें होतें, मोठमोठीं शहरें धडाधड कोसळत होतीं. त्यामुळें तिसरें महायुद्ध सुरू झाल्याचें दिसलेंहि नाहीं व ऐकूंहि आलें नाहीं. अलेक्झांड्रिया बंदरांत ब्रिटिशांच्या आधिपत्याखालीं कांहीं ग्रीक जहाजें होतीं त्यांतील खलाशांनीं व सैनिकांनीं १९४४ च्या एप्रिलांत बंड केलें. गोळीबार झाला. कांहीं माणसें मेलीं. बंड शमलें. तें मामुलीच होतें. पुढें जेव्हां ग्रीसमध्यें निकराची यादवी सुरू झाली तेव्हां कांहीं लोकांना त्या बंडाची आठवण झाली.

अलेक्झांड्रियांतील बंड इलास सैनिकांनीं केलें होतें. या इलासांचें नेतृत्व ग्रीक कम्युनिस्टांकडे होतें. हे ग्रीक कम्युनिस्ट इतर साऱ्या कम्युनिस्टांप्रमाणें आंतरराष्ट्रीय कम्युनिझमचाच विभाग होत. या आंतरराष्ट्रीय कम्युनिस्ट चळवळीचीं सूत्रें सोव्हिअट यूनिअनमधून चालविलीं जातात. अर्थात् अलेक्झांड्रियांतलें बंड व ग्रीसमधील यादवी ही खरोखरच ब्रिटिश साम्राज्य आणि सोव्हिअट रशिया यांमधील नव्या युद्धाची सुरवातच होती.

१९४५ सालीं जपान पडल्यावर उत्तर चीन व मांच्यूरिया येथें रशियानें तयार केलेल्या कम्युनिस्ट पलटणी आणि अमेरिकेनें तयार केलेल्या क्यूमिंटँग पलटणी लढूं लागल्या. पण ब्रिटन, अमेरिका व रशिया यांची मैत्री त्या वेळीं चालू होती यामुळें हें तिसरें महायुद्ध सुरू झालें असें कोणीं मानलें नाहीं. या त्या वेळीं सुरू झालेल्या व नंतर चाललेल्या तिसऱ्या महायुद्धांत आतांपर्यंत हजारों अमेरिकन सैनिक मारले गेले आहेत. अमेरिकेनें आतां जगाच्या व्यवहारांत उडी घातली असून अमेरिका आतां माघार घेऊं शकणार नाहीं.

जागतिक राजकारण हें आमच्या अंतर्गत राजकारणापेक्षां अधिक निकडीचें आहे असें मानण्याच्या कालखंडांत आपण शिरलों आहों. आतां सोव्हिअट रशियाची जगावर सत्ता चालायची कीं अमेरिकेची चालायची या मुद्यावर झगडा सुरू झाला असून जागतिक राजकारणांतील व प्रत्येक राष्ट्राच्या अंतर्गत राजकारणांतील महत्त्वाच्या गोष्टी या आतां या जागतिक झगड्याभोंवतीं फिरत राहून तदनुसार वळण घेणार आहेत.

या झगड्यांत अमेरिका ही एका बाजूनें आघाडीवर असली तरी सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक दृष्ट्या अमेरिका या संग्रामास सिद्ध झालेली नाहीं. अमेरिकनांना प्रचंड उत्पादनाचें तंत्र साधलें आहे, पण अमेरिकन तरुण कारखान्यांतून बाहेर पडला कीं तो इतर सर्व व्यवहारांत महामूर्ख ठरतो. युद्धावरून परत आलेल्या अमेरिकन सैनिकानें काय केलें ? आईस्क्रीम भेटला, एक झक्क पोरगी घेतलीन्, एक नोकरी पकडलीन्, गुत्त्यावर गेला, बस !

ही संकुचित वृत्ति हा सैनिकांचा दोष नाहीं. हा पुढाऱ्यांचा गुन्हा आहे. जागतिक साम्राज्याची जबाबदारी यांनीं सैनिकाला शिकविलीच नाहीं. आतां

रोजच्या रोज साऱ्या जगांत हस्तक्षेप करण्याचा प्रसंग येतो आहे. पण त्यासाठीं जरूर तें सैन्य उभारायला हवें हेंहि आमच्या कॉंग्रेसच्या मनांत येत नाहीं. तो विषय चर्चायोग्यहि मानला जात नाहीं. सैन्य कमी करा अशी एकच मागणी केली जात आहे.

आमची शिक्षणपद्धति अशीच भिकार आहे. कोणाल्हा परभाषा शिकवल्या जात नाहींत. परकी संस्कृति कोणी शिकत नाहीं. जगाचा इतिहास, जगाचें अर्थशास्त्र, जगाचा लष्करी इतिहास असें कांहींहि शिकविलें जात नाहीं. देशांतील आर्थिक दृष्टिकोन असाच संकुचित आहे. जो तो परदेशीं माल विकावा म्हणतो. पण परक्यांचे कांहीं तरी खरीदल्याशिवाय विकतां येणार कसें हें साधे अर्थशास्त्र कोणासहि कळत नाहीं.

राजकीय समजुतींत अपक्वता आहे. त्यामुळें परराष्ट्रधोरणांत अकारण आकस्मिक बदल होतात व आपल्या सामर्थ्यांसारखीं फळें मिळत नाहींत. लेनिन म्हणे, आपण महायुद्धें आणि क्रांत्या यांच्या कालखंडांत आहों. या कालांत फॅसिस्ट, नात्सी अथवा कम्युनिस्ट इत्यादि विविध प्रकारचें 'टोटॅलिटेरिअन' राजकारणच खेळलें जात आहे. पण आम्हां निर्बुद्ध लोकांना तें कळत नाहीं. आमचे डेमोक्रॅटिक आणि रिपब्लिकन पक्ष आहेत तसेंच हे अनेक पक्ष असतील असें आम्ही मानतों. पण या टोटॅलिटेरिअन पक्षांत पोलादी शिस्त, दहशतवाद, सर्व जीवनास एका मुशींत घालणारें तत्त्वज्ञान असतें हें आमच्या लक्षांतच येत नाहीं.

आमच्या मुत्सद्यांना वाटतें कीं सोव्हिअट प्रतिनिधी हे आमच्याचसारखे आहेत, फक्त थोडे अधिक टणक आहेत. पण त्यांना हें कळत नाहीं कीं सोव्हिअट प्रतिनिधि परिषदेंत बसतात तेव्हां करारमदार करण्यासाठीं नव्हे तर विरोधकांना हाणून पाडून सभा जिंकण्यासाठीं बसतात. 'सोव्हिअट प्रजाराज्य आणि साम्राज्यशाही राज्यें ही दोन्हीं एकाच जगांत नांदणार नाहींत. कोणी तरी एकानें दुसऱ्याचा निकाल लावला पाहिजे,' असें स्टालिन स्पष्टपणें सांगतो आहे.

कम्युनिस्ट युद्धाला आजहि तयार आहेत व जागोजाग ते लढत आहेतहि. पण १० ते १५ वर्षें मोठें युद्ध न झालें तर त्यांना बरें वाटेल एवढें खरें. याचें कारण उघड आहे. आज कम्युनिस्टांची सत्ता अथवा वर्चस्व जेथें जेथें

आहे तेथें तेथें समाज मागासलेले आहेत. अजून कम्युनिस्टांना ॲटॉमिक अस्त्र मिळालेलें नाहीं. युद्ध लांबणीवर पडलें कीं हें मागसलेपण कमी करतां येईल. पांच वर्षांत ॲटमबॉंब त्यांना साधेल. शत्रूजवळ ॲटॉमिक अस्त्र आलें कीं युद्ध लांबणीवर टाकता येत नाहीं. जे त्यांत हरतात त्यांचा सर्वनाश होतो. दीर्घकालीन शिक्षणानें शांतिप्रिय व सुसंस्कृत समाज स्थापण्याइतका वेळ ॲटॉमिक अस्त्रांची व्यवस्था लावता आल्याबांचून जगाला मिळणारच नाहीं.

ही व्यवस्था म्हणजे ॲटॉमिक अस्त्रांची सर्व हक्कदारी एका सरकारकडे असणें हीच. अशी हक्कदारी असणारेच तें अस्त्र वापरतील हा धोका आहे. पण तो संभव फार कमी असेल. त्यांना तशी गरजच असणार नाहीं. कारण इतर कोणी ॲटॉमिक अस्त्र वापरील अशी भीति बाळगण्याचें त्यांना कारण नाहीं. ही ॲटॉमिक अस्त्रांची हक्कदारी कोणाला द्यावी ? जागतिक सरकारला द्यावी असें उत्तर सहज सुचतें. पण जगाचें सरकार उभारणें ही सोपी गोष्ट नव्हे.

आजची युनो असें सरकार होईल काय ? सरकार ही कांहीं एक अमूर्त कल्पना नव्हे. ती चालविण्यास माणसें, संस्था असाव्या लागतात व त्यांच्या कल्पना आणि श्रद्धा सारख्या असाव्या लागतात. राज्य म्हटलें कीं त्यांतल्या पुष्कळशा लोकांची सक्तीची अथवा खुषीची तयारी सरकारपेक्षां अधिक सत्ता कुणाचीहि नाहीं असें मानण्याची असावी लागते. याचाच अर्थ सरकार हेंच सार्वभौम होय असें मानण्याची तयारी असावी लागते. युनोला सार्वभौम मानण्यास आज कोणीच तयार नाहीं.

अमेरिकेंतलीं संस्थानें नाहीं कां एकराज्य झालीं, असें लोक विचारतात. अमेरिकन संस्थानांची भाषा एकच, संस्कृति पुष्कळशी सारखी आणि युरोपीयांच्या स्वारीची भीति यामुळें अमेरिकन संस्थानें एकराज्य झालीं. आज जगांत एक भाषा नाहीं, एक संस्कृति नाहीं आणि 'टोटॅलिटेरिअन' व 'बिनटोटॅलिटेरिअन' अशी आजच जगाची फाळणी झाली आहे. या जगाचें एकराज्य कसें होणार ?

आपण सर्वांच्या संमतीनें जगाचें राज्य स्थापणें अशक्य आहे असें बोलतों आहों. पण त्याऐवजीं शस्त्रबळानें अथवा शस्त्रांच्या धाकानें जगाचें एक साम्राज्य स्थापायचें म्हटलें तर तें मात्र शक्य आहे असें इतिहास सांगतो. 'साम्राज्य'

याचा अर्थ अगदीं जगभर अखंड सत्ता असी मी मानीत नाहीं. एका सरकारच्या हातीं जगावरील फक्त राजकीय सत्ता असावी एवढेंच. ही सत्ता लढूनहि मिळवावी लागेल. पण पुष्कळशी युद्धाच्या धाकानेंच मिळेल. एका राष्ट्रानें इतर राष्ट्रांवर ही राजकीय सत्ता गाजवावी लागेल.

कल्पना करा कीं अमेरिकन संस्थानांनीं राजीखुषीनें आपलें फेडरेशन केलें तसें केलें नसतें आणि न्यूयॉर्क व पेन्सिव्हानिया या दोन संस्थानांनीं एक होऊन इतर कोणाला सवलती, कोणाला लांच, कोणाला धमकी तर कोणाला तडाखा देऊन सर्वांना एका राज्यांत बांधलें असतें आणि मग फक्त परराष्ट्रसंबंध, सैन्य वगैरे प्राणभूत खातीं तेवढीच मध्य सरकारकडे ठेवलीं असतीं, म्हणजे न्यूयॉर्क, पेन्सिलव्हानिया यांचें जसें साम्राज्य झालें असतें तसें जगाचें साम्राज्य मला अभिप्रेत आहे. ही सत्ता 'टोटॅलिटेरियन' असण्याची जरूरी नाहीं. मुख्य म्हणजे ॲटॉमिक अस्त्र व अशीं इतर अस्त्रें एका सरकारनें आपल्या हातीं ठेवलीं म्हणजे झालें. बाकीचा सर्व जीवनव्यवहार ज्यांचा त्यांना करूं द्यावा.

आज जगांत हें पृथ्वीपतित्व व त्यासाठीं ॲटॉमिक अस्त्रांची हक्कदारी मिळविण्याला दोनच राष्ट्रें समर्थ आहेत. अमेरिका आणि रशिया. त्या दोघांमध्यें कोणीं पृथ्वीपति व्हावें, याचा निर्णय लागेल व तो आजच्या पिढीच्या हयातींत लागेल. कदाचित या वादांत दोघेही उध्वस्त होतील. पण एकतरी नष्ट झालाच पाहिजे.

या दृष्टीनें अमेरिकेचें परराष्ट्रधोरण आजवर सपशेल चुकलें. तें आमूलाग्र बदललें पाहिजे. आमच्या परराष्ट्रसंबंधांत एक अखंड धोरण नाहीं. काय, पोलंडमध्यें निवडणुकी होणार ना ? फेका पोलंडच्या लंडनमधील सरकारला खिडकीबाहेर ! चँग कै शेक डेमोक्रॅटिक नाहीं ? बांधा त्याच्या गळ्यांत कम्युनिस्टांचें लोढणें ! यांतलें अमुक एक चूक अथवा बरोबर असें नव्हे. याला कांहीं पायाच नाहीं. कांहींतरी थातुरमातुर करून रशियाशीं जमतें घ्यावें असें आम्ही म्हणतों, पण कम्युनिस्टांशीं जमतें घेण्याचा मार्ग त्यांचे गुलाम होणें एवढाच आहे.

येथें दोन धोरणांचा पुरस्कार होतो. एक धोरण रशियाच्या मनधरणी (अपीजमेंट) करणारें आहे. हेन्री वॉलास, क्लॉड पेप्पर, एलिअट रूझवेल्ट, जोसेफ डेव्हिस यांचा हा पंथ आहे. दुसरें धोरण जगापासून अलग राहण्याचें (आय-

सोलेशनिझम्). शिकागो ट्रिब्यून, न्यूयॉर्क डेली न्यूज वगैरे पत्रें या मताचीं आहेत. हे दोघे एकमेकांना शिव्या देतात. पण दोन्ही धोरणामुळें कम्युनिझम् माजणार आहे. अखेर या दोन्ही धोरणानें आपली तयारी न होताच युद्ध ओढवून आमचा सर्वनाश होईल.

कम्युनिस्टांचें अंतिम ध्येय जगाचें साम्राज्य हें आहे, सध्यांच्या काल-खंडांत फक्त युरोप आणि आशिया (युरेशिया) यावर प्रभुत्व स्थापून बाकीच्या प्रदेशांत कम्युनिझम् शिरपत न्यावा हें त्यांचें धोरण हाणून पाडणें हें अमेरिकेचें पाहिलें कर्तव्य असलें पाहिजे, पण अमेरिका असें वागली कां ?

मी फक्त कांहीं उदाहरणें देऊन चुका दाखवितों. युगोस्लाव्हियांत टिटोला सत्ता द्यायची कीं मिहालोविचला द्यायची यांचें अँग्लोअमेरिकनांना स्वातंत्र्य होतें. टिटो रशियाचा एजंट होता. मिहालोविच राष्ट्रवादी असून नात्सी जर्मनीशीं लढलाहि होता. त्याच्याच हातीं सत्ता दिली असती तर त्यानें कम्युनिस्टांनाहि ठोकून काढलें असतें. पण आम्ही टिटोच्या हातीं सत्ता दिल्यामुळें बाल्कनमुल्लूख कम्युनिस्टांना देऊन टाकल्यासारखेंच झालें.

अमेरिकन मुत्सद्यांनीं गुप्त तह करून रशियाला क्यूराइल बेटें, दक्षिण साखालिन बेटें, डेरिअन आणि पोर्ट आर्थर हीं न गोठणारीं बंदरें, मांचूरिया, उत्तर कोरिया हे प्रदेश देऊन टाकले. रशियाला जपानविरोधी लढ्यांत गोवण्यासाठीं, म्हणे, ही किंमत दिली. हे तह झाले त्यावेळेपर्यंत जपानला आपण रशियाच्या मदतीशिवाय जिंकूं शकतों हें आमच्या सेनापतींना कळलें असलें पाहिजे. रशियाला युद्धाबाहेर ठेवणें हें आपलें धोरण असायला हवें होतें. पण आम्हीं काय केलें ? ' अरे हे भरपूर पैसे घे आणि मला चार चांगल्या लाथा घाल ' असें आमचें मोठें लक्षांत राहण्यासारखें वर्तन घडलें.

बाल्कन्समध्यें दुसरी आघाडी सुरू करावी हा मुद्दा अखेर इंग्लंड व अमेरिका यांना पटला होता. पण रशियानें विरोध केला. अमेरिकेनें नमतें घेतलें. आणि पूर्व युरोपांत कम्युनिझम् माजण्याला अमेरिकेनें हातभार लावला.

चीनमध्यें कम्युनिस्ट व क्युमिंटँग यांचें संयुक्त सरकार स्थापण्याचा प्रयत्न अमेरिकेनें केला. पण ते कसें शक्य होणार ? कम्युनिस्टांना तेथें रशियाचा ' टोटॅलिटेरिअन ' प्रांत स्थापायचा आहे. हें टाळण्यासाठीं चँग कै शेकला पाठिंबा

देऊन कम्युनिस्टांचें सैन्य, पोलीस, राज्यकारभार, आर्थिक संघटना अमेरिकेनें उध्वस्त करायला हव्या होत्या.

१९४५च्या आरंभीं अमेरिका, इंग्लंड, कानडा, फ्रान्स वगैरेंचीं सैन्यें युरोपांत होतीं तीं एवढीं प्रचंड होतीं कीं त्यांनीं सगळा ऑस्ट्रिया, कांहीं युगोस्लाव्हिया, पुष्कळसा झेकोस्लोव्हाकिया, पूर्व जर्मनी व बर्लिन इतका प्रदेश रशिया येण्यापूर्वी सहज व्यापला असता. पण मॉस्कोंत झालेल्या गुप्त करारामुळें या गोष्टी आम्हीं केल्या नाहींत. रशियाला शेतीप्रधान जर्मनी, बर्लिनचा फार मोठा भाग, आणि बर्लिनमध्यें प्रथम प्रवेश करण्याचा दिमाख आम्हीं मिरवूं दिला. आतां तेथून रशियन्स सर्व जर्मनीवर प्रभुत्व मिळवूं पहात आहेत.

पश्चिम जर्मनींतले कारखाने कम्युनिस्ट रशियाच्या समाधानासाठीं बरबाद करण्यांत आले. पण पूर्व जर्मनींतून पश्चिम जर्मनींत धान्य मात्र मुळींच येत नाहीं. पूर्व जर्मनींत कम्युनिस्टांनीं इतर पक्षांस टेंचून काढलें, पण पश्चिम जर्मनीत कम्युनिस्टांना प्रचारस्वातंत्र्य आहे. पूर्व जर्मनींत साऱ्या जर्मनीचें एकीकरण आणि सोव्हिअट साम्राज्यांत स्थान अशीं आमिषें दाखविलीं जातात. पण पश्चिम जर्मनींतून अमेरिकन सरकारमार्फत जर्मनांना कोणतीहि आशा दाखविली जात नाहीं.

तुर्कस्तानवर कम्युनिस्टांचें दडपण सतत वाढतें आहे. दार्दानेल्सकडे, कार्स व अर्धाहान या तुर्कस्तानच्या पूर्व प्रदेशाकडे त्यांची नजर आहेच. तुर्कस्तानचा लचका काढून आर्मेनियाचें प्रजाराज्य स्थापण्याची रशियाची मोहीम सुरू आहे. रशियांत तयार केलेले घरभेदे तुर्कस्तानांत काम करीत आहेत. प्रोफेसर, पत्रकार रात्रीचा दिवस करून 'तुर्क हेच वाईट' असें सिद्ध करण्यासाठीं अकला पाजळीत आहेत.

खरोखर तुर्कस्तानासाठीं अमेरिकेनें काय केलें पाहिजे? कायदेबाजी, आंतरराष्ट्रीय नीतिबाजी थोडी बाजूला ठेवावी. तुर्कस्तानला ५०० ते १००० उत्कृष्ट विमानें उधारीनें घ्यायला लावावीं. हजारों उत्तम लष्करी अधिकारी पाठवावे. त्यांनीं तुर्की सैनिकांना शिक्षण द्यावें. अमेरिकन आरमाराच्या मोठ्या कवाइती भूमध्य समुद्रांत करण्याचें आमंत्रण तुर्कांकडून मागवावें; अमेरिकन वैमानिक शिक्षण व अनुभव घेण्यासाठीं मध्यपूर्वेस येतात असें दाखवावें

आणि त्यांत ॲटॉमिक अस्त्रांची व्यवस्था करून कॉकेशन तेलखाणीपर्यंत तीं विमानें झेप घेऊं शकतील इतकी तरतूद करावी.

पण असें कांहींहि न करता आज आम्ही काय करीत आहों ? एकीकडून तुर्कस्तानला कम्युनिझमची अंतर्बाह्य धग लागते आहे. आणि दुसरीकडून मिळमिळीत नैतिक आशीर्वाद मिळत आहेत. यामुळें काय होईल ? तुर्कस्तानची प्रतिकारशक्ति संपली म्हणजे कम्यूनिस्टांकडून तुर्कस्थान शोषलें जाईल.

लक्षावधि टन धान्य कम्युनिझम् स्वीकारलेल्या देशांना पाठविण्यांत येतें, आणि मित्रराष्ट्रांना कांहींच मिळत नाहीं. कम्युनिस्टांमार्फत तें वाटण्यांत येतें. निदान तें वाटण्याचें काम आम्ही करूं नये का ? परराष्ट्रांना यंत्रसामुग्री पाठवावयाची त्यासाठीं भरपूर तारण आणि युद्धतयारीसाठीं तें वापरलें न जाण्याची हमी तरी कां घेऊं नये ?

आपणाला जर खरोखर वचावाचें धोरण अवलंबायचें असेल तर जुनें धोरण सोडून कांहीं नवीं तत्त्वें आपण स्वीकारलीं पाहिजेत.

१. पहिलें ध्येय हें कीं शांतता हेंच आमचें उद्दिष्ट ही भूमिका आम्हीं सोडली पाहिजे.

२. जगाचें राजकीय नेतृत्व स्वीकारण्यानी आकांक्षा आपण धरली पाहिजे.

३. जागतिक राजकीय संबंधांत परराष्ट्रांबाबत तटस्थ न राहता त्वरित, जोरदार व भरपूर हस्तक्षेप करणें हें आपलें मुख्य धोरण असावें. हें चांगलें ध्यानांत आलें म्हणजे परिणामकारक हस्तक्षेप करता येईल.

४. जगभर मतप्रचार केला पाहिजे. प्रचाराविरुद्ध असलेल्या आजच्या तटबंदी पाडून जनतेपर्यंत प्रचार पोचविला पाहिजे. अमेरिकेला प्रचाराबाबत एक अनुकूलता आहे. आम्ही खरें बोललों म्हणजे पुरे. खोटें बोलण्याची आम्हांला जरूरी नाहीं. कम्युनिस्ट राष्ट्रांना 'शांतताप्रिय लोकशाही राष्ट्रें' असें आपण म्हणूं नये. कम्युनिस्ट राष्ट्रांना 'स्वतंत्र राष्ट्रें' न म्हणता 'रशियाचीं गुलाम राष्ट्रें' म्हणावें. आपला प्रचार अगदीं रशियन मुलुखांत गेला पाहिजे.

५. शत्रु आणि मित्र हा फरक ध्यानांत ठेवला पाहिजे. मित्रांना अन्न, वस्त्र, पैसा, शस्त्रास्त्रें इतर राजकीय व आर्थिक साहाय्य दिलें पाहिजे. शत्रूंना कांहींहि

देऊं नये. अमेरिकेची मैत्री केल्यास फायदा होतो व शत्रुत्व केल्यास नुकसान होते अशी जगाची खात्री झाली पाहिजे..

६. कम्युनिस्ट संस्था व व्यक्ति यांना उघडपणें शत्रू म्हणून लेखावें. कम्युनिष्टांना थारा देणाऱ्या राष्ट्रांना तसेंच लेखावें.

७. सोव्हिअट रशियाशीं सहकार्य बंद करावें आणि सोव्हिअट व्हेटोची नुर्वत ठेवूं नये. अमेरिकेचें सर्व धोरण अडवून पाडून सोव्हिअट रशियानें मात्र अनिर्बंध वागायचें असा सोव्हिअट व्हेटोचा अर्थ आहे. पण अमेरिकेनें यापुढें आपण काय करायचें तें ठरविलें पाहिजे आणि सोव्हिअट व्हेटोची उपेक्षा केली पाहिजे.

८. शेवटचा व महत्त्वाचा मुद्दा असा कीं अमेरिकेनें शक्ति वापरण्याची नेहमीं तयारी ठेवली पाहिजे. ती अनेक ठिकाणीं वापरावी लागणार नाहीं हें खरें पण तयारी हवी खास.

ही सर्व फक्त बचावाची भूमिका झाली. पण नुसती बचावाची भूमिका घेऊन भागणार नाहीं. कम्युनिस्टांना जर यश यायला नको असेल तर जगावर जें आर्थिक संकट गुदरलें आहे तें निवारण्याला योग्य अशी योजना आपणहि जगाला दाखविली पाहिजे. आपण जगाला कांहींच मार्ग सुचविला नाहीं तरी जग कम्युनिस्ट साम्राज्याचा त्याग करील असें समजूं नये. ही योजना म्हणजे कम्युनिझमहून भिन्न अशा पद्धतीनें रचलेलें जगाचें फेडरेशन. जगाचा निदान एवढा मोठा भाग त्यांत यावा कीं साऱ्या जगाचे राजकीय प्रश्न त्या फेडरेशनच्या हातीं येतील.

अमेरिकन राष्ट्रानें अटॉमिक अस्त्र आपल्याच हातीं ठेवून जगाचें गुदारीपण मिळविण्याची तयारी ठेवावी तरच हें फेडरेशन शक्य होईल. अमेरिकन साम्राज्य याचा अर्थ अमेरिकेनें इतर राष्ट्रांवर प्रभुत्व गाजवून त्यांचा उत्कर्ष करणें हा आहे. अमेरिकेंत व जगांत 'साम्राज्य' हा शब्द अप्रिय झाला आहे म्हणून तो वापरला जाणार नाहीं कदाचित. पण त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे. जास्तींत जास्त मोठ्या प्रदेशावर अमेरिकेचें प्रभुत्व स्थापलें गेलें पाहिजे. आज अमेरिकेचें साम्राज्य अफाट झालें आहे. दोन्ही अमेरिका खंडें, अटलांटिक व पॅसिफिकमधील बेटें, अमेरिकेचें सैन्य जेथें आहे असें आफ्रिका व युरोप यांतील प्रदेश या सर्व ठिकाणीं अमेरिकेचें साम्राज्य आहे. पण अमेरिकेला

निदान महत्त्वाच्या राजकीय प्रश्नाबाबत आपला अधिकार चालविता आला पाहिजे तरच हें साम्राज्य खरें-खुरें टरेल.

अमेरिकेला हें साम्राज्यवादी धोरण नवें नव्हे, सत्तासत्तांच्या चढाओढींत तें अमेरिकेला शिकावें लागलेंच आहे. पण आपण असे साम्राज्यवादी आहों अशी जाणीव अमेरिकनांना नसून आपण कांहीं आध्यात्मिक कार्य जगांत करीत आहों अशी जाणीव अमेरिकनांची असते. ही भावना ही अमेरिकेचा अलंकार असली तरी तिचा जगावर वाईट परिणाम झाला आहे. त्यापेक्षां आपण साम्राज्य चालवीत आहों अशी अमेरिकनांना प्रामाणिक जाणीव असती तर त्या जाणीवेच्या जबाबदारीनें त्यांचें वर्तन योग्य असें झालें असतें.

' टोटॅलिटेरियन ' सत्तेनें होणाऱ्या अधःपातापेक्षां अमेरिकन साम्राज्य हें अधिक चांगलें असतें असा अमेरिकेनें प्रचार करून कांहींहि उपयोग नाहीं. अनेक दडपणें व सवलती यांच्या आधारानें आपण बोललें पाहिजे. दोन्हींचीही गरज आहे. अनेक राष्ट्रें सवलतींनीं मिळवावीं. कारण साऱ्या जगावर दडपण आणण्याइतकीं पुरेशीं शक्तिस्थानें आपणाजवळ नाहींत. तरीपण राष्ट्रीय स्वातंत्र्यवादी गट सवलतींना न भुलता प्रतिकार करतात. त्यांना दडपणेंच भाग आहे.

लग्नांत आणि राजकारणांत सर्व अटी दिलदारपणें सोडून द्याव्या. पण मूळ मुद्याची मात्र पक्कड सोडूं नये. बलाढ्य राष्ट्र व दुर्बल राष्ट्र यांच्या संबंधांत बलाढ्य राष्ट्रानें दुर्बल राष्ट्राच्या बारीक सारीक व्यवहारांत वरचेवर हस्तक्षेप करणें हें त्या दुर्बल राष्ट्रांस तापदायक वाटतें. त्यापेक्षां अगदीं महत्त्वाच्या बाबतींत कमींत कमी वेळां जोरदार हस्तक्षेप करणें चांगलें. तसेंच सगळ्यांनीं अमेरिकन पद्धतीनेंच राज्यघटना व समाजघटना बनवावी हा आग्रहहि योग्य नव्हे. निरनिराळ्या घटना लोक बनवितील, पण त्यामुळें ते रानटी अथवा जगाला धोका देणारे होत असें मानण्याचें मुळींच कारण नाहीं. सवलती देतांनाहि ' आमचें न ऐकाल तर तुमचें आर्थिक व राजकीय जीवन अशक्य करूं ' अशी धमकी बसण्याइतकी शक्ति दाखविलीच पाहिजे. शक्तीचा हा अंतिम गरजेचा साठा ॲटॉमिक अस्त्रें हाच आहे. तीं अस्त्रें आपल्याच हातीं असलीं पाहिजेत. सवलती आणि सक्ती या दोहोसाठीं अवश्य तें सामर्थ्य आज अमेरिकेजवळ आहे. पण तें न वापरल्यास तें फार काळ राहील असें नाहीं. म्हणून

आधुनिक संस्कृति वांचविण्याची जबाबदारी अमेरिकेवरच पडते व ती तिनें आजच बजावली पाहिजे.

जगाचें हें लोकशाही फेडरेशन (म्हणजेच अमेरिकन साम्राज्य) स्थापण्यासाठीं कांहीं राजकीय धोरणें आजच अवलंबिलीं पाहिजेत. दोन्ही अमेरिका-खंडांतलीं सर्व साधनें अमेरिका व तिचे मित्र यांच्यासाठींच वापरलीं जावीं, युद्धकाळीं त्या साधनांवर फक्त अमेरिकन सरकारचेंच नियंत्रण असावें आणि अमेरिका खंडाशेजारीं कम्युनिस्टांना लढाऊ तळ मिळूं नयेत. अमेरिकेनें ब्रिटन व ब्रिटिश साम्राज्य यांना आपल्याशीं समान नागरिकत्व सांधण्यास सांगावें. साम्राज्यप्रसूति आपोआप होणार नाहीं. तीसाठीं चिमटे (फॉर्सेप्स) वापरावे लागतील. पण आतां हा प्रश्न लांबणीवर टाकता येत नाहीं. हीं सर्व राष्ट्रें एकजुटीनेंच जगतील अथवा मरतील. त्यांना वेगवेगळें नशीब लाभणार नाहीं.

ब्रिटनला अशा इंपीरीअल फेडरेशनमध्यें दुय्यम स्थान पत्करावें लागेल आणि तीनशें वर्षें जगावर सत्ता गाजविलेल्या राष्ट्राला अशी दुय्यम भूमिका सहजासहजीं घेववणार नाहीं. तरी पण सध्यांच्या परिस्थितींत तें अपरिहार्यच आहे. युरोपांत पूर्वेकडून कम्युनिझमनें चढाई केल्यामुळें युरोप अटलांटिककडे रेटलें जात आहे. कम्युनिझमपासून अजून मुक्त असलेलीं राष्ट्रें आपसांत झगडत आहेत. एकमेकांचीं मांस व रक्त नसलेलीं हाडकें चावीत आहेत, हा आत्मनाशाचा मार्ग आहे; यांतून मी सुचवितों हा एकच मुक्तीचा मार्ग आहे. तावडतोब अँग्लोअमेरिकन संरक्षणाखालीं युरोपिअन फेडरेशन बनवावें, त्यांत तूर्त कम्युनिस्ट नसलेलीं राष्ट्रें घ्यावीं. अशा फेडरेशनची आकर्षकता वाढेल तसतशीं कम्युनिस्ट तटबंदीमागें सांपडलेलीं राष्ट्रेंहि या फेडरेशनमध्यें येतील.

हल्लींच्या परिस्थितींत युरोप १० वर्षेंहि सुरक्षित राहणार नाहीं. त्या सुरक्षिततेला युरोपीय फेडरेशन हाच उपाय असून अँग्लो-अमेरिकनांनीं सबलती व सक्ती यांचें जोडतंत्र चालवून पश्चिम युरोपांतला कम्युनिझम् नष्ट करीत करीत युरोपचें ऐक्य घडवून आणलें पाहिजे.

त्यासाठीं प्रथम अमेरिकेनें आपल्यांतला कम्युनिझम् वेणून काढला पाहिजे. लगेच लोकशाहीवाले म्हणतील कीं कम्युनिझमला ठोकून काढणें हें व्यक्तिस्वातंत्र्य, विचारप्रसारस्वातंत्र्य, लोकशाही इत्यादीला अपायकारक आहे.

पण व्यक्तिस्वातंत्र्य विचार-प्रचारस्वातंत्र्य यांना मर्यादा असतेच. खून, बलात्कार, जाळपोळ, यासाठीं मतप्रसार व संघटना करूं देण्यांत येतें का ? कम्युनिझमचें उद्दिष्ट लोकशाहीचा नाश हें आहे. लोकशाहीनें स्वतांच्या नाशाच्या प्रचारास परवानगी द्यावी काय ? कोणता समाज आपल्यांत निर्ढावलेलीं खुनी माणसें ठेऊन घेऊन शाबूत राहील ?

ज्यांच्या हातीं सत्ता असते ते तिचा दुरुपयोग करतील असा संभव असतो हें खरें आहे. 'एकदां कम्युनिझमला सरकारनें दडपलें म्हणजे इतर सर्व विरोधी चळवळी सरकार दडपील, म्हणून कम्युनिझमलाच दडपूं देऊं नका' असा कम्युनिस्टांचा प्रचार असतोच. कोणतेंहि सत्ताधारी सरकार ही मर्यादा पाळणार नाहीं हें मीहि मान्य करतों व येथें धोंका आहे हें खास. पण आतां लोकशाहीरक्षणासाठीं कोणता धोका कमी म्हणून पत्करणार ? कम्युनिस्टांच्या हातून लोकशाही नष्ट करण्याचा कीं कम्युनिस्टांना मारता मारता आपल्या हातून सत्तेचा दुरुपयोग होण्याचा ? कम्युनिस्ट चळवळीचा धोका आजच इतका वाढला आहे कीं लोकशाहीला आजहि जिवंत ठेवण्यासाठीं कम्युनिझमला ठेचून काढलें पाहिजे.

पण अमेरिका अखेर स्वतःच जुल्मशाहा (टायरंट) झाली तर ? हें अशक्य नाहीं. निग्रोंचा छळ व टोळ्या टोळ्यांनीं गुंडगिरी करणारी प्रवृत्ति, आमच्या प्रवाशांचा आणि सैनिकांचा परदेशांत दिसून येणारा उद्धटपणा व गुंडपणा, परके लोक व परकी संस्कृति यांसंबंधानें अमेरिकनांची बेफिकीरीची कल्पना इतिहास व परंपरा यांसंबंधानें अमेरिकनांचें अज्ञान व त्यांचा तिरस्कार, क्षुल्लक भौतिक यशानें त्यांना वाटणारें समाधान, या सर्वावरून अमेरिकन्स हे जुल्मशहा होतील अशी भीति वाटते खास. येथला रेडिओ ऐकला म्हणजे लोकशाही आम्ही जगवूं तर जगभर तिला अमेरिकन साच्यांतच बसवूं यावद्दल शंका राहात नाहीं.

पण सगळींच साम्राज्यें जुल्मी नसतात. पाचव्या शतकांतलें अथीनियन साम्राज्य जुल्मी नव्हतें. त्यांनीं घरांत लोकशाही संभाळली आणि घटक राज्यांच्या परराष्ट्रसंबंधाखेरीज कशांतहि हस्तक्षेप केला नाहीं. अमेरिकेचें जागतिक साम्राज्यहि फक्त परस्परसंरक्षक साम्राज्यच असेल. अगदीं पहिल्यानें या साम्राज्याचें स्वरूप असें मर्यादितच राहील. त्यामुळें जगांतील माणसांच्या

स्वातंत्र्यावर फारशी गदा येणार नाहीं. पुढें कदाचित तें अधिक जुलुमी होत जाणें शक्य आहे. पण नक्की नाहीं. कदाचित ते अधिकाधिक उदारहि होत जाणार नाहीं कशावरून ? हा दुसरा संभवच अधिक मोठा आहे.

अमेरिकेची ऐतिहासिक परंपराच आम्हांला जुलूमशहा होऊं देणार नाहीं. आमची पाशवी क्रूरता, प्रांतीय दुरभिमान, सांस्कृतिक निगरगट्टपणा हे जे आमच्या ठिकाणीं दिसून येणारे दोष हे सुदैवानें 'टोटॅलिटेरियन' मनोभूमिकेला प्रतिकूलच आहेत. ते उलट वेबंदशाहीकडे झुकणारे आहेत. कोणत्याहि ध्येयाच्या कल्पना आम्हांस पटत नाहींत यामुळेंच 'टोटॅलिटेरियन' ध्येयहि आम्हांला पटणार नाहीं. आमचें अपुरें सामर्थ्य हाहि एक जगांत स्वातंत्र्य रहाण्याचा उपाय आहे. कारण जरी आम्ही प्रचंड सामर्थ्यशाली आहों असें जगास वाटत असलें तरी जगावर 'टोटॅलिटेरिअन' सत्ता गाजवता येईल एवढें आमचें बळ आज खास नाहीं. म्हणून समेट, सवलती व सक्ती हे सर्व उपाय वापरून आम्हांला साम्राज्य जगभर स्थापावें लागेल आणि लोकांचे हक्क व स्वाभिमान यांना न दुखविता वागावें लागेल.

इतक्याहि उपर आम्ही जुलुमी राक्षस झालों व जगावर ॲटॉमिक हुकूमशाही गाजवूं लागलों तर मानव जातीवर निसर्ग सूड घेईल व अमेरिकाहि त्यांत नष्ट होईल. पण जगावर राज्य करण्याची अमेरिकेला इच्छाच नाहीं. यामुळेंहि अमेरिका जुलुमी होणें अशक्यच आहे. शिवाय जगांत आज 'टोटॅलिटेरिअन' तत्त्वाला चोहोकडून जोराचा विरोध होत आहे. आम्ही 'टोटॅलिटेरिअन' झालों तर लोक आम्हांला प्रतिकार करतील खास.

कांहीं झालें तरी तिसरें महायुद्ध थांबविण्यास मी सांगतों हाच इलाज आहे. त्यांत सामर्थ्य हें मुख्य असल्यानें कम्युनिस्टांना बचावाच्या भूमिकेंत राहावें लागेल. त्यामुळें कम्युनिस्टहि युद्ध टाळून, युद्ध टाळण्यासाठींच सवलती देऊं लागतील. आजचें रशियन सरकार उलथून पाडूनर रशियन लोकांना लोकशाही सरकार दिलें पाहिजे तरच आजचें युद्धाचें संकट टळेल. लोकशाहीचें धोरण कडेपर्यंत नेलें पाहिजे. अमेरिकाहि 'टोटॅलिटेरिअन' होऊन रशियाशीं चढाओढ करूं पाहील तर यश येणार नाहीं. जग म्हणेल, " रशियाचा 'टोटॅलिटेरिअन' अंमल आहे तोच ठीक आहे, कारण तो काय आहें हें कळलें आहे. आतां नवा अमेरिकन कशाला हवा ? ' म्हणून जगाचें पुढारीपण अमेरिकन राष्ट्रानें

व्यायचें ते टोटॅलिटेरियनविरोधी हवें. मानवजातीला भीति दाखवून नव्हे तर आशा दाखवून आपण जगावर साम्राज्य स्थापलें पाहिजे."

वर्नाम 'वाल्मीकी' ठरला !

बर्नामच्या या ग्रंथाचा अमेरिकेंत तावडतोव प्रचंड खप झाला. सर्व अमेरिकेंत व बाहेरच्या जगांतहि त्याचा बोलबाला झाला. त्यानें मांडलेलें सर्व धोरण अमेरिकन जनतेनें व पत्रकारांनीं गेल्या तीन वर्षांत उचलून धरलें असून अमेरिकन सरकारनें त्याची बजावणीहि केलेली दिसते. वाल्मीकीनें रामायण लिहिलें व रामानें तसें चरित्र जगून दाखविलें असें सांगतात, तसा बर्नामच्या ग्रंथाचा प्रभाव झाल्याचें दिसून येतें.

अर्थात् बर्नमचें पुस्तक वाचून ट्रुमन राज्यकारभार करतो असें घडत नसेलच. पण बर्नाम केवळ स्वतःच्या लहरीनें विद्वत्तेच्या गुंगींत बनविलेली मतें मांडीत नसून अमेरिकेंत जोरदारपणें वाहात असलेल्या एका विचारप्रवाहाचा तो प्रतिनिधि आहे. 'टाइम' वगैरे कित्येक लाखांनीं खपणारीं पत्रें हे विचार मांडीत आहेत. बर्नामनें गेलीं कित्येक वर्षें सोव्हिअटविरोधी प्रचार केला असून त्याच्या विचाराचा अनुयायी वर्ग मोठा आहे. हळूहळू अमेरिकन सरकारच्या अधिकारी मंडळांतहि त्या विचारांचीं माणसें येत असून अमेरिकेच्या लोकमताचें नवे वळण लक्षांत घेऊनहि सरकार वागत असलें पाहिजे.

बर्नामनें सुचविलेले बहुतेक उपाय अमेरिकेनें १९४७ पासून अमलांत आणले असून बर्नामनें पूर्वीच्या धोरणावर केलेली टीका मान्य असल्याची कबूली कृतीनें दिली आहे. अमेरिकेला शांततेपेक्षा आंतरराष्ट्रीय आर्थिक स्वातंत्र्य अधिक अवश्य वाटतें व त्यासाठीं अमेरिका आपली शक्ति वापरणार असें ट्रूमन योजनेनें म्हटलें आहे. ग्रीसमध्यें तिसरें महायुद्ध सुरू झालें व रशियाला आतां अमेरिकेनें ठोकलें पाहिजे असें बर्नाम सांगतो. त्याप्रमाणें अमेरिकेनें ब्रिटनला बाजूस सारून ग्रीसमध्यें रशियाविरोधी आघाडी सुरू केलीहि. युगोस्लाव्हियाला अन्नातफें मदत पाठविण्याचें बंद करून इटालीला अमेरिकेनें मदत पाठविली, इतकेंच नव्हे तर इटाली व फ्रान्स येथील मंत्रिमंडळांतून अमेरिकेनें कम्युनिस्टांची हकालपट्टी करून टाकली. पश्चिम युरोपला मार्शल योजनेची मदत दिली, पूर्व युरोपला दिली नाहीं, इतकेंच नव्हे तर पश्चिम युरोप व पूर्व युरोप यांमध्यें आर्थिक तटबंदी उभी केली.

कम्युनिस्ट व सोव्हिअट रशिया यांना दरोडेखोर, गुंड वगैरे विशेषणें अमेरिका लावूं लागली आहे. चिनी व इतर कम्युनिस्ट राज्यें हीं रशियाचे गुलाम आहेत असा उघड प्रचार अमेरिकेनें चालू केला असून चँगकैशेक व इतर कम्युनिस्टविरोधक यांना अमेरिका आतां मदत करीत आहे. तुर्कस्थानला सर्व मदत अमेरिका देत असून यूनोंतील रशियाचा विरोध अमेरिकेनें धुडकावून लावला आहे. युनोंतील बहुमत आतां अमेरिकेच्या खिशांत असून आज अमेरिका कोरियांत उत्तर कोरियन कम्युनिस्टांशीं लढत आहे तर उद्यां फोर्मोसा, इंडोचीन वगैरे ठिकाणीं कम्युनिस्टांशीं आणखी लढेल व सारी यूनो अमेरिकेच्या 'हो' स 'हो' देणार असल्यानें वर्नामनें सांगितलेलें धोरण अमेरिकन सरकारनें अमलांत आणण्यास धडाक्यानें सुरवात केली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

पण वर्नामचा साम्राज्यस्थापनेचा कार्यक्रम दिरंगाईनें नव्हे तर तांतडीनें अमलांत आणला गेला पाहिजे तरच तिसरें महायुद्ध अथवा कम्युनिस्टांनीं जग जिंकणें या गोष्टी अशक्य ठरूं शकतील असें तो म्हणतो. तें सगळें कसें, केव्हां होणार ? त्या मार्गांत अडचणी किती आहेत ? वर्नामचे सिद्धांत व विचारसरणी यांत सत्य कितपत आहे ?

वर्नामच्या विचारांतील चुका

महायुद्धांतील अमेरिकन धोरणावर त्यानें जे आक्षेप घेतले आहेत त्याचीं उत्तरें लष्करी तज्ज्ञ देऊं शकतीलच. पण युद्ध चालू असतां व नंतर ही चर्चा झाली त्यामुळें सामान्य माणसांनाहि कांहीं सुद्दे कळतात. बाल्कन्समध्यें दुसरी आघाडी कां सुरू केली नाहीं ? चर्चिलचा तो आग्रह होता. प्रथम ईसेनॉरला तें पटलें होतें. पण पुढें त्यानेच नकार दिला. याचें कारण रशियाचा विरोध. रशियाला अँग्लोअमेरिकन्स बाल्कन्समध्यें यायला नको होते. ते आले असते तर रशियानें त्यांना प्रतिकार तरी केला असता अथवा त्यांनाच जर्मनीच्या तोंडीं देऊन आपण वचावाचें धोरण स्वीकारलें असतें. आणि मग जर्मनीनें पूर्व आघाडी थोडी ढिली सोडूनहि इंग्लंडवरच हल्ला केला असता तर ? तसेंच, इंग्लंड व अमेरिका यांनीं सबंध जर्मनी व्यापायला हवा होता असें वर्नाम म्हणतो. पण त्यांची तेवढी ताकद असती तर त्यांनीं तो व्यापल्यावांचून सोडला असता हें कोणासही पटविणें कठिण आहे.

रशियाला जपानी युद्धांत गुंतवून ठ्यावें कारण अँग्लो-अमेरिकन्स युद्धांत गुंतले असता रशियाला खुला ठेवला तर तो चीनवर चढाई करील, इतर ठिकाणीं आक्रमण करून बसेल अथवा जपानशीं स्वतंत्रपणें युद्ध पुकारून जपानच ताबा घेईल, अशी भीति होती म्हणून रूझवेल्टनें रशियाला गुंतवून घेतलें. बल्गेरियांत आपण घुसावें अशी अँग्लोअमेरिकनांची इच्छा होती. त्यामुळें अँग्लोअमेरिकन्स काळ्या समुद्रांत जाऊन रशियाच्या मर्मस्थानीं बसूं शकले असते. पण रशियानें बल्गेरियांत घुसण्याची त्वरा केली व अँग्लोअमेरिकनांना संधिच दिली नाहीं. तसेंच रशियानें जपानबाबत केलें असतें या भीतीनेंच रूझवेल्टनें रशियाला युद्धाच्या करारांत बांधून घेतलें. पुढें अॅटमबाँब टाकण्याची सिद्धता होतांच रशिया जपानी युद्धांत येऊं नये यासाठींच अमेरिकेनें घाईघाईनें अॅटम बाँब टाकला व अखेर रशिया युद्धांत आलाच तरी रशियाल-अमेरिकेनें जपानांत पाऊल टाकूं दिलेंच नाहीं.

रशियाला युद्धापासून अलग ठेवणेंच अवश्य होतें हें बर्नामचें लिहिणें पढतमूर्खपणाचें आहे. रशिया आरंभीं अलगच राहिला होता. तसाच तो अलग राहिला असता तर युद्धानंतर त्याची शक्ति अफाट वाढली असती आणि युद्धानंतर तहाचें टेबल त्यानेंच आपल्या घरीं नेलें असतें. हिटलरला हें नको होतें, म्हणून त्यानेंच रशियाला रणांगणांत ओढून अमेरिकेवर उपकार केले. बर्नाम हा अचाट कल्पना चालवून लालित्यपूर्ण व चमत्कृतिपूर्ण लिहितो. पण त्याच्या लिहिण्यांत जितकी साहित्यकी आकर्षकता आहे तितकी शास्त्रीयत नाहीं. म्हणून रोमांचित अथवा रोमंटिक मनावर त्याच्या लेखनाचा जेवढ पगडा बसतो तेवढा निर्विकारपणें (म्हणजे अरसिकपणें) पण शास्त्रीय दृष्टीनें विचार करणाऱ्याच्या मनावर बसत नाहीं. त्यानें लग्नाची उपमा वापरली आहे तीच पुन्हा वापरून बोलायचें तर लग्नाला हपापलेला नवरदेव जो अविचार करतो त्यासाठीं जन्मभर त्याला पश्चात्तापांत भाजून घ्यावें लागतें. बर्नाम-सारख्या ललित लेखकाच्या असत्य सृष्टींत असा रोमँटिक अविचार शोभून दिसेल. रूझवेल्टसारख्या व्यवहारजड मुत्सद्यांस तो शोभला नसता. युद्धांतल्या रणनीतीचे धागे दोरे जसे बर्नामला कांहींहि कळले नाहींत तसे आंतरराष्ट्रीय राजकारणांतले धोगेदोरेहि त्याला कळत नाहींत, असें थोडासा धीटपणाचा दोष पत्करूनहि, मला बोलावेसें वाटतें.

वर्नाम साम्राज्यलोभानें बोलत नाहीं हें निःसंशय खरें आहे. पण सोव्हिअट रशियाबद्दल त्याच्या मनांत जी धडकी भरली आहे तिनें त्यांची दृष्टि अंध झाली आहे. त्याचे विचार उपेक्षणीय खास नाहींत. रशियाच्या दांडगाईनें घाबरलेले लोक सर्व जगभर पसरले आहेत. त्यांना वर्नामनें मोहिनी घातली असून महाराष्ट्रांतहि वर्नामचे अनेक भगत निर्माण झालेले आहेत. म्हणून अशा अनेकांवर मोहिनी घालणाऱ्या या धुरंधर लेखकाच्या विचारांची थोडी अधिक चर्चा केली पाहिजे.

वर्नामच्या एकंदर लिखाणांत त्याला अँग्लोअमेरिकन संस्कृति आणि सोव्हिअट संस्कृति एवढींच माहीत आहेत असें दिसतें. सोव्हिअट संस्कृति जुलुमी आहे व ती ऐवजीं अँग्लोअमेरिकनांची उदात्त व पराक्रमी संस्कृति जगावर आली पाहिजे असा त्याचा साधा सिद्धांत आहे. बाकीचें जग निष्पाप पण दुर्बल आहे व त्याचें रशियन लांडग्यापासून रक्षण केलें पाहिजे अशी वर्नामची भावना आहे. पण जग इतकें साधें नाहीं. जगांत ज्यांना मागासलेली व दुबळीं राष्ट्रें म्हणतात त्यांच्याकडे नुसतें प्रेमानें व सहानुभूतीनें पाहिलें व त्यांचें रक्षण केलें म्हणजे झालें हें खरें नव्हे. पारध्यास घाबरलेला नाजूक ससा अंग थरथरत बसतो, गोजिरवाणा दिसतो व पारध्यालाहि त्याची दया येते अशीं हीं मागासलेलीं व दुबळीं राष्ट्रें नसतात.

हीं मागासलेलीं व दुबळीं राष्ट्रें आजच्या पुढारलेल्या व बलवान राष्ट्रांच्या पेक्षा फार मोठीं—विस्तीर्ण, अफाट लोकसंख्येचीं आहेत. तीं राष्ट्रें या नात्यानें दुबळीं आहेत, त्याचबरोबर त्यांतील लक्षावधि लोकसंख्या नादान व जुलमी अशा मूठभर लोकांच्या जुल्माखालीं व पिळणुकीखालीं गांजलेली असते. आणि त्या जनतेची संस्कृतिहि अगदीं हीन असते. जनतेची उत्पादनशक्ति वाढविण्याचा प्रयत्न वरिष्ठ रक्तशोषकांनीं मुळींच केलेला नसतो. या वरिष्ठांच्या स्वतांच्या मागासलेपणामुळें व पिळणुकीमुळें राष्ट्र मागसलेलें, दुबळें व जुलुमग्रस्त राहिलेलें असतें. रशिया हा असाच देश होता तो तेथल्या कम्युनिस्टांनीं या मागसलेपणांतून व पिळणुकीतून सोडविला. चीन हा देश असाच काल परवांपर्यंत होता. तेथील कम्युनिस्ट या परिस्थितींतून चीनला वर काढतील अशी आशा आहे. भारतहि मागासलेलेंच असून काँग्रेसचीं सरकारें त्याच्या उद्धाराचा प्रयत्न कसाबसा करीत आहेत.

अँग्लो-अमेरिकनांनीं यापूर्वी असें मागसलेल्यांच्या उद्धाराचे प्रयत्न केले, पण आतां ते अशा उद्धारास प्रतिकारच करीत आहेत. या मागसलेल्या व पिळणुकीच्या परिस्थितींतून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न कोणी थोडा केला कीं त्याला उत्तेजन देण्याऐवजीं तो प्रयत्न ठेचून टाकण्याकडे अँग्लोअमेरिकनांची हल्लींची प्रवृत्ति असल्याचें दिसून येते. जी. डी. एच्. कोल म्हणतो,

" ब्रिटनचे ज्या मागसलेल्या मुलुखाशीं राजकीय व आर्थिक संबंध आहेत तेथें मजूर सरकारनें आर्थिक प्रगति करण्याचा प्रयत्न करावा. असें करतांना तेथल्या जनतेचें हित होईल अशी दृष्टि ठेवावी, आणि जरूर तेथें प्रतिगामी व अनियंत्रित सत्ताधारी वर्गाविरुद्ध त्यास मदत करण्याचेंहि टाळूं नये. पण वस्तुस्थिति अशी आहे कीं असें धोरण मुळींच अवलंबिलें जात नाहीं. वास्तविक ब्रिटिश व अमेरिकन सरकारांचा आर्थिक बाबीविषयीं मूलभूत दृष्टिकोन अगदीं वेगळा आहे. तरी पण मागासलेल्या प्रदेशाबाबत त्यांचें धोरण एकच असते. निरनिराळ्या कारणांनीं, पण एकाच प्रकारची भीति त्यांना सोव्हिअट यूनिअनबाबत वाटते. अमेरिकनांना वाटतें कीं रशियाचें अर्थशास्त्र दुष्ट आहे, मागासलेल्या राष्ट्रांवर भांडवलशाहीची पकड बसण्याला सोव्हिअट अर्थशास्त्र हेंच मोठें विघ्न आहे. त्यामुळें अमेरिकेचे आर्थिक नांगर मागासलेल्या राष्ट्रांत घुसणें अशक्य होतें. ब्रिटिश सरकारला भीति वाटते ती सोव्हिअट रशियाच्या राजकारणाची. ब्रिटिश सरकारच्या मतें सोव्हिअट सरकार मागासलेल्या राष्ट्रांत प्रक्षोभ माजवून ब्रिटनच्या साम्राज्यरत्नावर केव्हां संकट आणील, ब्रिटनच्या अंकित प्रदेशांत केव्हां बंड माजवील व ब्रिटनच्या तुटपुंज्या साधनसंपत्तीवर फाजील ताण केव्हां आणील याचा काय नेम सांगावा ? अरब राष्ट्रांत आणि मध्यपूर्व प्रदेशांत जुलूमग्रस्त लोकांच्या बंडांतून काय उद्भवेल कोण जाणे या भीतीनें इंग्लंड व अमेरिका दुर्बल आणि जुलमी सत्ताधाऱ्यांनाच पाठबळ देतात. "

ग्रीसमध्यें ब्रिटन व अमेरिका यांनीं लोकशाहीविरोधी वर्गांच्या हातीं सत्ता देऊन त्यांच्या जुलमी राजवटीलाच संरक्षण दिलें, इटालींत फॅसिस्ट पोलिसांच्या हातीं सत्ता दिली, अरब राष्ट्रांत सरंजामी सत्ताधाऱ्यांनाच अँग्लोअमेरिकनांचा पाठिंबा आहे, इराणांत तेंच आहे, हिंदुस्थानपाकिस्तानवादांत प्रतिगामी असें जें पाकिस्तान त्याचीच बाजू अमेरिका घेत आहे, चीनच्या जीवनाचा ज्या

चँग-कै-शेकच्या राजवटीनें चुथडा केला त्याचीच बाजू अमेरिका घेत असून जो कम्युनिस्ट राजवट लोकहिताची व शिस्तीची आहे असें अनेकअँग्लो-अमेरिकन मुत्सद्यांनीं व लेखकांनीं लिहिलें आहे तिला दरडावून, धमकावून तिला रशियाच्या कवळेंत अधिकाधिक प्रमाणांत अमेरिकाच लोटीत आहे. ज्या कोरियांत अमेरिकेनें आज दक्षिण कोरियाच्या बाजूनें शस्त्र हातीं घेतलें आहे त्या दक्षिण कोरियाची परिस्थिति कशी आहे ? अमेरिकेच्या मदतीनें जो सिंगमान ऱ्ही दक्षिण कोरियांत अध्यक्ष होऊन बसला आहे त्याच्या राजवटी-संबंधानें 'टाइम्स ऑफ् इंडिया' व 'मँचेस्टर गर्डियन'चा बातमीदार एका अलीकडील लेखांत सांगतो,

" त्याच्या सरकारवर जपानी पद्धतीची हुकुमशाही छाया आहे इतकेंच नव्हे तर अनुभवी मुत्सद्दी त्याच्या सरकारांत आहेत, पंतप्रधान व परराष्ट्रमंत्री हुकुमशाही प्रवृत्तीचे आहेत. देशांतील बुद्धिमान लोकांचा सरकार उपयोग करीत नाहीं अशी तक्रार युनायटेड नेशन्स कमिशननें केली आहे. अधिकाऱ्यांत आपणांस कोणी प्रतिस्पर्धी आहे असा ऱ्हीला संशय आला कीं त्याची तो हकालपट्टी करतो. अमेरिकन्स दक्षिण कोरियांतून गेल्यापासून ऱ्हीनें पोलिसराज्यच स्थापलें आहे. कोरियाची शेतमालकी सरंजामी पद्धतीची असून चाळीस वर्षें जपानच्या पिळणुकीनें देश गांजलेला आहे. अशा परिस्थितींत युद्ध संपल्यानंतर जें औद्योगिक, शेतीविषयक असे निकडीचे प्रश्न उद्भवले ते सोडविण्याचा प्रयत्न ऱ्हीनें मुळींच केला नाहीं. शेतीविषयक सुधारणा अखेर या वर्षीं यायच्या होत्या. पण युद्धच सुरू झाले आणि त्या सुधारणा बारंगळल्या. सामाजिक व आर्थिक परिस्थितींत ऱ्हीनें कोणतेंहि पालट केले नाहींत. सरकार फक्त जमीनदारांच्या हक्कांचें रक्षण करीत असे. शेतीच्या उत्पन्नापैकीं ८० टक्के भाग शेतकरी जमीनदाराला व सरकारला देतो. असें जुलुमी राज्य पोलिसच्या जबरदस्तीनेंच चाले हें सांगणें नकोच. "

बर्नाम अमेरिकेनें जगावर साम्राज्य स्थापावें म्हणतो आणि तें साम्राज्य रशियाच्या साम्राज्यापेक्षां निश्चित चांगलें आहे अशी हमी घेतो. अमेरिकेनें साम्राज्य चालवावें पण जगांतल्या कोणत्याहि राष्ट्राच्या अंतर्गत कारभारांत हात घालूं नये, असें बर्नाम बजावतो. कम्युनिस्ट राज्यांत मात्र हस्तक्षेप नव्हे तर शस्त्रक्षेप करण्यासहि अमेरिकेस सांगतो. म्हणजे जगांतील मागासलेल्या

राष्ट्रांस या अमेरिकन साम्राज्यानें कोणता लाभ होणार ? ग्रीसमध्यें जुलुमी राजसत्ता राहणार, अरबांच्या प्रदेशांत सरंजामी जुल्म कायम राहणार, जर्मनीमध्यें लोकशाहीऐवजीं जुलुमी राज्य होणार, इटालींत फॅसिस्ट पोलिसांचें राज्य येणार, दक्षिण कोरियांत म्हीचें जुलुमी राज्य स्थापन होणार, दक्षिण आफ्रिकेंत काळ्या लोकांवर जुल्म चालू राहणार, जपानांत पुन्हा सामुराई अधिकारावर राहणार, इतकेंच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर सरकारी बंधनें नसावीं असेंहि ट्रुमनयोजनेचें धोरण असून ब्रिटनचा सोशॅलिझम् अमेरिकेच्या डोळ्यांत खुपतो आहे. अमेरिकेची नंगी भांडवलशाही जगभर नांदली पाहिजे असें ट्रुमनयोजनेचें उद्दिष्ट आहे.

अमेरिकेचें हेंच साम्राज्य जगावर येणार काय आणि हें रशियापेक्षां चांगलें आहे असें बर्नाम जगाला मानायला सांगतो काय ? चीन आणि रशिया यांनाहि कम्युनिस्टांच्या हातून काढून घ्या असें बर्नाम म्हणतो. मग ग्रीसमध्यें जुन्या राजाला आणलें त्याप्रमाणें चीन व रशिया येथें अनुक्रमें मांचूराजे व झार यांना आणून बसविणार कीं काय ? अमेरिका स्वदेशांत अनियंत्रित भांडवलशाहीची पुरस्कर्ती आहे. इंग्लंडांतला सोशॅलिझमहि अमेरिकेला हाणून पाडायचा अहे. आणि परदेशांतला कोणताहि बदल हा कम्युनिस्ट बदल होय असें मानून परदेशांत अत्यंत प्रतिगामी व पिळणुकीच्या राजवटी अमेरिका संरक्षित आहे. असें अमेरिकेचें साम्राज्य कोण पत्करणार ?

रशियाच्या धोरणाचें सर्वथैव समर्थन मला करायचें नाहीं. रशियाच्या धोरणाबद्दल जगांत अनेकांना भीति बसली आहे ती सकारण आहे. रशियानें अंतर्गत विरोध दडपून टाकताना भयंकर दडपशाही केली. रशियाचे जगभर पसरलेले कम्युनिस्ट दूत केव्हांहि आपापल्या देशाचा विश्वासघात करूं शकतात. पौर्वात्य देशांत कम्युनिस्टांनीं त्यांच्या काल्पनिक क्रांतीसाठीं खून, अत्याचार, दरोडे हे सर्व प्रकार केले. रशियाच्या परराष्ट्रसंबंधांत कोणतीहि संगति वा नीति नाहीं. फिन्लंड हें पुढारलेलें राष्ट्र म्हणून तो एकदां गौरवी. पुढें त्यानें फिन्लंडवर सरळ सशस्त्र स्वारीच केली. ज्या हिटलरशीं कम्युनिस्टांनीं आरंभापासून वैर केलें, त्यानें युद्ध सुरू केल्यावर हें युद्ध हें राष्ट्रीय युद्ध आहे असा अभिप्राय मोलॉटोव्हनें दिला आणि रशियावर जर्मनीची स्वारी होताच पुन्हा जर्मन फॅसिस्ट हें सैतान ठरेल.

चेंबर्लेननें म्युनिच करार केला तोहि प्रतिगामी होता व हल्लीं अमेरिका ग्रीसपासून कोरियापर्यंत जें धोरण अवलंबीत आहे तें धोरण प्रतिगामीच आहे. पण एकपरीनें रशियाइतकें तें वाईट असूं शकत नाहीं असें मानता येतें. कारण त्यांच्या त्यांच्या देशांत व जगांत त्या धोरणावर प्रखर टीका होते, बहुमत विरुद्ध गेल्यास तीं धोरणें त्या राष्ट्रांना बदलावीं लागतात. पण रशियाचें धोरण पोलादी असतें. त्याची पकड कशानेंहि सुटत नाहीं. रशियांत व जगांत त्याचे पाठीराखे त्याच्या गुलामाप्रमाणें वागून रशियाची प्रशंसा पोपटाप्रमाणें बडबडतात. या दृष्टीनें अमेरिकेचें एकंदर धोरण नैतिक दृष्ट्या अधिक श्रेष्ठच ठरेल.

पण मागासलेल्या राष्ट्रांत अमेरिका हस्तक्षेप करते तेव्हां अमेरिकेचें धोरण निकराचें प्रतिगामी असतें व रशियाचें तितकें प्रतिगामी असत नाहीं.

ग्रीस व दक्षिण कोरिया येथें अमेरिकेनें प्रतिगामी वर्गांना पाठिंबा देऊन जनतेची पिळणूक व छळ चालू ठेवण्यास साहाय्य केलें. पण उलट रशियानें पूर्वयुरोपांत शेतकरी-कामकऱ्यांचीं राज्यें स्थापलीं. इंग्लंडांत व अमेरिकेंत शांततेची लोकशाही आहे, निवडणुकी होतात आणि बहुमताला वेळोवेळीं पसंत असणारे सरकार नेमता येतें हें ठीक आहे. पण ग्रीससारख्या ज्या देशाला पार्लमेंटरी लोकशाहीचा मुळींच अनुभव नाहीं तेथें इंग्लंडच्या नेतृत्वाखालीं राजपक्षीयांनीं हातीं दंडुका घेऊन निवडणुकांत प्रतिपक्षांना बडवलें, दडपलें व राजपक्षाचा विजय घडवून आणला हें लोकशाहीचेंच यश काय !

इंग्लंडांत, अमेरिकेंत भांडवशाही यशस्वी झाली व तिनें समाजाचा विकास केला. पण अजून विकास न झालेले व अत्यंत मागसलेले प्रदेश जगांत इंग्लंड-अमेरिकेच्या कितीतरीपट मोठे आहेत. आणि भांडवलशाही त्यांचा विकास करूं शकत नाहीं. रशियांत भांडवलशाहीचा दीर्घकालीन प्रयोग झाला पण त्यानें समाजाला सरंजामशाहीच्या पिळणुकींतून मुक्त केलें नाहीं. इंग्लंड-अमेरिकेंत ज्या पार्लमेंटरी पद्धतींनीं समाजविकासास साहाय्य केलें त्या पार्लमेंटरी पद्धतीच्या देखाव्यानें आतां मागसलेल्या समाजाची गुलामगिरी वाढते असा अनुभव जेथें येतो तेथें पार्लमेंटरी पद्धतीचा त्यागच करावा लागतो.

अमेरिकेचा सोव्हिअट रशियावर खरा आक्षेप आहे तो रशियांत सोव्हिअट पद्धति सोव्हिअट पुढाऱ्यांनीं अमलांत आणली हा नव्हे तर पूर्वयुरोपीअन राष्ट्रांत, चीनच्या अफाट मुलुखांतहि सोव्हिअट पद्धति अमलांत आली याचा

अमेरिकेस संताप येत असून हें सोव्हिअट रशियाचें आक्रमणच होय असें अमेरिका म्हणते.

पण या प्रश्नाचा विचार करतांना दोन मुद्दे पृथकपणें विचारांत घेतले पाहिजेत. आक्रमणाचा मुद्दा पहिला व महत्त्वाचा खराच. पण रशियाच्या लगामीं पूर्व युरोपीयन राष्ट्रें व चीन इत्यादि राष्ट्रें खेचलीं गेलीं आहेत हें जितक्या मानानें खरें आहे तितक्या मानानें ग्रीस, इटाली, फ्रान्स, ब्रिटन, इझराइल वगैरे राष्ट्रें अमेरिकेच्या लगामीं खेचलीं गेलीं हें खरें नाहीं काय ?

दोन्ही गटांपासून अलग

शिवाय आज जगांतील राष्ट्रांपुढें 'अमेरिकेचा गुलाम हो अथवा रशियाचा गुलाम हो' हा जो बिनतोड आदेश आलेला आहे तो जगांतील राष्ट्रांनीं कां पत्करावा ? हीं दोन राष्ट्रें एकमेकांविरुद्ध युद्धास निघालीं आहेत. त्यांच्यापैकीं कोणाच्या तरी युद्धदळांत सामील होऊन मदें होण्याच्या तयारीला लागलेंच पाहिजे असा बर्नामच्या एकूण आदेशाचा अर्थ आहे आणि हा आदेशच गैर आहे. दोघांपैकीं कोणाचें तरी गुलाम व्हावें आणि रणांगणाच्या रस्त्यानें यमसदनाकडे धाव घ्यावी असा जगावर बिनतोड प्रसंग आहे असें मानण्यास आपण तयार नाहीं हेंच पं. नेहरूंनीं भारतातर्फे जगाला बजावलें आहे.

केवळ शस्त्रबलांत भारतासारखीं राष्ट्रें दुबळीं असतील. पण रशिया व अमेरिका या दोघांकडेहि आज एवढीं प्रचंड शस्त्रास्त्रें आहेत कीं कदाचित त्यांत जगाचा संहारच होईल ही गोष्ट बर्नामही कबूल करतो. यामुळेंच हीं दोन राष्ट्रें एकमेकांना भीत आहेत व जगाला आपापल्याकडे खेचत आहेत. पण जगांतील दुर्बलांनीं एक होऊन दोघांपासूनहि अलग राहणें हेंच इष्ट आहे व या 'दुर्बलां' च्या संघटनेंत कांहीं बळ उत्पन्न झालें आणि त्यांनीं तें या दोन एडक्यांच्या टकरीपासून अलग राहाण्यासाठींच खर्च केलें तर त्या दृष्टीनें जेवढें यश येईल तेवढेंहि युद्ध टाळण्याला उपयोगी पडेल. म्हणून पं. नेहरूंनीं 'भारत हा रशिया अथवा अमेरिका यांपैकीं कोणत्याहि गटांत सामील होणार नाहीं,' असें सांगितलें.

जी. डी. एच्. कोल यानें हीच कल्पना मांडली आहे. भांडवलशाही आणि कम्युनिझम् या दोन्ही समाजव्यवस्था एकमेकींच्या जिवाविरुद्ध उठल्या असून 'आपण दोघे एकत्र नांदूं शकत नाहीं म्हणून दोहोपैकीं एकीचा संहार झालाच पाहिजे मग तसें करतांना कदाचित् दोहींचाहि संहार झाला तरी चालेल' असें

बर्नाम अमेरिकेला सांगतो. रशियालाहि कोणीतरी रशियन 'बर्नाम' असेंच सांगतो आहे असें दिसतें, म्हणून ह्या दोन व्यवस्थांचे पुरस्कर्ते सारें जग आपापल्याकडे खेचीत आहेत. या वादांत जगाची जर दोन विभागांत फाळणी झाली तर युद्ध आणि विध्वंस अटळ आहे. पण अशी विभागणी करता येऊंच नये हें शक्य नाहीं काय ? कोल सांगतो,

" ही फाळणी व युद्ध अशक्य करण्यासाठीं इतर महत्त्वाच्या राष्ट्रांनीं रशिया व अमेरिका यांना सांगितलें पाहिजे कीं 'तुम्ही दोघेहि भले बलाढ्य असा खुशाल, पण आम्हांला आपल्या दावणींत तुम्ही खेचाल तर आम्ही प्रतिकार करूं.' अर्थात असें सांगतांना त्याचबरोबर आपलें स्वतंत्र जीवनहि आपण उभारण्यास सुरवात केली पाहिजे. "

कोल पुढें सांगतो " असें करतांना बाकीच्या राष्ट्रांनीं सुटें सुटें व एकेकटें जीवन कंठणें गैर आहे, कारण त्यामुळें त्यांच्या त्यांच्यांतच स्पर्धा आणि मारामाऱ्या होतील व अमेरिका आणि रशिया यांचे पक्षपाती गट यादवी माजवितील. या दोन बलाढ्य राष्ट्रांच्या तावडींत सापडायचें नसेल तर इतर महत्त्वाच्या राष्ट्रांनीं आपापले गट बांधून परस्परांच्या सहकार्यानें आपलें आधुनिक प्रश्न सोडविले पाहिजेत. "

असे गट, कोलच्यामतें भौगोलिकदृष्ट्या अनेकहि असूं शकतील. उदाहरणार्थ हिंदुस्तान व दक्षिण आशिया हा एक गट असावा असें कोल सुचवितो. या दृष्टीनें इंडोनेशियाच्या स्वातंत्र्यासाठीं नेहरूंनीं कां धडपड केली हें कळून येतें. भारत व पाकिस्तान यांमधील आजचा वाद जर लवकर मिटला तर पाकिस्तान, भारत, ब्रह्मदेश, मलाया, इंडोचायना, सिलोन हा आर्थिक दृष्ट्या समृद्ध गट एकजूट होऊन आपलें स्वतंत्र सहकारी जिणें एकजुटीच्या निर्धारानें जगूं शकेल. नेहरूंच्या राजकारणाकडे बारकाईनें पाहिल्यास त्यांचा दृष्टिकोन हाच असल्याचें दिसून येतें. पण रशिया व अमेरिका यांच्या पकडींतून बाहेर राहण्याच्या या प्रयत्नांत अथवा हा प्रयत्न यशस्वी होण्यासाठींच अंतर्गत समाजघटनेचा प्रश्न उपेक्षून चालणार नाहीं. त्या त्या राष्ट्रांतील अंतर्गत जनतेचें जीवन जितक्या प्रमाणांत कर्तृत्वशील, सुखी, समृद्ध होईल तितक्याच प्रमाणांत तीं तीं राष्ट्रें समर्थ ठरून आपापलें स्वातंत्र्य व परस्परसहकार्य टिकवूं शकतील.

या दृष्टीनें मागासलेल्या राष्ट्रांसाठीं रशियाचा समाजक्रांतीचा दृष्टिकोन इष्ट

ठरतो आणि मग अमेरिका व रशिया हीं दोन्ही आक्रमणशील राष्ट्रेंच होत असें मानलें तरी अमेरिकेच्या आक्रमणानें ग्रीस, दक्षिणकोरिया वगैरे राष्ट्रांत मागसलेली समाजघटनाच टिकली व जनतेची पिळणूक चालू राहिली तर रशियाच्या पूर्व युरोपांतील व उत्तर कोरियांतील आक्रमणानें त्या त्या देशांत समाजक्रांति होऊन पुरोगामी समाजरचना स्थापन झाल्या ही गोष्ट कबूल करावी लागते. बर्नाम ही गोष्ट कबूल करीत नाहीं, याचें कारण सोव्हिअट रशियाबद्दलच्या द्वेषानें त्याची दृष्टि अंध झाली आहे हेंच होय.

पूर्व युरोपियन राष्ट्रांत रशियन आक्रमणामुळें खरोखर फायदाच झाला. तेथें पार्लमेंटरी पद्धतीची परंपरा कधींच नव्हती, सरंजामीवर्ग आपली सत्ता टिकविण्यासाठीं अत्याचारासहि तयार होते, पोलंडमध्यें पार्लमेंटरी निवडणुकांच्या वेळीं सरंजामी वर्गानीं अत्याचार केलेच. आणि या सरंजामी वर्गाच्या हातची सत्ता काढून घेऊन ती जनतेच्या हातीं देणें हाच तेथें मार्ग होता. रशियाच्या पाठिंब्यानें पूर्व युरोपांतल्या सामान्य जनतेनें ही गोष्ट घडवून आणली हें चांगलेंच झालें. ग्रीसमध्यें अमेरिकन आक्रमणानें प्रतिगामी समाजपद्धति जनतेच्या मानगुटीवर बसली तर पूर्वयुरोपांतील रशियन आक्रमणानें तेथें पुरोगामी स्वरूपाची क्रांति झाली हा फरक डोळस जगाला दिसत असून आक्रमण वाईटच, पण या दोन आक्रमणांत नैतिक दृष्ट्या अधिक चांगलें कोणतें हें समंजस माणसास ठरविता येते. हें ठरविण्याचें स्वातंत्र्य तरी जगाला बर्नामनें व त्याच्या येथील अनुयायांनीं दिलें पाहिजे.

अखेर पूर्व युरोपांतील लहान लहान राष्ट्रांना आपापल्या वेगळ्या वेगळ्या देशांत केवळ सोव्हिअट पद्धत अवलंबून भागणार नाहीं तर त्यांनीं आपापलीं राज्यें एकमेकांस जोडून घेऊन त्यांचा परस्परावलंबी संघ केलाच पाहिजे. युगोस्लाव्हिया व पूर्वयुरोपीय राष्ट्रें यांच्यांत आज भांडण आहे तें कांहींसें यामुळेंच आहे. हंगेरी, रुमानिया, बल्गेरिया, रशिया व युगोस्लाव्हिया हीं राष्ट्रें डान्यूब नदीनें एकत्र बांधलीं आहेत. रशियाच्याच पाठिंब्यामुळें दान्यूब खोऱ्यांतलें अँग्लो-फ्रेंच अमेरिकन भांडवलशाहीचें वर्चस्व नष्ट झालें. अर्थात आतां हीं राष्ट्रें आर्थिक दृष्ट्या एकजूट होणें हें त्यांच्या समृद्धीच्या व सामर्थ्याच्या दृष्टीनेंहि इष्ट आहे.

पण यामुळें आपल्यावर रशियाचें साम्राज्य येईल अशी युगोस्लाव्हियाला

भीति वाटते. उलट रशियाखेरीज बाकीच्या पूर्वयुरोपीय राष्ट्रांची मोट बांधून त्यांचा 'स्टालिन' आपण व्हावें अशी युगोस्लाव्हियाचा टिटो हा महत्त्वाकांक्षा बाळगतो व त्यामुळें रशिया व पूर्व युरोपीय राष्ट्रें यांचेंच युद्ध माजेल अशी भीति रशियाला वाटतें. जोंवर युद्धाचें वातावरण जगावर आहे तोंवर हें भांडण मिटणेंहि कठीण आहे.

पण युगोस्लाव्हियांत टिटोच्या कम्युनिस्ट पक्षानें स्वतांच्या बलावर आणि पूर्व युरोपिअन राष्ट्रांतील कम्युनिस्टांनीं रशियाच्या पाठिंब्यावर सरंजामदारांची सत्ता मोडून काढली, जमिनी शेतकऱ्यांना दिल्या, मोठे कारखाने राष्ट्रीय मालकीचे केले व योजनाबद्ध अर्थव्यवस्था अमलांत आणून समाजजीवनाची प्रगति केली हें कोणासहि मान्य करावेंच लागेल. उत्तर कोरियांतहि रशियाच्या वर्चस्वानें ही सर्व प्रगति घडून आली असून उत्तर कोरियाचें रणसामर्थ्यहि केवढें प्रचंड वाढलें आहे हें लक्षांत घेता सोव्हिअट पद्धति माणसाची आजच्या काळीं मुख्यतः मागसलेल्या देशांतील माणसांची प्रगति केवढी करते हें स्पष्टपणें दिसून आलें आहे.

केवळ रणशौर्य हिटलरशाहींतहि निर्माण झालें हें खरें. पण हिटलरनें भांडवलदार वर्गामार्फत जनतेची पिळणूक चालू ठेवली व जर्मनी हें साम्राज्याचें केन्द्र ठरवून इतर अंकित राष्ट्रांना गोठ्यांतल्या गुरांचें जीवन दिलें आणि हिटलरचा हेतुहि तोच होता हेंहि स्पष्ट आहे.

सोव्हिअट पद्धतिहि अशीच ठरली तर ? ती अशीच आहे असें बर्नाम म्हणतो. पण तें खरें असलें तरी सोव्हिअट रशियाच्या अमलांत न जाता त्याची समाजक्रांतीचीं तत्त्वें आत्मसात करणें व तीं शांतिमार्गानें अमलांत आणणें हा येथें उपाय आहे. अमेरिकेच्या गुलामगिरींत जाणें हा उपाय नव्हे. किंबहुना सोव्हिअट पद्धतीच्या अंगीं मागसल्या समाजांना समर्थ व समृद्ध करण्याचा गुण असल्यामुळेंच, ज्यांना आपलें स्वातंत्र्य टिकवायचें आहे अशा मागासलेल्या राष्ट्रांनीं त्या पद्धतीचा अभ्यास करून ती स्वतंत्रपणें आचरणांत आणण्यासाठीं झटले पाहिजे. ती पद्धति शांततेनें व स्वतंत्रपणें अमलांत आणता येईल. हिंसा अथवा रशियाचें वर्चस्व हीं अपरिहार्य नव्हेत.

भारतानें ब्रिटिश पार्लमेंटरी लोकशाहीचा अभ्यास करून ब्रिटिश सरकार येथून गेल्यानंतर ब्रिटिशांच्या मार्गानें आपली सामाजिक व राजकीय घडी बस-

विण्याचा प्रयत्न पुष्कळ यशस्वीपणें चालविला आहे. त्यांत जी उणीव भासते व अपयश येतें त्याचें कारण सोव्हिअट पद्धतीनें आर्थिक प्रश्न कसे सुटतात याचा अभ्यास येथें पुरेशा प्रमाणावर होत नाहीं आणि त्यामुळें त्यांचा अंमल करण्याचें कोणाच्या ध्यानांतहि येत नाहीं हें होय. पूर्वयुरोपांत पार्लमेंटरी पद्धति सोडावी लागली तशी येथें ती अर्जीबात सोडावीच लागेल असें नव्हे. फक्त तिच्या तंत्रांत काहीं बदल करावा लागेल. प्रत्येक राष्ट्राचा इतिहास हा निरनिराळ्या प्रकारें होऊं शकतो. पण येथील विकास यापुढें अधिक यशस्वी व्हावा आणि अमेरिका अथवा रशिया यांच्या पकडींत सापडावें लागणार नाहीं इतकें आपलें संघटन व बळ वाढावें यासाठीं सोव्हिअट समाजरचनेचें रहस्य आपण समजून घेतलें पाहिजे. पुढील प्रकरणांत तो प्रयत्न करूं.

: ९ : सोव्हिअट रचनेचें तात्त्विक विवरण

आधुनिक इतिहासांत रशियांतील सोव्हिअट क्रांति ही फारच फार मोठी घटना होय. गेल्या छत्तीस वर्षांत दोन भयंकर महायुद्धें झालीं. त्यांचीं कारणें इतिहासांत खोलवर गेलेली असून परिणामहि जगद्व्यापी व दूरवर पोचणारे झाले आहेत. पण त्या दोन्ही युद्धापेक्षांहि अधिक भयानक अथवा चांगले परिणाम रशियन क्रांतीचे झाले व होत असून ह्या क्रांतीची छाया साऱ्या जगावर आजवरच्या पेक्षांहि पुढील काळांत अधिक दाट पडणार आहे. जगाच्या राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व आंतरराष्ट्रीय संबंधावर रशियन क्रांतीचे परिणाम होत असून जगभर या सर्व क्षेत्रांत नवीन भीति व नवीन आकांक्षा निर्माण केल्या जात आहेत.

एकुणिसाव्या शतकांत इंग्लंड हें लोकशाहीप्रधान राष्ट्र म्हणून जगापुढें आलें. इंग्लडचे नामधारी आनुवंशिक राजे, तेथील सरदारांचें हौस ऑफ लॉर्ड्स् आणि सामान्य जनतेचें हौस ऑफ् कॉमन्स हा जगांत एक राज्यव्यवस्थेचा चांगला नमुना गणला जाऊं लागला. इंग्लंडचें वर्चस्व जगांतील सर्व राष्ट्रांत पडूं

लागल्यामुळें इंग्लंडच्या पार्लमेंटच्या नकला साऱ्या जगभर केल्या जाऊं लागल्या व अफगाणिस्तान, इराण, इजिप्त अशा सरंजामी राष्ट्रांतहि समाजव्यवस्था मुळींच न बदलता 'पार्लमेंटें' स्थापन होऊं लागलीं. विशेषतः राजा व सरदार वर्ग यांना बरबाद न करता लोकशाहीचा देखावा उभारता येतो ही कल्पना सरंजामी राष्ट्रांना विशेष आकर्षक वाटली. पहिल्या महायुद्धापर्यंत जगांतील अनेक राष्ट्रांत ब्रिटनच्या लोकशाहीच्या या नकला गिरविल्या गेल्या.

पहिल्या महायुद्धाच्या अखेरच्या दिवसांत अमेरिका युद्धांत पडली व युद्धानंतर तह करण्याचे कामीं अमेरिकेकडे पुढारीपण आलें. अमेरिकेनें जगांत 'लोकशाही' स्थापणें हें आपलें युद्धाचें ध्येय जाहीर केलें. ही 'लोकशाही' कोणत्या स्वरूपाची, याची चर्चा कोणींच केली नाहीं. वास्तविक १८ व्या व १९ व्या शतकांत लोकशाही जी जन्मास आली ती सर्वत्र सारखी नव्हती. इंग्लंडांत भांडवलदार वर्ग पुढें येऊन त्यानें ब्रिटिश लोकशाहीचा सांगाडा उभारला. पण इंग्लंडांत राजघराणें अथवा सरंजामदार बरखास्त झाले नाहींत. उलट फ्रान्स व अमेरिका या देशांत जी लोकशाही निर्माण झाली तींत राजा व सरंजामदार वर्ग यांस सफशेल फाटाच मिळाला होता. या दोहोपैकीं कोणती लोकशाही पहिल्या महायुद्धानंतर स्थापली जावी याचा खुलासा अमेरिकेचा अध्यक्ष विल्सन यानें न करताच जगांत 'लोकशाही' स्थापण्याचा आपला उद्देश आहे असें विल्सननें जाहीर केलें.

पुढें अमेरिकेनें तहाच्या कामांतून अंग काढून घेतलें व मग लोकशाहीचा नामोल्लेखहि बंद पडला. युरोपांत अनेक लहान लहान राष्ट्रें निर्माण करण्यांत आलीं व त्यांच्यांत लोकशाहीचे देखावे उभारण्यांत आले तरी जुनी सरंजामी समाजपद्धति नष्ट करण्याची गरज कोणासच वाटली नाहीं. विल्सनच्या घोषणेमुळें जगांत लोकशाही व राष्ट्रीय स्वातंत्र्य यासंबंधानें आकांक्षा वाढूं लागल्या. पण संयुक्तानीं त्या पुऱ्या केल्या नाहींत व जगांतल्या मागासलेल्या जनतेंत असंतोष वळावूं लागला. रशियांत युद्धकाळांत जी लोकक्रांति झाली तिकडे आतां हे मागासलेल्या राष्ट्रांतले असंतुष्ट लोक आशेनें पाहूं लागले.

विल्सननें लोकशाहीचा पुकारा केला पण खुलासा केला नाहीं. मागासलेल्या राष्ट्रांतील सरंजामी राज्यकर्त्यांनीं पार्लमेंटाचा देखावा उभा करून इंग्लंडसारखीच ही लोकशाही आहे अशी स्वतांची व आपल्या देशांतील जनतेची समजूत

चालण्याचा प्रयत्न चालविला. यावेळीं रशियन क्रांतीचा कम्युनिस्ट पुढारी लेनिन हा खरी लोकशाही कोणती याचा खुलासा करीत होता. लेनिननें रशियांत इंग्लंडांतल्याप्रमाणें राजा व सरदार न ठेवता नष्ट केलेच होते, पण अमेरिका व फ्रान्स येथें होती तशी भांडवलशाहीहि शिल्लक न ठेवता शेतकरी-कामकऱ्यांचें राज्यच निर्माण केलें. लेनिन म्हणतो,

"कामकऱ्यांची लोकशाही ही भांडवलदारी लोकशाहीपेक्षां लक्षपट खरी लोकशाही आहे. भांडवलदारी लोकशाही सत्ता जितकी लोकशाहीप्रधान असते तिच्यापेक्षां सोव्हिअट सत्ता फारच अधिकपट लोकशाहीप्रधान असते."

लेनिननें आपल्या लोकशाहींतच सामान्य जनतेस खरेखुरे हक्क मिळतात व सामान्य जनतेचें खरें खुरें हित पाहिलें जातें असें सांगितल्यामुळें अँग्लो-अमेरिकन साम्राज्यशाहीखालीं पिचलेल्या लोकांचें प्रथम लेनिनच्या लोकशाहीकडे विशेष लक्ष वेधलें व त्यांना तीबद्दल आपुलकीहि वाटूं लागली. पण जसजसा या सर्व लोकशाहीप्रकारांचा अभ्यास होऊ लागला व रशियन समाजव्यवस्थेचें आणि राजकीय धोरणाचें स्वरूप उग्र होऊं लागलें तसतसें अँग्लो-फ्रेंच-अमेरिकन लोकशाही व रशियन लोकशाही यांतील फरकांकडे लोकांचें लक्ष वेधूं लागलें. हा फरक कार्लमार्क्स हा जो रशियन कम्युनिस्टांचा मूळ तत्त्ववेत्ता त्यानें आपल्या लिखाणांत जागोजाग विशद केला आहे.

कम्युनिस्ट विचारसरणी व समाजरचना

अँग्लो-फ्रेंच-अमेरिकन लोकशाहीचा पाया आधीं व्यक्तिव्यक्तींचें पृथक्त्व व स्वातंत्र्य हा होता. त्याप्रमाणें सर्व व्यक्ति कायद्यापुढें समान आहेत इतकेंच नव्हे तर व्यक्ति व्यक्ति या स्वतंत्र व समान हक्कांच्या असून आपापला स्वार्थ साधणें हा व्यक्तिमात्राचा हक्क आहे व तसेंच तें व्यक्तिमात्राचें कर्तव्यहि आहे. राज्यकर्त्यांचें कर्तव्य व्यक्तिमात्रांच्या शरीराचें व मालमत्तेचें रक्षण करणें आणि व्यक्तिव्यक्तींना करारपालन करायला लावणें एवढेंच असलें पाहिजे. व्यक्तिमात्रास आपल्या बौद्धिक व शारीरिक कर्तबगारीनें मालमत्ता करण्याचा आणि आपला माल, आपली शक्ति व आपली बुद्धि कोणासहि व कोटेंहि आपल्या इच्छेप्रमाणें विकण्याचा, गहाण ठेवण्याचा, भाड्यानें देण्याचा, मोफत देऊन टाकण्याचा हक्क आहे, अशा व्यवहारांत व्यक्तिव्यक्तीस करारस्वातंत्र्य असून सरकारनें फक्त या करारांचें पालन करवून घेतलें म्हणजे झालें, हा

अँग्लो-फ्रेंच-अमेरिकन लोकशाहीचा पाया होता. सरंजामी राज्यकर्ते लोकांचें हे हक्क मान्य करीनात म्हणून फ्रान्समध्यें राजघराणें व सरदार यांची सत्ता उलथून पाडली गेली आणि इंग्लंडमध्यें राजा व सरदार यांनीं लोकांचें हे हक्क मान्य केल्यामुळें इंग्लंडांत राजे व सरदार कायम राहिले.

मार्क्सनें या व्यक्तिनिष्ठ समाजव्यवस्थेचा मुख्य दोष दाखविला तो असा कीं व्यक्तिव्यक्ति या परस्परभिन्न असतात हें म्हणणें मुळीं आर्थिक संघटनेच्या दृष्टीनें खोटेंच आहे. व्यक्तिव्यक्ति या शरीरानें परस्पराहून भिन्न असतील, पण आर्थिक दृष्ट्या त्या परस्पराशीं जखडलेल्या आहेत. तेली सांऱ्या गांवासाठीं तेल काढतो, शेतकरी साऱ्या गांवासाठीं धान्य पिकवतो, सुतार गांवासाठीं निरनिराळे लाकडी काम करतो, न्हावी साऱ्या गांवाची हजामत करतो, लोहार साऱ्या गांवासाठीं लोखंडी सामान तयार करतो, मास्तर साऱ्या गांवच्या मुलांना शिकवितो, भटजी गांवांतील लोकांचीं लग्नें लावतो, याप्रमाणें एकेका गांवातील माणसें आर्थिक उत्पादनाचें काम परस्परासाठीं करतात. सर्वांचें काम मिळून एकच सामुदायिक काम असतें. अर्थात् व्यक्तिव्यक्तींना आपण पृथक आहों असें वाटत असलें तरी कोणीच व्यक्ति पूर्ण पृथक व स्वतंत्र नसून समाजाचें घटकत्व हाच प्रत्येक व्यक्तीचा प्रमुख दर्जा आहे. अर्थात प्रत्येक व्यक्तीचे हक्क व कर्तव्यें या सामाजिक सांगड्याशीं सुसंगत अशीं असलीं पाहिजेत.

राज्यकर्त्यानें अथवा व्यक्तिव्यक्तीनें केवळ व्यक्तिमात्रांचा विचार न करतां सर्व समाजाचा विचार केला पाहिजे हा मार्क्सच्या शिकवणीचा पहिला धडा आहे. असा विचार करतांना भांडवलशाहीनें बहुसंख्य समाजाची पिळणूक व दारिद्र्य कसें वाढत जातें हें मार्क्स दाखवितो. मार्क्सनें मालमत्तेच्या स्वरूपांतला एक फरक विशेष ठळकपणें मालकी हक्कांच्या संदर्भात पुढें आणला. संपत्तीचे दोन प्रकार होतात. एक उपभोग्य संपत्ति व दुसरी उत्पादक संपत्ति. संपत्तीच्या उत्पादनाचें प्रमाण ज्या अनेक कारणांनीं वाढतें, त्यांत उत्पादक संपत्ति अधिकाधिक सुधारत जाणें हें एक महत्त्वाचें कारण असतें. यंत्रसामुग्री उत्पन्न झाली, सुधारत गेली कीं तिच्या साहाय्यानें संपत्तीचें उत्पादन वाढतें. सुधारलेलीं यंत्रें व मागासलेलीं उत्पादनसाधनें या दोहोंचा माल बाजारांत विक्रीस आला तर सुधारलेल्या यंत्रांचा माल स्वस्थ पडून विकला जातो व मागासलेल्या उत्पादनसाधनांचा माल न खपून हे मागासलेल्या उत्पादनसाधनांचे मालक बेकार

होतात. ते मग सुधारलेल्या यंत्रवाल्याकडे मजूरीस जातात व त्यांच्या जवळ रचनांची यंत्रसामुग्री नसल्यानें चरितार्थासाठीं यंत्रवाल्याची नोकरी त्यांना चढाओढीनें मिळवावी व करावी लागते. मग यंत्रवाले अशा कफल्लकांना कमींत कमी पगार देऊन त्यांना जास्तींत जास्त राबवितात व त्यांचेकडून अधिकांत अधिक माल काढून घेतात.

असा सर्व खूप उत्पन्न होणारा माल भराभर न खपल्यामुळें नवे उत्पादन थांबतें व कामगारांना बेकारी येते. पण व्यक्तिनिष्ठ समाजांतील सरकारचें कर्तव्य व्यक्तिव्यक्तींना आपापला स्वार्थ साधूं देऊन फक्त व्यक्तिव्यक्तींना करारपालन करायला लावणें एवढेंच असल्यानें अशा व्यक्तिनिष्ठ समाजांत ज्याच्या हातीं यंत्रसामुग्री म्हणजे भांडवल त्याचेंच वर्चस्व स्थापन होतें. अशा समाजांत सर्वांना मतदानाचा हक्क ठेऊन पार्लमेंटरी लोकशाही निर्माण केली तरी एकंदर समाजाचें जीवन वाढत्या प्रमाणांत भांडलदारांच्या हातीं जात असल्यानें ती लोकशाही नसून भांडवलशाहीच होते. म्हणून यंत्रसामुग्री इत्यादि धनोत्पादनसाधनें खाजगी व्यक्तींच्या हाती न ठेवता समाजाचें प्रतिनिधि असें जें सरकार त्याच्या हातीं ठेवावीं असें मार्क्स सांगतो व तीच खरोखर लोकशाही होय असें तो म्हणतो. लेनिन हा मार्क्सचा अनुयायी असून धनोत्पादनसाधनें समाजाचें प्रतिनिधि असें जें सरकार त्याच्या हातीं लेनिननें दिलीं म्हणून त्यानें आपली समाजव्यवस्था ह च खरी लोकशाही होय असें म्हटलें आहे.

मानवी जीवन हें वैयक्तिक नसून आर्थिकदृष्ट्या तें सामाजिक आहे, हा जो सिद्धांत मार्क्सनें मांडला त्या अनुसार लेनिननें रशियांत समाजरचना केली. यामुळें बेकारीनिवारण, शिक्षण, आरोग्य, घरें वगैरे सर्व जबाबदारी समाजाचें प्रतिनिधि असें जें सरकार त्यानें पत्करली. त्यामुळें मार्क्स व लेनिन यांची लोकशाहीची कल्पना अधिक लोकहिताची आहे हीहि गोष्ट सिद्ध झाली. अँग्लो-अमेरिकन लोकशाहींत लोकांना मतदानाचा हक्क मिळाला तरी भांवडलदारांच्या हातीं आर्थिक सत्ता असल्यानें लोकांना पार्लमेंटरी लोकशाहीचा फक्त सांगाडा मिळतो, त्यांच्या नशीबीची आर्थिक गुलामगिरी टळत नाहीं हें मत आतां जगांतील बहुसंख्य विचारवंतास मान्य झाल्यामुळें अँग्लोअमेरिकन लोकशाहीपेक्षा रशियन लोकशाही श्रेष्ठ मानण्यांत येऊं लागली आहे. तसेंच अँग्लो-अमेरिकन लोकशाहीच्या मूळ कल्पनेंत समाजकल्याणाचे कायदे करण्याची

जबाबदारी सरकारवर नसे, पण रशियन कम्युनिस्टांच्या लोकशाहींत लोकांच्या फक्त राजकीयच नव्हे तर सर्वांगीण जीवनाची जबाबदारी सरकारवर असल्यानें सरकार ही संस्था सर्वतोपरीं लोकहितकारी ठरते. रशियन लोकशाहींतील या चांगल्या गोष्टींचें अनुकरण आतां ब्रिटिश लोकशाही करीत आहे.

रशियन कम्युनिस्ट राजवटीवर जो महत्त्वाचा एक आक्षेप येतो तो ती एक-पक्षीय लोकशाही आहे हा होय. रशियांत अथवा कोणत्याहि कम्युनिस्ट राष्ट्रांत कम्युनिस्ट पक्षाखेरीज इतर पक्षांना मतदानाचा हक्क नाहीं, निवडणुकीस उभें राहता येत नाहीं, अधिकाराची जागा मिळत नाहीं. एकाच कम्युनिस्ट पक्षानें उभे केलेले उमेदवार व मतदानाची सक्ति अशा परिस्थितींत निवडणुकीचें स्वातंत्र्य तें कसलें व लोकशाही ती कसली, असा हा आक्षेप असून त्याच अंशीं तो खरा आहे. मात्र त्याची दुसरी बाजू समजून घेतल्यास हा आक्षेप बराच निर्बल होतो. इंग्लंड, फ्रान्स यांसारख्या 'लोकशाही' राष्ट्रांत पार्लमेंटरी मार्गानेंच सरकारी कारभार चालवायचा या मुद्यावर एकमत असून धनोत्पादनसाधनांवर खाजगी मालकी असली पाहिजे, पार्लमेंटहि त्या मालकी-वर आक्रमण करूं शकत नाहीं आणि खाजगी मालकी रद्द करायची तर तीसाठीं नुकसानभरपाई दिली पाहिजे असा संकेत असतो. उलट रशियांत सरंजाम-दार व भांडवलदार यांच्या ईस्टेटी खालसा करूनच नवी समाजघटना उभारावी लागली. या साऱ्यांना नुकसानभरपाई द्यायची तर पुढील शतकभर जनतेचें जीवन त्या वर्गाच्या दारीं गहाण ठेवावें लागलें असतें. अर्थात् मालकशाहीच्या पुरस्कर्त्यांना मतदानाचा हक्क तेथें कसा द्यायचा ? इंग्लंड-अमेरिकेंत पार्लमेंटरी मार्ग अवलंबायचे या मुद्यावर एकमत असतें व जनता सुसंस्कृत आणि पार्लमेंटरी मार्गांत रुळलेली असते. शिवाय इंग्लंड, फ्रान्स व अमेरिका या देशांतही पार्ल-मेंटरी पद्धति वरिष्ठ वर्गावर लादण्यासाठीं प्रत्येक ठिकाणीं यादवीच्या आगींतून जावें लागलें आहे. नंतर दीर्घकालानें ही पार्लमेंटरी पद्धति रूढ झाली रशियांत ज्या सरंजामदार भांडवलदारांना राजकीय व आर्थिक सत्तापदावरून हाकालले आहे त्यांनीं धनोत्पादनसाधनें सार्वजनिक करण्याची मुख्य भूमिका अमलांत नवी लोकशाही कधींच मान्य केली नाहीं. उलट परक्यांची मदत घेऊन यादवी माजविली. रशियासारख्या मागसलेल्या देशांत क्रांतिकारक कट, खून बंडें हे प्रकार परंपरागत असल्यानें कम्युनिस्ट राजसत्तेशीं मूलतः विरोध असणारीं

माणसें त्या राज्यसत्तेशीं तडजोड कधींच करीत नाहींत आणि तीं शांततेनें राहून कायदा पाळतील असा भरंवसाहि धरता येत नाहीं. या वर्गांतील माणसांची संख्या अगदीं थोडीहि असते, समाजांतील धनोत्पादन, संस्कृतिवर्धन, समाज रक्षण वगैरे कोणत्याहि कार्याला त्यांची मदत नसते व ते विघ्न आणूं शकतात. समाज एका अवस्थेंतून दुसऱ्या अवस्थेंत जाताना अनेक संकटांना त्यास तोंड द्यावें लागतें. अशा वेळीं समाजक्रांतीचें शत्रुत्व पत्करणाऱ्या माणसांना मतदानाचा हक्क अथवा समाजांत थारा देणें कसें योग्य होईल असें रशियन कम्युनिस्ट विचारतात व त्यांचें हें म्हणणें फारसें चूक वाटत नाहीं.

धनोत्पादनसाधनें सार्वजनिक मालकींत असावीं हें कम्युनिस्ट पक्षाचें मुख्य तत्त्व असून सर्व राज्यघटना व राज्यकारभार त्या मतावर आधारलेला असतो. अर्थात् ज्यांना हें मत मान्य नाहीं अशांना मताधिकार देण्यानें राज्यकारभारांत फक्त अडवणुकीखेरीज कोणता फायदा होणार ? भांडवलशाही देशांत धनोत्पादनाच्या बहुतेक साधनांवर व व्यवहारावर खाजगी मालकी व नियंत्रण असून पार्लमेंटांत उलटसुलट कायदे कांहींहि झाले तरी या खाजगी मालकांच्या हक्कास अथवा व्यवहारास कोणताहि बाध येत नाहीं. पण धनोत्पादनसाधनें रशियासारख्या ज्या देशांत सार्वजनिक सरकारच्या मालकींत असणार तेथें सरकारी व्यवहार म्हणजे जनतेचा सर्व सामुदायिक जीवनव्यवहारच होय. तो एकदां एका धोरणानें जितका जितका अधिक काळ व खोलवर चालत राहील तितका-तितका तो थोडाहि उलट दिशेला खेंचणें म्हणजे जनतेचें जीवन उध्वस्त करणेंच होय. अशा राष्ट्राच्या ज्या पार्लमेंटांत खाजगी मालकीचे पुरस्कर्ते असतील तेथें त्यांनीं मताधिक्य करून खाजगी मालकी पुन्हा सुरू करण्याचा प्रयत्न केला तर त्या राष्ट्राचें जीवन नष्टच होईल.

भांडवलशाही राष्ट्रांतलें आर्थिक जीवन फुटीर असून सरकारचीं धोरणें सर्वंकष नसतात. त्या धोरणांत कांहींहि बदल झाला व एक सरकार जाऊन दुसरें आलें तरी समाजाच्या आर्थिक सांगाड्यास धक्का लागत नाहीं. कम्युनिस्ट समाजाचो परिस्थिति याहून मूलतःच भिन्न असते. कम्युनिस्ट राष्ट्रांतील समाज हा जिवंत शरीराप्रमाणें सर्व रोमरोमीं एकजीव असून सरकार हें त्याचें काळीज असतें. काळजाचीं धोरणें उलट सुलट केल्यानें शरीर जगणार नाहीं.

बारीक दृष्टीनें पाहिल्यास असें दिसतें कीं, भांडवलशाहींतली लोकशाही ही एक-

पक्षीयच असते. म्हणजे समाजजीवनासंबंधानें कांहीं तत्त्वाबाबत एकमत असणारे वर्गच पार्लमेंटांत निवडून येऊं शकतात. इंग्लंडांत प्रचंड बहुसंख्य जनतेंत पार्लमेंटरी राजकारणावर विश्वास आहे. इंग्लंडांत याविरुद्ध मत असणाऱ्यास बंदी नाहीं, याचें कारण अशा मताचा प्रचार तेथले लोकच चालू देणार नाहींत व एकादा दुसरा बंडवाला पार्लमेंटांत निवडून आला तर त्याचें कोणी ऐकणार नाहीं. इंग्लंडांत जर कम्युनिस्ट अथवा फॅसिस्ट बरेच निवडून येऊं शकतील आणि बहुमत न मिळाल्यास आम्ही बंड करूं असें म्हणतील तर त्यांना उमेदवार उभे राहूं देण्यांत येणार नाहीं इतकेंच नव्हे तर त्यांना खुलेंहि राहूं दिलें जाणार नाहीं. इंग्लंडांत व अमेरिकेंत पूर्वी यादवीनंतर शांतता लवकर झाली व परचक्र आलें नाहीं यामुळें तेथें सर्व लोकांना लोकशाही हक्क लवकर मिळाले. फ्रान्समध्यें क्रांतीनंतर युद्धें उद्भवलीं आणि मुख्यतः याच आंतरराष्ट्रीय संकटाच्या धाकामुळें फ्रान्समध्यें क्रांति व लोकशाही स्थिर होऊं शकलेली नाहीं. रशियन कम्युनिस्टांना लोकशाही व्यापक करण्याच्या मार्गांत हा युद्धाचा धोकाच मोठा वाटतो.

रशियांत धनोत्पादनसाधनें सार्वजनिक मालकींत राहिलीं पाहिजेत एवढ्या मुख्य मुद्यापुरतेंच मतैक्य निवडणुकींत अपेक्षिलें जातें. प्रत्यक्ष आर्थिक व्यवहारांत मतवैचित्र्य पुष्कळ असतें. त्या मतभेदांच्या जाहीर चर्चा पुष्कळ चालतात. उत्पादन, वाहतूक, वाटणी, धनोपयोग या सर्व व्यवहारावर या सर्व चर्चांचा व टीकांचा उपयुक्त परिणाम होत असतो आणि लोकांचे सर्व जीवन-व्यवहार या टीकेंत व चर्चेंत येतात.

मुंबईतील वर्तमानपत्रें फक्त मंत्रिमंडळाचीं खासगी जीवितें व त्यांचा राज्यकारभार यावर चोंचा मारीत बसूं शकतात. पण एका मुंबई शहरांतहि लक्षावधि जनतेचें जीवन ज्या अबाधव्य खाजगी धनोत्पादनव्यवहारानें जखडलें आहे त्या व्यवहाराभोवतालची पोलादी भिंत कोणींहि फोडूं शकत नाहीं. जेथें सर्व समाजजीवन हें चर्चेचा, टीकेचा, अभ्यासाचा व सुधारणाप्रयत्नाचा विषय होऊं शकतें तेथेंच खरी लोकशाही आणि मतस्वातंत्र्य असतें. अब्जावधींचा उत्पादनव्यवहार खाजगी मालकीच्या तटबंदीच्या आड जेथें चालतो तेथें मंत्रिमंडळाच्या धड अथवा फुटक्या मोटारींची तपासणी करायला पत्रकारांना स्वातंत्र्य मिळतें व लक्षावधि लोकांच्या जीवनावर तैमुरलंगी हुकूमशाही गाजविणाऱ्या धनपतींना जे पत्रकार कांहीहि करूं शकत नाहींत ते पत्रकार आणि

पुढारी मंत्रिमंडळाचा पाडावहि करूं शकतात हा फक्त लोकशाहीचा निर्जीव तमाशा आहे. येथें नव्याण्णव टक्के लोकजीवन खाजगी उत्पादकांच्या पोलादी भिंतीआड ठेवून एक टक्का लोकजीवनापुरतें नागरिकस्वातंत्र्य देतांना राज्यकर्त्यांना जी वेजबाबदारीची वृत्ति परवडते ती वेजबाबदारी सर्व समाजाचें उत्पादन व जीवन स्वतां हाताळणाऱ्या सरकारला परवडणार नाहीं.

या सर्व चर्चेंत एक मुद्दा पुनः पुनः लक्षांत घेणें जरूर आहे तो हा कीं भांडवलशाहीप्रधान समाजांतली ही लोकशाही इंग्लंड अमेरिका यासारख्या कांहीं अगदीं थोड्या देशांत, तेथली जनता लोकशाहींत रुळलेली असल्यानें, नांदत आहे. इतर सर्व देशांत खाजगी मालकांच्या हातीं कोट्यवधि लोकांचें जीवन आहे, जनता अशिक्षित, वेशिस्त व असंतुष्ट आहे, कोणत्याहि खऱ्या खोट्या कारणांनीं ती संपावर जाते, मारामारीस प्रवृत्त असते आणि तिचे शहाणे अथवा मूर्ख पुढारी तुरुंगाची हवा मधून मधून खात असतात. अशा देशांनीं व तेथील पत्रकारांनीं रशियांत हुकुमशाही असून आमच्या येथें लोकशाही आहे व म्हणून आमचें समाजजीवन श्रेष्ठतर होय असें म्हणणें हें लोकशाहीचें स्पष्ट विडंबनच ठरेल.

कम्युनिस्ट लोकशाही अथवा सोव्हिअट लोकशाहीचा आणखी एक विशेष असा आहे कीं, पांच वर्षांतून एकदां कायदेमंडळासाठीं मतें देण्याचा हक्क बजावला म्हणजे लोकशाहीचा हक्क संपला, बाकी लोकांचें नेहमींचें कर्तव्य म्हणजे खाजगी मालकशाहीनें आंखून दिलेल्या चाकोरींत भांडवलदारांच्या नफ्यासाठीं डोळे बांधून घाणा ओढीत राहाणें हेंच होय. असें भांडवलशाही समाजांतलें 'नागरिक स्वातंत्र्य' रशियांत नाहीं. खेड्यांतील ग्रामपंचायतींत म्हणजे 'सोव्हिअट-' मध्यें सर्व खेडुतांना मतदानाचा अधिकार आहे इतकेंच नव्हे तर सहकारी खरेदीविक्री, सहकारी शेती, वाहतूक, खेळ, शिक्षण आरोग्य, धंदे, घरबांधणी या सर्व बाबतींतलीं धोरणें ठरविण्यांत प्रत्येक नागरिकाला भाग घेता येतो, ठरतील त्या योजना पार पाडण्यांतहि त्याला भाग घ्यावा लागतो. यामुळें सर्व जीवनच लोकशाहीमय होतें. या सर्वांपेक्षा मोठी गोष्ट म्हणजे रोजगारीचा हक्क तेथें असल्यामुळें बेकारीची भीति कोणासहि नाहीं.

वर वर्णिलेलें सर्व सुमंगल जीवन रशियांत असेलच असें ठामपणें कोण सांगणार ? पण हें सर्व इष्ट व व्यवहार्य असून सिडने वेबसारख्यांनीं रशियांत तें

आहे अशी साक्ष दिली आहे. आणि रशियांत तसें तें सगळें नसलें तरी भारतासारख्या मागसलेल्या देशांत शांततेच्या व लोकशाही मार्गानें तें आणणें इष्ट व शक्य आहे आणि इतक्यापुरतें तें प्रशंसनीयहि आहे. रशियांतील ही राजकीय संघटना लोकशाहीप्रधान आहे अशी मान्यता जगभर बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत मिळाली आहे. सोव्हिअट रशियाचें धोरण आक्रमक आहे असा संशय अलीकडे अनेकांना येऊं लागला असल्यानें सोव्हिअट रशियाचे मित्रहि रशियावर आज उलटले असून त्यांचें समाधान कसें करावें याचा विचार रशियन मुत्सद्यांनीं केलाच पाहिजे. पण सोव्हिअट समाजपद्धतीचा विचार सोव्हिअट सरकारच्या आक्रमक धोरणाहून अलगपणें केला पाहिजे. निवळ तात्त्विक दृष्टीनें जगांतील मोठमोठ्या विचारवंतांनीं रशियन पद्धति ही लोकशाही आहे असें सिडनेवेबप्रमाणेंच मत दिलें आहे. यामुळेंच मॉस्को, याल्टा व पॉट्सडॅम येथें इंग्लंड, अमेरिका व रशिया यांच्या ज्या परिषदा युद्धाअखेर अखेर भरल्या तेथें फॅसीझमचा नाश व लोकशाहीची स्थापना करण्याचें कार्य इंग्लंडअमेरिकेप्रमाणें रशियाकडेहि विश्वासपूर्वक देण्यांत आलें. त्या कराराची अंमलबजावणी रशिया करीत नाहीं अशी तक्रार अँग्लो-अमेरिकन्स करीत आहेत. पण ग्रीस, इटाली, दक्षिण कोरिया वगैरे देशांत अँग्लो-अमेरिकनांनीं फॅसीझमचा नाश व लोकशाहीची निर्मिति करण्याचा करार कितीसा पाळला हें विचारांत घेतलें म्हणजे लोकशाहीची स्थापना कोणीं अधिक केलीं हें सहज कळून येतें.

ज्या मालाची नक्कल होऊं लागते तो माल उत्कृष्ट असलाच पाहिजे असें मानण्याची व्यापाऱ्यांत रूढि आहे. गेल्या शतकांत ब्रिटिश पार्लमेंटची नक्कल मागासलेल्या राष्ट्रांत झाली तो ब्रिटिश पार्लमेंटच्या श्रेष्ठतेचा पुरावाच होता. चालू शतकांत 'शेतकरीकामकऱ्यांचें राज्य' 'शेतकरीकामकरी जनता' वगैरे शब्द व त्यांतील कल्पना गौरवास्पद ठरल्या आहेत, याचें कारण रशियन सोव्हिएट राज्य ही कल्पना जगांत श्रेष्ठ गणली जात आहे हेंच होय. सोव्हिएट रशियाच्या ज्या कल्पनेची जगभर जास्तींत जास्त नक्कल झाली अशी कल्पना म्हणजे 'आर्थिक नियोजन' ही होय. रशियन कम्युनिस्टांनीं व त्यांच्या जगांतील अनुयायांनीं जगभर क्रांतीचे झंझावात उठविले, आणि जगाचा थरकाप केला, ते साऱ्या जगाच्या आदरास, भीतीस, तिरस्कारास पात्र झाले,

पण याहीपेक्षा सोव्हिएट रशियाच्या आर्थिक नियोजनाच्या कल्पनेनें जगावर अधिक छाप टाकली आहे. सोव्हिअट रशियामागून नात्सी जर्मनीनें चार वर्षांची आर्थिक योजना आंखली, तुर्कस्ताननें पाच वर्षांची आंखली, मेक्सिकोनें सहा वर्षांची आंखली, भारतांत टाटाबिर्लांनीं अशीच योजना आंखली. भारत सरकारनें आतां कायमचीच नियोजनसमिति बसविली असून नियोजन असणें हें सुधारणेचें लक्षण मानलें जाऊं लागलें आहे. सैन्यानें जग जिंकण्यापेक्षां कल्पनांनीं जग जिंकणें हें अधिक श्रेष्ठ असेल तर रशियाच्या आर्थिक नियोजन पद्धतीनें खरोखर नैतिक दृष्ट्या जग जिंकलें आहे व हें त्याचें यश फार श्रेष्ठ होय ही गोष्ट मान्य केलीच पाहिजे.

रशियन कम्युनिस्टांना कार्लमार्क्सच्या शिकवणींतून स्फूर्ति मिळाली व त्यानें दिलेल्या विचारसरणीअनुसारच रशियन कम्युनिस्टांनीं आपली प्रगति करून घेतली. पण तपशीलाचा पुष्कळ विचार रशियन कम्युनिस्टांना स्वतःच करावा लागला. मार्क्सनें असा तपशील त्यांना पुरविलेला नव्हता. हें स्वाभाविकहि होतें. मार्क्स हा वस्तुस्थितीशीं संबंध नसणारीं मानसिक स्वप्नें तर्कानें रेखाटत बसणारा नव्हता. त्यानें भांडवलशाही व्यवहाराचें सूक्ष्म परीक्षण करून तिच्या नाशाची प्रवृत्ति तिच्या ठिकाणींच कशी आहे हें स्पष्ट केलें. भांडवलशाहीमागून धनोत्पादनसाधनें सार्वजनिक सरकारच्या मालकीचीं होतील व बहुसंख्य जनतेच्या विकासासाठीं बहुसंख्य जनतेच्या हातून त्यांचा वापर होणार असल्यानें तीच खरी लोकशाही असेल असें मार्क्सनें म्हणून ठेवलें. उत्पादन व वाटणी ही सरकारनियंत्रित होणार असल्यानें विनिमयाचें कार्य नफेबाज व्यापारी वर्गाकडे राहणार नाहीं, व्यापारी ही संस्थाच नष्ट होईल आणि खरेदीविक्री हें कार्य पोस्टासारखें राज्यकारभाराचा एक भाग म्हणून चालविलें जाईल हेंहि मार्क्सनें कॅपिट्ल् ग्रंथांत सुचवून ठेवलें. पण याहून अधिक तपशीलवार अशी भांडवशाहीनंतरची समाजरचना तो रेखाटूं शकला नाहीं.

स्वतां लेनिननें रशियन क्रांतीपूर्वी आपणांस क्रांतीनंतर आर्थिक पुनर्घटना कशी करावी लागणार याची पूर्वयोजना आंखलेली नव्हती. आणि याचें कारण कोणत्या परिस्थितींत कशी क्रांति होणार हें त्यालाहि तर्किता येणारें नव्हतें. यामुळें १९१७ सालीं रशियांत क्रांति होऊन सत्ता हातीं आल्यावर सहा महिन्यांनीं "भांडवलशाही समाजघटनेंतून सोशॅलिस्ट समाजघटना कशी

निर्मावी याची कांहींच योजना आम्हीं सत्ता घेतली तेव्हां तयार नव्हती, कोणाहि सोशॅलिस्टानें अशा कांहीं प्रश्नांचा विचार केल्याचें मला माहीत नाहीं, बोल्शेव्हिक अथवा मेन्शेव्हिक यांपैकीं कोणीहि अशासंबंधानें कांहींहि लिहिलेलें नाहीं" असें लेनिनला आढळून आलें. यामुळें क्रांतीनंतर उद्भवलेले अवाढव्य प्रश्न कसे सोडवावें हा मोठा बिकट प्रश्न कम्युनिस्टांपुढें उभा राहिला. कांहींसा साऱ्या मानवजातीच्या इतिहासांत न उद्भवलेला असा हा प्रश्न होता.

भांडवलदारी अर्थशास्त्र व त्यांतील चूक

सरंजामशाहीनंतर भांडवलशाही जेव्हां सुरू झाली तेव्हां सरकार या संस्थेचें काम अवघड होण्याऐवजीं अगदीं सोपें झालें. भांडवलशाहीचा आर्थिक सिद्धांत अगदीं साधा होता. मागणी आणि पुरवठा याचा सिद्धांत आर्थिक व्यवहाराचा नियामक आहे असें भांडवलशाहीचें तंत्त्वज्ञान होतें. लोकांना कोणता माल किती लागतो व तो कोणी निर्माण करावा याची चिंता सरकारनें करण्याचें कारण नाहीं. भांडवलदारी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मतें बाजारांत ज्या मालाला मागणी असेल त्याचा पुरवठा मागणीपेक्षा कमी असला तर त्या मालाच्या किंमती वाढतात, यामुळें त्यांत जास्त नफा मिळण्याचा संभव निर्माण होतो. यामुळें उत्पादक जे असतात ते त्या मालाचा पुरवठा वाढवितात. हा पुरवठा वाढता वाढता मागणीपेक्षां अधिक झाला कीं किंमती उतरूं लागतात. नफ्याची कूस कमी होते आणि उत्पादक हे त्या मालाची निर्मिति कमी करून जास्त मागणी असणाऱ्या दुसऱ्या मालाच्या निर्मितीमागें लागतात. याप्रमाणें समपातळींत राहणें हा जसा पाण्याचा धर्म आहे त्याप्रमाणें मालाच्या मागणीच्या प्रमाणांत मालाचा पुरवठा होत राहणें हा बाजारव्यवहाराचा धर्म असून सरकारनें चोऱ्या, धमकीबाजी, फसवणूक, करारभंग असे गुन्हे होऊं न देण्याची खबरदारी घ्यावी व यापरते बाजारव्यवहार, उत्पादन, वाटणी या सर्वांबाबत आपण दूर राहून लोकांना पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावें असें भांडवलशाहीचें अर्थशास्त्र होतें, त्यामुळें भांडवलशाही सरकारचें काम सोपें झालें.

मार्क्सनें या अर्थशास्त्रांतली चूक दाखविली. माणसाचीं उत्पादनसाधनें व त्यांची उत्पादनशक्ति स्थिर राहून प्रत्येक उत्पादकांजवळ त्यांचें स्वतांचें उत्पादनसाधन असलेंच पाहिजे असें भांडवलशाही अर्थशास्त्रज्ञांनीं गृहीत धरलें होतें व भांडवलशाहीच्यापूर्वी तशीच अवस्था असल्यानें त्यांनीं

ती अवस्था गृहीत धरली. पण माणूस आपलें चरितार्थधन सृष्टीपासून निर्माण करण्याच्या क्रमांत आपलीं उत्पादनसाधनें अधिकाधिक कार्यक्षम करीत आहे असें मार्क्सनें पाहिलें आणि या प्रयत्नाचा मानव समाजावर भांडवलशाहीच्या अर्थशास्त्रानुसार काय परिणाम होतो याचें मार्क्सनें संशोधन केलें. त्यावरून त्याला असें दिसून आलें कीं जो उत्पादक आपलें उत्पादन सुधारतो, गुणानें व परिमाणानें अधिक करतो, त्याचा माल बाजारांत अधिक स्वस्त होतो, मागासलेल्या उत्पादकाशीं चढाओढींत पुढारलेल्या उत्पादकाचा माल खपतो, मागासलेल्या उत्पादकाचा खपत नाहीं, त्याचें दिवाळें वाजतें, त्याचें उत्पादनसाधन निकामी होतें व तो कफल्लक होतो. सुधारलेलें उत्पादनसाधन स्वतःच्या मालकीचें करण्याची ऐपत त्याला नसते आणि मग तो बेकारी व उपासमार टाळण्यासाठीं सुधारलेल्या उत्पादनसाधनाच्या मालकाकडे रोजगारीसाठीं जातो.

उत्पादनसाधनाच्या म्हणजेच भांडवलदाराच्या दाराशीं असेच कफल्लक झालेले इतर रोजगारेच्छूहि आलेले असतात. उत्पादनसाधन सुधारलेलें असल्यानें मजूरांची संख्या आतां कमी लागतें. अर्थात् साऱ्या कफल्लकांना रोजगारी मिळण्याची आशा नसते. यामुळें त्यांच्यांत चढाओढ लागून मजूरीचे दर कमी होतात व तरीहि कोणी तरी बेकार राहतातच. या मजूरांकडून जास्तींत जास्त काम भांडवलदार करून घेतो व खर्चवेच वजा जाता त्याला अधिकाधिक नफा राहूं लागतो, तो अधिकाधिक धंदेवाल्यांना कफल्लक करीत सुटतो, उत्पादनसाधनें अधिकाधिक सुधारत नेतो.

याचा मानव समाजावर एक विचित्र व दुःखदायी परिणाम होतो. मजूर हाहि एक भांडवलशाहींतला माल बनतो. मग त्याजबद्दलची मागणी वाढली कीं त्याची किंमत म्हणजे मजूरी वाढली पाहिजे. पण भांडवलदार हें घडूं देत नाहीं. तो उत्पादनसाधनें सुधारत नेऊन मजूरांच्या बाजारांत मजूर असतील त्यापेक्षां नेहमींच आपली मागणी कमी ठेवण्याची खबरदारी घेतो. यामुळें कांहीं मजूर नेहमीं बेकार राहतात, मजूरांची मजूरी नेहमीं कमी राहते आणि त्यांना जास्तींत जास्त राबवून भांडवलदार जास्तींत जास्त नफा मिळवितो व अधिकाधिक मागसलेल्या उत्पादकांना बेकार करून मजूराच्या बाजारांत आणतो. म्हणून बेकारी म्हणजेच उपासमार ही भांडवलशाहीच्या भरभराटीची आवश्यक परिस्थितिच होऊन बसते. पुढें भांडवलदारभांडवलदारांत चढाओढ वाढत

जाऊन मोठा मासा लहान माशास खातो तसें येथें घडतें व बडे भांडवलदार बाकीच्यांना गिळंकृत करून बाजारावर हक्कदारी मिळवितात.

नंतर ते मागणी व पुरवठा या सिद्धांतालाच गळफास घालतात. कारण बाजारांत चढाओढ थांबून हक्कदारी स्थापन झाली म्हणजे मागणीपेक्षा पुरवठा नेहमींच कमी ठेवून भांडवलदार मालाच्या किंमती उतरूं देत नाहींत, मालाची निपज जास्त झाली तर भाव उतरूं नयेत म्हणून कॉफी जाळतात, पकडलेले मासे समुद्रांत लोटून देतात, दुभत्या गुरांची कत्तल करतात अशा प्रकारें भांडवलशाही जीवनांत अराजक, विध्वंस याला ऊत येतो आणि समाजाचें पोषण न करतां भांडवलशाही विध्वंसच करीत आहे असें दृश्य उभें राहतें. अशा आशयाची भांडवलशाहीची मीमांसा कार्ल मार्क्स व लेनिन यांनी केली आणि समाजवाद्यांनीं भांडवलशाहीचा नाश करून धनोत्पादनसाधनें समाजाच्या मालकीचीं करावीं व उत्पादन करायचें तें मूठभरांच्या नफ्यासाठीं न करतां समाजाच्या पोषणासाठीं व संवर्धनासाठीं करावें हा आदेश दिला.

या आदेशानुसार वागायचें म्हणजे सरकार या संस्थेनें आतां केवळ प्रेक्षक बनून स्वस्थ न राहतां समाजाच्या सर्वांगीण जीवनांत हस्तक्षेप करणें भाग होतें. त्यासाठीं आंखलेली अशी योजना कांहींहि नव्हती. पण लेनिन व त्याचे अनुयायी यांनीं ध्येयनिष्ठेनें काम सुरू केलें व जशा अडचणी आल्या तशा त्या निवारीत जाऊन जगाला धनोत्पादन व समाजसंघटना याचें एक उत्कृष्ट शास्त्र तयार करून दिलें.

क्रांति होताच रशियावर यादवीचें संकट कोसळलें. यामुळें सर्वत्र युद्धाचें वातावरण पसरलें. यादवी हें निव्वळ शस्त्रयुद्ध नसतें. आंतरराष्ट्रीय युद्धांत रणांगणावर शस्त्रें लढतात, पण आघाडीमागें दोन्ही देशांत उत्पादन चालूं असतें. म्हणून आंतरराष्ट्रीय युद्ध हें मुख्यतः शस्त्रयुद्ध असतें. उलट यादवींत शस्त्रयुद्ध चालू असतें तें उत्पादनाच्या मध्यभागींच सुरू राहून उभय पक्षांच्या हातून स्वतांच्या व एकमेकाच्या उत्पादनसाधनांची व उत्पन्न मालाची नासाडी होत असते. यामुळें यादवींत रशियांतील संपत्तीचा अपार विध्वंस झाला. ही यादवी लढतांना कम्युनिस्टांनीं सुरवातीस मालकी हक्काची सर्व कल्पना गुंडाळून युद्धकालीन कम्युनिझम् स्थापन केला आणि देशांतील सर्व संपत्ति सरकारनें मालकी हक्कानें यादवीच्या कामीं लावली. या काळीं नियोजन अर्से

क्रांतींच नव्हतें. पण क्रांतीचे पुढारी अतीशय कर्तृत्वमय अशा अनुभवाच्या भट्टींत भाजून निघाल्यानें त्यांना पुढील काळासाठीं धैर्यबळ पुष्कळ मिळालें.

यादवीनंतर पुढलें पाऊल कसें टाकावें यासंबंधानें बोल्शेव्हिक पुढाऱ्यांत पुष्कळ खल झाला. उत्पादन लवकर वाढून सोव्हिअट रशिया समृद्ध व बलवान लवकर कसा होईल ही पुढाऱ्यांना मुख्य चिंता होती. कारण भांडवलशाही राष्ट्रें रशियांतील क्रांति उध्वस्त करण्यास टपून बसलीं होतीं. याच भीतिमुळें प्रथम जागतिक क्रांति करण्यास हात घालावा म्हणजे सभोवार मित्रराष्ट्रें निर्माण होतील अशी कल्पना बांधून परराष्ट्रांत बोल्शेव्हिकांनीं क्रांति घडवून आणण्याचे प्रयत्न केले. पण ते सर्व फसले. इतकेंच नव्हे तर यादवीच्या काळीं सर्वत्र मालकी हक्क नष्ट करून जो कम्युनिझम् निर्माण करण्यांत आला होता त्यामुळें उत्पादनाला हुरूप कोणासच उरला नाहीं. म्हणून बोल्शेव्हिकांनीं 'नवें आर्थिक धोरण' सुरू करून भांडवलशाही व मालकी हक्क यांना अधिक वाव करून दिला. त्यामुळें पुन्हां उत्पादनाची घडी बसूं लागली, पण बेकारीहि वाढूं लागली.

स्टालिननें केलेली पुनर्घटना

दरम्यान लेनिन मृत्यु पावला. त्याच्या मृत्यूनंतर स्टालिननें जागतिक क्रांतीचें ध्येय तहकूब करून 'एकेका देशांत सोशॅलिझम्' (सोशॅलिझम् इन् वन कंट्री) हें नवें धोरण अमलांत आणण्याचें जाहीर केलें व आर्थिक उत्कर्षाच्या प्रचंड योजना हातीं घेतल्या. पाश्चात्य देशांत लहान लहान धंद्यांतून मोठमोठ्या धंद्यांची वाढ दीर्घकाल सावकाशपणें होत होती. पण अशी वाढ करण्यास सोव्हिअट रशियास वेळ मिळणार नाहीं, परचक्र लवकर येईल असा अदमास स्टालिननें बांधला व आर्थिक उत्कर्षाचें काम अवाढव्य प्रमाणांत आरंभापासून चालू केलें. परराष्ट्रांकडून भांडवल मिळणार नव्हतें. तें भांडवल स्वदेशांत उत्पन्न करण्याच्या योजना स्टालिननें अवलंबिल्या, आणि त्यासाठीं समाजवाद्यांचें मूलग्राही अर्थशास्त्र त्याला उपयोगी पडलें. भांडवल म्हणजे संचित धन, म्हणजेच अखेर माणसाच्या शरीरमनांतील श्रमशक्तीचा वापर. कामगार कामावर जायचे म्हणजे त्यांना अन्नवस्त्र घरें ही पहिली गरज. त्यासाठीं प्रथम धान्य, कापूस, लाकडे याची तजवीज हवी. हें लक्षांत घेऊन स्टालिननें 'नवीन आर्थिक

धोरणां'तील खाजगी मालकी रद्द केली व बड्या जमीनमालकांच्या जमिनी सहकारी शेतींत आणल्या.

या बाबतींत बड्या जमीनमालकांनीं सरकारी धोरणास विरोध करून सरकारच्या हातीं गुरें जाऊं नयेत यासाठीं लक्षावधि गुरांचा संहार केला. पण स्टालिननें आपला निर्धार सोडला नाहीं. ही सामुदायिक शेती रशियांत आरंभापासूनच इतकी यशस्वी झाली कीं रशियन क्रांतींतलें सर्व कर्तृत्व नष्ट झालें तरी ही सामुदायिक शेती नष्ट होणार नाहीं असें मत मॉरिस हिंडसनें व्यक्त केलें आहे. शेतीची ही सर्व संघटना साऱ्या जगांत व रशियाच्या जीवनांत अगदीं नवीनच होती. ती यशस्वी करण्यानें शेतकरीकामकऱ्यांना आत्मविश्वास आला. कारखान्यासाठीं भांडवल कुठलें ? शेतीचें धान्य तयार होत होतेंच. कामगारांची श्रमशक्ति हें दुसरें भांडवल होतें. या कामगारांना कामावर बोलवून सरकारनें त्यांच्या अन्नवस्त्रांची व घरांची तजवीज केली. परदेशांतून प्रथम तज्ज्ञ आणले व रशियन मजूर शिकवून तयार केले. साक्षरताप्रसार ताबडतोब केला इतकेंच नव्हे तर कारखाने, शेती, खाणी, वाहतूक यांसाठीं लागणारे तज्ज्ञहि तयार केले. कारखानदारी उभारणें व चालविणें याचा अनुभव रशियाला झारशाहींत कारखानदारी सुरू झाल्यामुळें थोडा बहुत होताच. शिवाय शंभर वर्षें अँग्लो-अमेरिकन कारखानदारी बाढत होती. तिचाहि कम्युनिस्टांनीं अभ्यास केला होता. कारखानदार हा आपल्या कारखान्यास लागणारा कच्चा माल, मजूरी, मजूर, इमारती, व्यवस्थापक, तज्ज्ञ, बाजार, या सर्वांचा आगाऊ अंदाज करून मग उत्पादनसंघटना उभी करतो. हें मर्यादित अर्थानें आर्थिक नियोजनच असतें. हीच पद्धति रशियन कम्युनिस्टांनी सारें राष्ट्र हा एक कारखाना ठरवून त्याला लावली.

लेनिनच्या कारकीर्दीत त्यानें शेती ज्याप्रमाणें शेतकऱ्यांच्या हातीं दिली त्याप्रमाणें कारखाने कामगारांच्या हातीं द्यावे हा सिद्धांत अमलांत आणण्याचा प्रयत्न केला व त्या त्या कामगारांच्या हातीं ते ते कारखाने दिले. पण त्यामुळें कारखान्यांत अव्यवस्था माजली म्हणून लेनिननें ती पद्धत बंद करून पगारी व्यवस्थापकांच्या चालकत्वाखालीं कारखाने दिले. त्याचप्रमाणें शेती, उद्योगधंदे वगैरेंसाठीं योजना आंखणारे कायमचें कमिशन नेमून त्यामार्फत सरकारनें योजना आंखल्या. या योजनांत खाणी, कारखाने यांना लागणाऱ्या सर्व मालाच्या

उत्पादनाची तजवीज जशी होती, तशीच एंजिनिअर्स, डॉक्टर्स, तज्ज्ञ वगैरे किती हवे याचीहि योजना आंखली जाऊन त्यांच्या शिक्षणाची योजना आंखली जाई.

यामुळें सरकारी बजेटाची कल्पना सर्वस्वी बदलली. भांडवलशाहींत खाजगी धंदे हे सरकारच्या अखत्यारींत नसून खाजगींत व गुप्त असतात. यामुळें सरकारी उत्पन्नाचा अंदाज हा जुगार असतो आणि सरकारवरच्या राष्ट्रसंवर्धनाच्या खर्चाच्या जबाबदाऱ्या मात्र सतत वाढत असतात. रशियांत सर्व धंदे सरकारी मालकींत व शेती सरकारी नियंत्रणाखालीं असल्यानें सर्व राष्ट्राचें उत्पन्न व खर्च हाच सरकारी जमाखर्च झाला. देशाच्या सर्व उत्पादनाचें भावि उत्पादनाचें साधन आणि उपभोगाचें धन असे दोन प्रकार करून जनतेच्या हिताच्या दृष्टीनें खर्चाचें बजेट आंखणें व भावि उत्पादनासाठीं हिशेबानें धन राखून ठेवणें हें शक्य झालें. हल्लीं इंग्लंड हळुहळू समाजवादाकडेच चाललें असल्यानें इंग्लंडांत सरकारी बजेट मांडण्यापूर्वी 'राष्ट्रीय उत्पादन व खर्च' याचा खर्डा प्रसिद्ध करण्यांत येतो हें रशियांतील कम्युनिस्ट पद्धतीचेंच अनुकरण आहे. पण भांडवलशाही देशांतलें आर्थिक नियोजन आणि कम्युनिस्ट रशियांतले आर्थिक नियोजन यांत जमीनअस्मानाचा फरक पडतो. वर म्हटल्याप्रमाणें भांडवलशाही देशांतील बहुतेक संपत्तिसाधनें खाजगी मालकांच्या स्वाधीन असल्यानें सरकारला लोकोपयोगी कार्यासाठीं पैसाच नसतो आणि कागदावर आंखलेल्या योजना प्रत्यक्ष अमलांत येत नाहींत व सरकार लोककल्याण करूं शकत नाहीं. स्टालिन म्हणतो,

"तुम्हीं जर भांडवलशाहीपासून आपणांस मुक्त करून घेतलें नाहीं, धनोत्पादनसाधनांवरील खाजगी मालकी जर तुम्हीं नष्ट केली नाहीं तर तुम्ही पूर्वनियोजित अर्थसंघटना निर्मूं शकणार नाहीं. कारण पूर्वनियोजित अर्थसंघटना म्हणजे काय ? तिचीं कांहीं कांहीं दृश्य लक्षणें कोणतीं असतात ? पूर्वनियोजित अर्थसंघटनेचा पहिला उद्देश बेकारीनिवारण हा असतो. भांडवलशाहींत कांहीं मर्यादेपर्यंत बेकारी कमी करता येते असें म्हटलें तरी पण बेकारी संपूर्ण नष्ट करावी म्हणण्यास कोणीहि भांडवलदार तयार होणार नाहीं. कारण मजूरांच्या बाजारांत रोजगारीची कोंडी करून स्वस्तांत स्वस्त मजूर मिळविणें हें भांडवलशाहीचें आद्य कर्तव्य असतें. भांडवलशाहीचा हा पहिला मोठा दोष

असतो. शिवाय पूर्वनियोजित अर्थसंघटनेचें दुसरें महत्त्वाचें उद्दिष्ट जनतेच्या गरजेचे पदार्थ प्रथम उत्पन्न करणें हें असतें. पण ज्या मालाच्या उत्पादनांत नफा जास्त असतो त्या मालाचें उत्पादन भांडवलदार अधिक करतो, लोकोपयोगी माल निर्माण करणें हा त्याचा हेतुच नसतो. भांडवलदारावर त्याचा नफा कमी करून लोकांच्या गरजेअनुसार उत्पादन करण्यास तुम्ही कधींच सक्ती करूं शकणार नाहीं. ”

कीन्सचीं अर्थतत्त्वें आणि सोव्हिअट अर्थतत्त्वें

इंग्लंडांत हळुहळू नियोजित अर्थव्यवस्था अमलांत येत आहे, पण त्यासाठीं त्यांना वाढत्या प्रमाणांत समाजवादी संघटना निर्मावी लागत आहे. इंग्लंडसाठीं भांडवलशाहीचा प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ लॉर्ड कीन्स यानें जीं आर्थिक तत्त्वें प्रतिपादिलीं ती रशियन पद्धतीवरून त्यानें घेतलीं नसलीं व स्वतंत्रपणें त्याला सुचलीं असलीं तरी ती रशियन पद्धतीसारखींच आहेत. प्रो. एडवर्ड कार या लेखकानें लॉर्ड कीन्स याच्या आर्थिक तत्त्वांचा गोषवारा पुढीलप्रमाणें दिला आहे. भांडवलशाहींतले जे दोष नष्ट करणें इष्ट आहेत ते कोणते ? लॉर्ड कीन्स म्हणतो,

(१) “ समाजांतील व्यक्तिमात्रानें उपभोग न घेता काटकसर करून जें धन शिल्लक ठेवलेलें असतें, तें खात्रीनें अथवा सहजगत्या नवीन उत्पादक भांडवल निर्माण करण्याच्या धंद्यांत जातेंच असें नाहीं.

(२) सुस्थितींतलीं माणसें उपभोग न घेता काटकसर करून जी शिल्लक टाकतात तें कांहीं सर्वथैव समाजोपयोगी धन बनूं शकत नाहीं. इतकेच नव्हे तर इतर समाजानें पैसा खर्च केला तर तो जेवढा समाजोपयोगी होतो तेवढा या साधनांच्या शिलकेचा समाजाला उपयोग होत नाहीं. म्हणून “ समाजांत आर्थिक विषमता असावी म्हणजे श्रीमंताकडून भांडवलास पैसा मिळतो ” हा अर्थशास्त्रज्ञांचा सिद्धांत चुकीचा ठरला आहे.

(३) खाजगी शिल्लक व भांडवल यांच्या अभावीं देखील सरकारनें सामुदायिक शिल्लक (कर वगैरे रूपानें) निर्माण केली तर जरूर तेवढें भांडवल निर्माण करणें सहज शक्य होतें.

(४) या सामुदायिक शिलकेस भांडवलाच्या व्यापक राष्ट्रीकरणाची जोड द्यावी. म्हणजेच खाजगी शिल्लक नफेबाजीच्या उत्पादनासाठीं भांडवल

म्हणून वापरतात तसें होऊं न देता लोकहिताच्या धोरणानें उत्पादनासाठीं वापरावी. संपूर्ण रोजगारीचें धोरण त्यामुळेंच यशस्वी होतें.'

ही सर्व तत्त्वें रशियांतील कम्युनिस्ट आर्थिक संघटनेंत कशी अंतर्भूत होतात हें सांगणें फार सोपें आहे. भांडवलदार अथवा जमिनदार वर्ग आपली शिल्लक लोकोपयोगी उत्पादनास भांडवल म्हणून देत नाहींत ही कीन्सची तक्रार रशियांत निरुपयोगीच आहे. कारण रशियांत भांडवलदार वर्ग व जमीनदार वर्ग नाहींतच. जे सामान्य श्रमजीवी लोक रशियांत आहेत त्यांची शिल्लक सरकार प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष करांनीं मिळविते, शिल्लक टाकण्याची सक्ती करून मिळवितें, रेशनिंग व भावनियंत्रण करून, आणि लोकोपयोगी धंदे सरकारमार्फत चालवून पूर्ण रोजगारी निर्माण करतें. भांडवलशाही अखंडपणें चालण्यासाठीं मजूरांच्या बाजारांत कायमची बेकारी थोडी फार असावी लागते. कम्युनिस्ट पद्धतींत उत्पादनाचा हेतु रोजगारी पुरविणें व लोकोपयोगी वस्तु पुरेशा प्रमाणांत निर्माण करणें असा दुहेरी असतो.

अर्थात् कोणत्या धंद्यांत किती भांडवल घालायचें यासाठीं बाजारांतील मागणी व पुरवठा हें तत्त्व वापरता येत नाहीं. भांडवली मालाची गरज किती आहे आणि उपभोग्य मालाची गरज किती आहे याचा हिशेब नियोजन-समिति करीत असते. राष्ट्रास कारखानदारीची गरज अधिक वाटली तेव्हां उपभोग्य मालाचें प्रमाण अगदीं वेताचें ठेवून नियोजनसमितीनें कारखानदारी मालाच्या निर्मितीकडे श्रम व भांडवल यांचा ओघ अधिक वळविला. तरी पण उपभोग्य माल कमी निपजला म्हणून त्याच्या किंमती वाढल्या नाहींत. दुसरें महायुद्ध चालू असतां आवश्यक जिनसांचें रेशनिंग असून सर्व माल ठराविक किंमतीला मिळत असे. कांहीं विशिष्ट मालांच्या किंमती गिरण्यांच्या दुकानांत अथवा सहकारी दुकानांत मजूर अथवा सहकारी दुकानांचे सभासद यांना स्वस्त मिळत, तर अधिक पगाराच्या लोकांना महाग पडत.

भावनियंत्रण ही पद्धत सोव्हिअट रशियांतच प्रथम निघाली व आतां सर्व जगभर तिचें बेरेंवाईट अनुकरण होत आहे. भांडवलशाहींत अनियंत्रित बाजार हेंच वैशिष्ट असल्यामुळें भावनियंत्रणाचा प्रश्नच उद्भवला नाहीं. पुढें भांडवलदारी सरकारांना लोकांना न कळत किंमतींचा चढउतार करणें जरूर झालें व आपलें उत्पन्न वाढविण्याचा अप्रत्यक्ष युक्त्या योजाव्या लागल्या. यामुळें चलन-

व्यवहार अनिर्बंध होता त्यावर नियंत्रण घालावें लागलें. हें चलन सोन्याच्या आधारावर कागदी स्वरूपांत उभारण्याची पद्धत पडली. पण जगांतलें सारें सोनें एकदोन राष्ट्रांतच बहुतेक जाऊन पडलें, त्यामुळें 'सोन्याच्या आधारावर चलन' ही शब्दयोजना निव्वळ कागदीच ठरूं लागली. नंतर कांहीं ठराविक वस्तूंच्या किंमतीचें सूचकांक कल्पून त्यावर चलनपरिमाण आधारावें ही कल्पना निघाली. पण अखेर सर्वसामान्य जनतेच्या जीवनाचा विचार करता चलनपद्धति कशीहि असो, लोकांच्या मिळकती आणि आवश्यक वस्तूंना द्याव्या लागणाऱ्या किंमती व त्या वस्तूंचा लोकांना निश्चित पुरवठा ही जबाबदारी भांडवलदारी राष्ट्रांनाहि पत्करावी लागत आहे. कम्युनिस्ट समाजघटनेंतली ही कल्पना भांडवलशाही समाजघटनेंत अमलांत आणण्याचा प्रयत्न होतो व त्यास यश येत नाहीं. कारण स्टालिन म्हणतो त्याप्रमाणें भांडवलशाही पद्धतींत आर्थिक नियोजन अशक्यच्च आहे. पण रशियन समाजघटनेंतील कांहीं तत्त्वांचा नकल तरी केल्यावांचून भांडवलदारी राष्ट्रांना आज जिणेंच अशक्य झालें आहे.

सामाजिक हित हें सोव्हिअट आर्थिक नियोजनाचें मुख्य तत्त्व आहे. भांडवलशाहींत एकेका धंद्याचें नियोजन होतें. पण समाजहित हा त्याचा प्रमुख हेतु असूं शकत नाहीं. हेन्री फोर्ड अथवा टाटा कंपनी यांच्या कारखान्यांत कामगारांसाठीं अनेक सुखसोयी केलेल्या आहेत. पण सारें जग त्यांना नफेबाजीचा बाजार म्हणून वापरतां येतें आणि जगांतील मजूरांच्या बाजारांतील उत्तमोत्तम माणसें आणि कच्च्या मालाच्या बाजारांतील उत्तमोत्तम माल ते निवडून घेऊं शकतात. अर्थात् बाकीच्या कारखानदारांना ही संधि कमी होऊन त्यांना कामगारांची स्थिति सुधारता येतच नाहीं. म्हणून एकंदर भांडवलशाहीचा विचार करता कमींत कमी मजूरी देऊन जास्तींत जास्त उत्पादन केल्यास व हा माल आपापल्या देशाबाहेर विकल्यासच नफा मिळविता येतो. मजूरामजूरांत चढाओढ राहावी यासाठीं थोडीफार बेकारीहि सांभाळावी लागते, स्वदेशांतील लोकांची मजूरी व इतर मिळकत कमी असल्यानें त्यांची खरेदीशक्ति कमी राहते व त्यांना जो माल अवश्य असूनहि खरेदी करतां येत नाहीं असा माल नफ्यासाठीं भांडवलदारांना परदेशीं पाठवावा लागतो.

हिटलरनें भांडवलशाही उत्पादन संघटित केलें, सारा देश हा जणूं कांहीं एक कारखानाच बनविला. आणि बेकारीहि घालविली. पण कशी ? शस्त्रास्त्र-

कारणाने काढून. शस्त्रास्त्रें कशासाठीं ? जगांतले बाजार जिंकून घेण्यासाठीं. अखेर त्याचा पराभव झाला म्हणून हिटलरला हिणवावें असें नाहीं. पण त्याची पूर्ण रोजगारीची योजना युद्धाच्या तयारीवर आधारली होती. त्यानें एक जग जिंकून फक्त जर्मनांच्या कल्याणासाठीं त्या जगावर राज्य करावें अथवा परा-भूत व्हावें यावांचून त्याला मार्ग नव्हता. त्याचें धोरण भांडवलशाहीच्या चुकीच्या भूमिकेवर त्यानें निकराला नेलें व मोडून पडलें. सोव्हिअट पद्धतींत असें होण्याचें कारण नाहीं. उत्पन्न होणाऱ्या मालांपैकीं भावी उत्पादनासाठीं भांडवल म्हणून राखून ठेवल्यानंतर बाकीचें लोकांना खरेदी करता येईल इतकी मजूरी त्यांना वाटलीच जाते व त्याच धोरणानें भावनियंत्रण केलें जातें.

अर्थात् भांडवलशाहींत काम करण्याची कायदेशीर सक्ती नसते ती मात्र सोव्हिअट समाजपद्धतींत खास असतें. भांडवलशाहींत बेकारीची भीति हा 'अदृश्य चाबूक' काम करण्याची सक्ती करीत असतो. भांडवलशाहींतलें 'व्यक्तिस्वातंत्र्य' हें या 'अदृश्य चाबका'खालीं काम करायला लावीत असतें. सोव्हिअट पद्धतींत हें काम न करण्याचें व्यक्तिस्वातंत्र्य कोणासहि मिळत नाहीं. जीवनाच्या कमींत कमी गरजा सर्वांना मिळतात. पण गुण व परिमाण यांत अधिक श्रेष्ठ काम करणारास अधिक पगार देण्यांत येतो. यामुळें विषमता उत्पन्न होतें व तिचें प्रमाण कित्येकांचे बाबतींत फार मोठें असतें. पण सर्वांना शिक्षण घेण्याची व उच्च उच्चतर भूमिका गांठ-ण्याची संधि नेहमीं देण्यांत येत असल्यानें वरचावरचा दर्जा मिळविण्याची चढाओढ लागते. यामुळें व्यक्तिमात्राचा विकास होतो व राष्ट्राची संपत्ति वाढते.

राष्ट्रीय संपत्तीचा जसजसा विकास होतो तसतशी थोड्या लोकांची पुंजी न वाढता सामान्य जनतेला अधिकाधिक जीवनसाधनें पुरविलीं जाऊं लागतात. यामुळें सर्वच जनतेला उत्पादन अधिकाधिक वाढविण्यांत ईर्षा वाटते. धंद्यांचें राष्ट्रीकरण हेंच लोकांना अधिकाधिक परिश्रम करण्यास उत्तेजन देणारें असतें असें म्हणतात तें यामुळेंच. हा हुरूप लोकांचा वाढावा यासाठीं उद्योगधंद्यांचा खर्च व उत्पादन, त्यापासून लोकांचा व देशाचा होणारा उपयोग आणि लोकां-कडून सरकारची अपेक्षा याविषयीं आकडेवार माहिती सरकार प्रसिद्ध करते. ती लोक वाचतात, चर्चा करतात आणि सरकारनें व लोकांनीं काय अधिक केलें पाहिजे याची लोकांत वाटाघाट चालू राहते. भांडवलशाही उत्पादन हें

खाजगी मालकीच्या पोलादी भिंतीआड चालतें व तें नफ्यासाठीं चालतें. यामुळें लोकांना तें कांहीं कळत नाहीं, त्याबद्दल ममत्व वाटत नाहीं आणि लोक त्याचे वैरीच होतात.

कामगारसंघटनांना सोव्हिअट अर्थरचनेंत महत्त्वाचें कार्य आहे. भांडवलशाहींत कामगारसंघटना या कामगारांचे पगार वाढवून घेणें, कामाचे तास कमी करून घेणें, कामगारांची राहणी सुधारून घेणें इत्यादि कार्य करतात. उत्पादन जास्त झालें कीं कमी झालें हें पाहण्याची काळजी त्यांना करावी लागत नाहीं, त्यांनीं ती काळजी करावी अशी अपेक्षाहि नसते. यामुळें समाजवादी अर्थघटनेंत सर्व कारखाने सरकारच्या मालकीचे झाल्यावर कामगार संघटनांचें स्थान कोणतें राहील यासंबंधानें रशियांत क्रांति झाल्यानंतर वाद माजला. समाजवादी घटनेंत कामगारसंघटनांचें कार्य कोणतें असावें यासंबंधानें पूर्वी कोणीच कांहीं विचार केलेला नव्हता. यामुळें क्रांतीनंतर कामगारसंघटना सरकारांत पूर्ण विलीन कराव्या असें मानणारा व उलट कामगार संघटना संपूर्णपणें सरकारच्या नियंत्रणाबाहेर राहाव्या म्हणणारा असें दोन पंथ क्रांतीनंतर उत्पन्न झाले. लेनिननें या दोहोमधला मार्ग काढला. कामगारसंघटना त्यानें वाढूं दिल्या. त्यांना पगार, कामाचे तास, कामगारांची राहणी वगैरे संबंधानें सामुदायिक करार करण्याची मुभा असते. पण त्याबरोबरच राष्ट्रीय उत्पादनाच्या कार्यांत कामगारांनीं उत्साहानें भाग घ्यावा अशी कामगारांची मनोवृत्ति बनविण्याचेंहि काम या कामगारसंघटनांवर सोपविलेलें असतें. यासाठीं कामगारपुढारी व कारखानामॅनेजर यांच्या संयुक्त बैठकी होत असतात. व कामगारसंघटनामार्फत कामगारांना हिताचें व उत्पादनकार्याला उपयुक्त असें नेतृत्व कामगारांना मिळतें. संप वगैरे करण्याचे प्रसंगच येत नाहींत.

भांडवलशाहींत आतां कामगार, कारखानदार व सरकार यांचीं संयुक्त कौन्सिलें स्थापन झालीं आहेत. पण अशा कौन्सिलांतून फक्त आडमुठेपणा वाढतो आणि बाहेरच्या जगांत नफेबाजी, टाळेबंदी, टाळेतोड आणि संप यांनाच ऊत येत आहे.

सोव्हिअट समाजघटनेचे तात्त्विक स्वरूप कसें आहे व त्याचें अनुकरण परराष्ट्रांत कसें होत आहे यांचें संक्षिप्त विवरण येथवर केलें. आमचें ज्ञान पुस्तकी आहे. पण पाश्चात्य राष्ट्रांतील कांहीं सत्यसंशोधक

विद्वानांनीं सोव्हिअट समाजघटनेबद्दल असेंच मत दिलें आहे. रशियांत असें सुयश कांहींहि नसून लोक दरिद्री, दुःखी आहेत, श्रीमंतीगरीबी यांत फार तफावत आहे असेंहि कोणी सांगतात. पण जगांतलें एक अत्यंत मागासलेलें राष्ट्र अवघ्या पंचवीस वर्षांच्या प्रयत्नानें एका बलाढ्य शत्रूशीं लढून विजयी झालें आणि युद्धांत अफाट विध्वंस झाला होता, तो त्या राष्ट्रानें अवघ्या पांच वर्षांत भरून काढला, तेव्हां त्यांची अंतःस्थिति क्रांतीनें बरीच जलद व पुष्कळ सुधारलेली असली पाहिजे असें मानण्यास जागा आहे असें वाटतें व त्या क्रांतितत्त्वांचें स्वरूप पाहतां तें शक्य व संभवनीयहि आहे असें म्हणावें लागतें.

पोलंडमधील कम्युनिस्ट प्रयोग

सोव्हिअट रशियाची हीच क्रांतिकारक समाजरचनेची कल्पना रशियाच्या वर्चस्वाखालीं असलेल्या पूर्व युरोपीय राष्ट्रांत थोड्या फार फरकानें अमलांत येत आहे. हें क्रांतिकार्य तिकडे कसें चालतें हें येथें तपशीलानें सांगत बसण्याची जरूरी नाहीं. पण थोडीशी कल्पना यावी यासाठीं 'यू. एस्. न्यूज ॲन्ड वर्ल्ड रिपोर्ट' या अमेरिकेंतल्या सामान्यतः निःपक्षपाती धोरणाच्या नियतकालिकांत पोलंडमधील कोणा वरिष्ठ अधिकाऱ्याची मुलाखत दिली आहे, ती येथें भाषांतर करून देतों. पोलंड हें महायुद्धानंतर रशियाच्या वर्चस्वाखालीं गेलें. तेथें कम्युनिस्ट समाजरचना कशी अमलांत येत आहे हें समजून घेण्यासाठीं 'यू. एस्. न्यूज ॲन्ड वर्ल्ड रिपोर्ट'चा एक प्रादेशिक संपादक रॉबर्ट क्लीमन हा पोलंडमध्यें जाऊन तेथील एका बड्या अधिकाऱ्याला भेटला. त्या अधिकाऱ्यानें आपलें नांव जाहीर करण्यास परवानगी न देतां फक्त मुलाखत जाहीर करण्यास परवानगी दिली व क्लीमनच्या प्रश्नांचीं उत्तरें दिलीं, तीं मि. एक्स्. या नांवावर क्लीमननें दिलीं आहेत. एक्स् हा बरींच वर्षें अमेरिकेंत राहिलेला आहे. क्लीमनचे प्रश्न व एक्स्.चीं उत्तरें पुढीलप्रमाणें आहेत.

क्लीमन्—रशिया ज्या आर्थिक दर्जाला पोचला आहे त्या दर्जाला पोलंड केव्हां पोचेल ? तुमचें वेळापत्रक कसें आहे ?

एक्स्—वेळापत्रक असें कांहींच नाहीं. आम्ही समजतों कीं आमच्या पंचवार्षिक कार्यक्रमानें समाजवादी जीवन निर्माण होणार नसून फक्त त्याचा पाया घातला जाईल. सोव्हिअट रशियालाहि आपले दोन पंचवार्षिक कार्यक्रम पूर्ण होईपर्यंत म्हणजे १९३६-३७ पर्यंत समाजवादी जीवन निर्मिता आलें नाहीं.

क्लीमन—१९६० पर्यंत ?

एक्स् – तें सांगता येणार नाहीं.

क्लीमन—शेती पूर्ण सामुदायिक झाली व समाजवादी जीवन जगता येण्याइतका औद्योगिक उत्कर्षाचा पाया तयार झाला म्हणजे समाजवादी जीवन मिळविलें असें तुम्ही मानाल काय ?

एक्स्—सामान्यतः असें म्हणणें बरोबर ठरेल. पण व्यापार व लहान धंदे यांत अजून असलेली खाजगी मालकी नष्ट करून भांडवलशाहीचा संपूर्ण निःपात करावा लागेल.

क्लीमन—या षट्वार्षिक कार्यक्रमांत म्हणजे १९५५ अखेर सगळा किरकोळ व्यापारहि सार्वजनिक मालकींत येईल काय ?

एक्स्—तसें निश्चित सांगणें कठिण आहे. पण त्या दिशेनें आम्ही प्रगति करूं खास. १९५५ पर्यंत आमचा सहकारी व्यापार हल्लींच्या दुप्पट वाढेल. सहकारी दुकानें व सरकारी दुकानें या दोघांत समाजवादी जीवनास शोभणारी अशी चढाओढ आम्ही लावणार आहों.

क्लीमन—राष्ट्ररक्षणावर बजेटाचा किती भाग खर्च होतो ?

एक्स्—आतांच माझ्या हातीं आकडे नाहींत.

क्लीमन—बरें तर; पण काय हो, सरकारी बजेटांत सरकार धंद्यांत जें भांडवल घालतें त्याचाहि समावेश होतो का ?

एक्स्—होय. सोशॅलिझम् व भांडवलशाही या दोहोंत हा एक महत्त्वाचा फरक आहे. भांडवलशाहींत तुमच्यावर भांडवल उभारण्याचा प्रसंग आला म्हणजे पैसा कोठून आणावा हा तुम्हांला प्रश्न पडतो. आम्हांला इथें पैशाची चिंता करावी लागत नाहीं. एकाद्या नवीन भांडवली योजनेला साहित्य आणि मजूर किती लागतील याचा आम्ही विचार करतों. साहित्य व मजूर उपलब्ध असतील तर पैसा पुरविण्याची व्यवस्था आम्ही करतों. पैसा आमच्या संकल्पित कार्याला मर्यादा घालूं शकत नाहीं. साहित्य व मजूर या भौतिक वस्तूंमुळें आमच्या कर्तृत्वाला मर्यादा पडूं शकते. लोकांच्या जवळ खरेदीशक्ति नाहीं यामुळें आमचें अडत नाहीं. लोकांना हवा असणारा माल आम्ही जितका त्यांना पुरवूं शकूं तितक्या प्रमाणांत लोकांना खरेदीशक्ति वाटण्याची

योजना आम्ही आखीत असतों. पैसा हे समाजवादी व्यवस्थेंत फक्त मोजदादीचें, खर्च किती झाला उत्पन्न काय झालें वगैरेंचा हिशेब करण्याचें, एक साधन आहे.

क्लीमन—या षट्‌वार्षिक योजनेनें पोलंड हें पूर्व युरोपांत सर्वांत बलिष्ठ औद्योगिक राष्ट्र होईल काय ?

एक्स्—तसा संभव आहे. मालाच्या एकूण उत्पादनांत आम्ही झेक राष्ट्रास मागें टाकूं. याचें कारण उघड आहे. त्यांच्या देशांत फक्त एक कोटि वीस लक्ष लोकसंख्या आहे. आमच्या येथें पाच कोटि आहे. पुढील सहा वर्षांत आमचें एकूण औद्योगिक उत्पादन आजच्या दुप्पट होईल. पोलादाचे धंदे वाढविण्यावर आम्ही अधिक भर देऊं. कारण कारखान्यांची यंत्रसामुग्री, इमारती वगैरे भांडवली माल अधिक वाढवून आम्हांला कारखाने वाढवायचे आहेत.

क्लीमन—पूर्व युरोपांत आंतरराष्ट्रीय व्यापारांतहि पोलंड १९५५ सालीं अव्वल दर्जास पोचेल काय ?

एक्स्—हो, मला असें वाटतें.

क्लीमन—नव्या रुबलगटांत पोलंडचें स्थान कोणतें ?

एक्स्—असा एकादा गट असेल असें मला वाटत नाहीं. पूर्व युरोपीय राष्ट्रांत परस्परसहकार्य ज्या गोष्टीनें होईल ती आम्हांला महत्त्वाची वाटते. मॉस्कोकडून आम्हांला कर्ज मिळालें आहे. कांहीं वर्षेंपर्यंत या कर्जखातीं माल मिळत राहणार आहे. या कराराची बजावणी सुरू झाली आहे.

क्लीमन—पोलंडच्या व्यापाराचा किती भाग सध्यां पूर्वेशीं व किती पश्चिमेशीं चालतो ?

एक्स्—माझ्याजवळ आतां आंकडे नाहींत. प्रथम पश्चिमेशींच आमचा व्यापार अधिक होता. पण आतां गेलीं दोन वर्षें पूर्वेशीं जास्त वाढला आहे. पश्चिमेशीं अधिक व्यापार करावा अशी आमची फार इच्छा आहे. पण अमेरिकेचें धोरण पक्षपाताचें आहे आणि फ्रान्ससारख्या पाश्चिमात्य राष्ट्रांना आमच्याशीं व्यापार कमी कमी करण्यास अमेरिका उत्तेजन देते अशी आमची तक्रार आहे.

क्लीमन—हल्लीं चालू असलेले तणातणीचें युद्ध पुढील थोड्या दिवसांत थांबेल असा संभव तुम्हांला दिसतो काय ?

एक्स्—हें युद्ध शक्य तितक्या लवकर थांबावें अशी आमची इच्छा आहे. माझें मत असें आहे कीं ही तणातणीच्या युद्धाची कल्पना प्रथम अमेरिकेनें काढली आणि आतां तें युद्ध थांबविणें अमेरिकेच्याच हातीं आहे. हें युद्ध थांबविण्याची तयारी सोव्हिअट रशियानें संयुक्त राष्ट्र संघटनेमार्फत दाखविली आहे. निःशस्त्रीकरण, तह वगैरेसंबंधानें सूचना करण्यांत आलेल्या आहेत. पण अमेरिका कोणतीहि सूचना मान्यच करीत नाहीं.

क्लीमन—अमेरिकेवर फार मोठें आर्थिक संकट येईल असें तुम्हांला वाटते कां ?

एक्स्—मीं अमेरिका सोडल्याला कांहीं वर्षें होऊन गेलीं. त्या प्रश्नाचा अभ्यास करायला मला वेळ मिळालेला नाहीं. मी यू. एस. न्यूज ॲन्ड वर्ल्ड रिपोर्ट पुष्कळदां वाचतो. पण इतक्या दूर अंतरावरून निर्णय देतां येईल इतकें साहित्यहि अजून मला मिळालेलें नाहीं.

क्लीमन—गेल्या वर्षांत पोलंडांत राष्ट्रीकरणानें मजल बरीच गाठली काय ?

एक्स्—होय, निःसंशय.

क्लीमन—पुढील सालीं वाढती मजल गाठाल काय ?

एक्स्—याच शब्दांत होय किंवा नाहीं असें उत्तर देतां येणार नाहीं. पण इतकें सांगतों कीं, १९४९ सालीं आम्हांला १९४८ पेक्षां १२ टक्के औद्योगिक उत्पादन अधिक करायचें होतें. यावर्षी म्हणजे १९५० सालीं आम्हांला १९४८ पेक्षा २२ टक्के वाढ करायची आहे. औद्योगिक उत्पादनांत कोणतीहि वाढ झाली तरी तीमुळें राष्ट्रीकृत उत्पादनांतच अधिक वाढ होते. कारण आमच्या एकूण उत्पादनांत राष्ट्रीकृत व सहकारी अशा धंद्यांतच मुख्यतः वाढ होत असते. उत्पादन वाढण्यासाठीं तज्ज्ञ अधिकाधिक तयार करण्यावर आम्ही विशेष भर देतों. पोलंड हा आजवरचा मागसलेला देश आहे. धंदे जितके अधिक वाढवावे तितके चतुर कारागीर अधिक लागतात. अर्थात् त्यांना शिक्षण द्यावें लागतें. आमच्या या षट्वार्षिक योजनेमुळें तज्ज्ञांची संख्या फार मोठी होणार आहे.

तसेंच एंजीनिअर्स व चतुर कारागीरहि पुष्कळ वाढणार. उदाहरणार्थ डॉक्टरांची संख्या दुप्पट होणार आहे.

क्लीमन—यामुळें कम्युनिस्ट पक्षांत कामगार सभासद अधिक वाढतील काय ?

एक्स्—ते वाढतीलच असें नाहीं.

क्लीमन—हल्लीं पक्षाचे किती सभासद आहेत ? १९४८ सालीं ९ लक्ष असल्याचें मीं ऐकलें होतें. गेल्या वर्षी ही संख्या वाढली कीं घटली ?

एक्स्—हल्लीं पक्षाची सभासद संख्या १५ लक्ष असावी. अनेक कारणास्तव अनेकांनीं पक्ष सोडला आहे. अनेकांना हाकालले आहे, पण पक्षाचे सभासद कोणी असोत वा नसोत समाजवादाच्या स्थापनेच्या कामीं सहकार्य करण्याबाबत पक्षाच्या सभासदत्वाचा प्रश्न विचारांत घेतला जात नाहीं. पक्ष हा आघाडीवर असतो आणि लोकांना मार्गदर्शन करतो. सोशॅलिस्ट समाज उभारण्याचें कार्य करण्यांत फक्त पक्ष सभासदांनींच सामील व्हावें असें नाहीं. आम्ही नवीन सभासदांबद्दल फार सावध असतों. त्यांना आम्ही मोठ्या खबरदारीनें निवडतों. संख्येपेक्षां गुणाला आम्ही जास्त महत्त्व देतों.

क्लीमन—हें तुम्ही कसें घडवून आणतां ?

एक्स्—शालेय शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्याची खटपट आम्ही करतो. आणि लोकांना औद्योगिक, आर्थिक व राज्यकारभारविषयक जागांसाठीं शिक्षण देतों, शेतकरीकामकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण देण्यासाठीं हल्लीं आम्ही प्रयत्नांची शिकस्त करीत आहों.

क्लीमन—मार्क्सिस्ट लेनिनिझमचें शिक्षण कसें देतां ? तो अभ्यासक्रमाचा भाग असतो काय ?

एक्स्—होय, निश्चित. शाळेंतील अभ्यासक्रमांत आर्थिक व राजकीय विभाग असतातच. देशाचा षट्वार्षिक कार्यक्रम स्थूल मानानें काय आहे हे ठाऊक नसणाराला खेड्यांतील सहकारी दुकानांत हिशेबनीस होतां येणार नाहीं. राष्ट्र कशासाठीं झटत आहे हें त्याला ठाऊक असलें पाहिजे.

क्लीमन—शेती सामुदायिक करण्याचें कार्य कितीसें पार पाडलें ?

एक्स्—त्या बाबतींत आम्ही हळूहळू पाऊल टाकीत आहों. त्यांत तसाच

हेतु आहे. शेतकऱ्यांची मानसिक तयारी करावी लागते. सक्ती करायची नाहीं. आतां प्रयोगावस्था संपली असून यापुढें आम्ही जलद पाऊल टाकणार आहों.

क्लीमन—हल्लीं सामुदायिक शेतें किती आहेत ?

एक्स्—आतांपावेतों आठशें सामुदायिक शेतें तयार केली आहेत. पण देशांतील पिकाखालच्या जमिनीपैकीं १ टक्का जमीनहि सामुदायिक शेतींत अजून आली नाहीं. ही शेतें आदर्श म्हणून सरकार मजूर लावून व आधुनिक उपकरणें वापरून तयार करते.

क्लीमन्—अमेरिका सोशॅलिस्ट होईल ?

एक्स्—तें मला माहीत नाहीं. होईलहि, पण केव्हां, हा प्रश्न महत्त्वाचा असून त्याचें उत्तर देण्याचा प्रयत्न हा निराधार तर्कटासारखा ठरेल.

या मुलाखतींतील कांहीं मुद्दे फार महत्त्वाचे आहेत. लोकसंख्या जेवढी मोठी तेवढें उत्पादन मोठें ही गोष्ट फक्त समाजवादांतच शक्य आहे. भारतांत लोकसंख्या हें संकट झालें आहे. मजूर व साहित्य उपलब्ध असलें म्हणजे राष्ट्रीय धंद्यांना पैसारूपी भांडवल कोठून आणावें ही फिकीर नसतें. साध्या हिशेबनी-सालाहि सर्व राष्ट्राची षट्वार्षिक योजना शिकून घ्यावी लागतें इतकें शिक्षणाचें महत्त्व समाजवादी घटनेंतच शक्य असून मागासलेलें राष्ट्र पुढारलेलें होण्यासाठीं सर्वच्या सर्व वेगानें झटूं लागणें हेंहि समाजवादांतच शक्य होतें.

रशियापासून धोका कितीसा ?

पण रशियाच्या व पूर्व युरोपीय राष्ट्रांच्या अंतर्गत परिस्थितीसंबंधानें व समाज तत्त्वासंबंधानें इतकें सर्व चांगलें बोलूनहि रशियाचें परराष्ट्रीय धोरण भयानक वाटतें हें निस्संशय खरें आहे. रूसोजर्मन करार, पोलंड व फिन्लंड यांवरील रशियाच्या स्वाऱ्या, आणि त्यापेक्षाहि जागतिक कम्युनिस्ट चळवळीचें सर्वच देशांत दिसून येणारें पंचमदळी वर्तन हीं लक्षांत घेता रशियाचें परराष्ट्रीय धोरण बेभरंवशाचें व भयानक आहे यांत शंका नाहीं. त्यापासून दोन धोके शक्य होतात. पहिला धोका आंतरराष्ट्रीय युद्ध रशिया जगावर आणील हा आणि दुसरा धोका पंचमदळी कम्युनिस्टांमार्फत परदेशांत अंतर्गत उलथापालथ घडवून आणील हा. हे धोके कितीसे संभवनीय आहेत ? तसेंच हे दोन धोके टाळण्यासाठीं अमेरिकेनें रशियाशीं युद्ध करण्याचा उपयोग कितीसा आहे ? कीं त्यापासून जगावर आणखी एकादें संकट येईल ?

वरील प्रश्नांपैकीं आंतरराष्ट्रीय युद्ध रशिया जगावर आणील काय याचा विचार प्रथम करूं. रशियाला युद्ध नको आहे, निदान तें सध्यां नको आहे यांवर जवळ जवळ रशियाच्या शत्रुमित्रांत एकमत आहे. त्याचीं कारणें कांहींशीं उघड आहेत. युद्धें हीं राजांच्या अथवा पराक्रमी पुरुषांच्या लहरीनें अथवा चक्रवर्ती म्हणून घेण्याच्या ईर्षेनें आतां होत नाहींत. सर्व राष्ट्राची भौतिक शक्ति, इच्छा-शक्ति व दीर्घकालीन पूर्वतयारी यांचा युद्धासाठीं मेळ बसावा लागतो. जर्मनींत सत्ताधारी भांडवलदारवर्गाला युद्ध हवें झालें होतें. कारण जर्मनीचे कारखानदारी सामर्थ्य अफाट वाढलें आणि त्याला कच्चा माल व पक्का माल यासाठीं हक्काचा बाजार हवा झाला. हा भांडवलदारांच्या नफ्याचा प्रश्न होता, त्यास त्यांनीं राष्ट्रीय हिताचें स्वरूप दिलें. कारण जनतेलाहि उद्योगधंदे वाढणें हें बेकारीनिवारणाचे दृष्टीनें अवश्य वाटलें. यांत मग राष्ट्रीय स्वाभिमान व साम्राज्यलोभ यांची भर पडली व जर्मन लोक युद्धाला तयार झाले. अमेरिकेत व खुद्द जर्मनींत जे शस्त्रास्त्रकारखानदार आहेत त्यांनीं आपला धंदा वाढावा म्हणून जर्मनीला प्रक्षुब्ध करून शस्त्रास्त्रबाढ करण्यास उत्तेजन दिलें. जगांतील भांडवलवादी, साम्राज्यवादी राष्ट्रांनीं साम्राज्यवादाचा शत्रु असा जो रशिया त्याला ठार करण्यासाठीं जर्मनीला युद्धाचे कामीं भर घातली. या सर्व कारणांनीं जर्मनी युद्धास प्रवृत्त झाला. हींच सर्व कारणें जपान व इटाली यांनाहि युद्धास प्रवृत्त करण्यास कारण झालीं. अँग्लो-फ्रेंचांनीं गेल्या कित्येक शतकांत जीं युद्धें केलीं तींहि आर्थिक स्पर्धेनेंच केलीं.

रशियाचे बाबतींत यांतलें एकहि कारण अस्तित्वांत नाहीं. स्वतः रशियाजवळ कच्चा माल भरपूर आहे. जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड हीं राष्ट्रें स्वतः उद्योगप्रधान असल्यानें रशियाला तीं जिंकणें फार महाग पडेल आणि जिंकल्यावर तेथेंच कच्चा माल नसल्यानें तीं आपल्या कह्यांत टिकविता येणार नाहींत व फायदेशीर करता येणार नाहींत. मध्य आशियांतील जंगलें साफ करणें हें रशियास अधिक फायदेशीर पडेल. रशियांत शस्त्रास्त्रकारखाने व इतर सर्व कारखाने सरकारी मालकींत असून परराष्ट्रीय व्यापार सरकारच्या सर्वस्वी हातीं असल्यानें कारखानदार आपल्या स्वार्थसाठीं युद्ध लढवितील अशी परिस्थिति मुळींच नाहीं.

परराष्ट्रीय राजकारणांत सोव्हियट रशिया जो आक्रमक दिसतो त्याची

तीन महत्त्वाचीं कारणें आहेत. पहिलें कारण स्वतां रशियाला परचक्राची वाटणारी भीति हें होय. पहिल्या महायुद्धाच्या अखेरीपासून गेल्या तीसहि वर्षांत इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका, इटाली, जर्मनी, जपान या सर्व राष्ट्रांनीं एकेकट्यानें व इतरांच्या साहाय्यानें कोणत्या एका राष्ट्रांवर परचक्र आणण्याचा सतत प्रयत्न केला असेल तर तो रशियावरच केला. या पुस्तकांतील पहिल्या विभागांत याच इतिहासाचा संक्षिप्त गोषवारा दिला असून त्याचा तपशीलवार इतिहास लिहिला तर तो पर्वतप्राय होईल. हा धोका टाळण्यासाठीं रशियानें जीं धोरणें अवलंबिलीं तीं फिनलंड वगैरे कांहीं राष्ट्रांबाबत राक्षसी ठरलीं हें खरेंच. पण दुसरें महायुद्ध संपल्यानंतर पूर्वयुरोपीय राष्ट्रांसंबंधानें रशियानें अवलंबिलेलीं धोरणें राक्षसी अथवा आक्रमक मुळींच नव्हतीं.

पूर्व युरोपांतलीं हीं सर्व राष्ट्रें शतकानुशतकें सरंजामशाहीकडून पिळलीं गेलेलीं आणि गेलीं शंभर वर्षें पाश्चात्य भांडवलदारांचीं आर्थिक गुलाम झालेलीं होतीं. त्यांची एकी न करता अथवा होऊं न देता पाश्चात्य भांडवलदारांनीं त्या त्या देशांतील सरंजामदार वर्गाला आपल्या हातचें खेळणें बनवून त्या राष्ट्रांना आपसांत व आपापल्या देशांत झुंजत ठेवलें व त्यांची आर्थिक लूट केली. अगदीं दुसरें महायुद्ध झाल्यावर दान्यूब खोऱ्यांत परकी भांडवलदारांना मुक्तद्वार असावें अशी मागणी सोशॅलिस्ट ब्रिटननेंहि केली होती. रशियानें या संकटापासून पूर्व युरोपीय राष्ट्रांना वांचविलें, तेथल्या शेतकरी कामकऱ्यांना आर्थिक व राजकीय सत्ता मिळवून दिली आणि सोव्हिअट आर्थिक विकासाचीं तत्त्वें परिस्थितीप्रमाणें आपल्या आपल्या देशांत अमलांत आणून हीं राष्ट्रें आपला विकास करून घेत आहेत. हीं राष्ट्रें गुलतेच्या पोलादी तटबंदीमागें आहेत हें मान्य करून सुद्धां लंडन 'टाइम्स' सारख्या पत्रांनीं त्या राष्ट्रांत जनतेच्या कर्तृत्वानें आर्थिक प्रगति झाल्याची कबूली दिली आहेच.

त्या राष्ट्रांत लोकशाही नाहीं म्हणजे पाश्चात्य राष्ट्रांत आहे अशी लोकशाही नाहीं इतकेंच आणि हाहि रशियाचा अपराध नव्हे. तेथें अँग्लो-फ्रेंच वर्चस्व होतें त्यावेळीं लोकशाहीचें जें विडंबन होतें व बहुसंख्य जनता नुसती दडपली जात होती त्या ऐवजीं आतां तेथें सामान्य जनतेस लोकशाही आहे. तेथें नुसती राजकीय सांगाड्याची लोकशाही नाहीं तर आर्थिक व सामाजिक अशी सर्वांगीण आहे. झेकोस्लोव्हाकियांत पाश्चात्य पद्धतीची लोकशाही होती ती नष्ट

झाली, त्वाला कारणें घडलीं. पोलंड व ग्रीस या दोन ठिकाणीं खुल्या निवडणुकांचा जो अनुभव आला त्यावरून आणि म्युनिच करारावेळीं परक्यांचीं कारस्थानें केवढीं झालीं याची स्मृति बुझली नसल्यानें झेक कम्युनिस्टांनीं विरोधी पक्षांना निवडणुकांना बंदी केली. झेकांवर त्यावेळीं रशियाचें दडपण आलें असें ट्रूमननें पुन्हा पुन्हा म्हटल्यानें ती गोष्ट खरी म्हणून सिद्ध होत नाहीं. उलट निवडणुकी होऊन दंगली माजल्या असत्या तर रशियाचा हस्तक्षेप नक्की आला असता व मग पूर्वेकडूनच 'म्यूनिच' आलें असतें अथवा झेकोस्लोव्हाकियावर युद्ध कोसळलें असतें. यामुळेंच झेक कम्युनिस्टांनीं विरोधकांविरुद्ध झटकन फास आवळला व त्यांच्या हालचाली खुंटविल्या. त्यांचें वर्तन दांडगाईचें झालें हें खरेंच, पण त्यांनीं टाळलेलें संकट फारच फार भयंकर होतें व त्यांनीं अवलंबिलेल्या उपायाहून अधिक सौम्य उपाय झेकांना खास उपलब्ध नव्हता.

दार्दानेल्स, अझर बैजान वगैरे सर्व प्रकरणीं रशियाचें वर्तन निदान युद्ध टाळण्याचें दृष्टीनें योग्य असेंच घडलें आहे यांत शंका नाहीं. चीनबाबत अमेरिकेनें जें धोरण अवलंबिलें आहे व कम्युनिस्ट चीन हा रशियाचा गुलाम आहे वगैरे जो प्रचार अमेरिका करीत आहे त्यावरून अमेरिकेलाच युद्ध हवें आहे हें उघड होतें.

रशिया आक्रमक आहे अशी परराष्ट्रांना भीति वाटते याचें अधिक महत्त्वाचें कारण म्हणजे जें जें राष्ट्र कम्युनिस्ट होतें त्याची कार्यक्षमता अचाट वाढतें, त्याचें उत्पादनसामर्थ्य अफाट वाढतें आणि त्याचें रणशौर्यहि अचाट वाढतें हें होय. यामुळें साम्राज्यवादी राष्ट्रांना या कम्युनिस्ट राष्ट्रांची भीति वाटते व इतर राष्ट्रांतील वरिष्ठवर्गांना आपल्या देशांत असाच कम्युनिझम् माजला तर आपली धडगत नाहीं असा धाक वाटूं लागतो. म्हणून युद्धासारखा कांहीं प्रकार घडून रशियाचाच मोड होईल, निदान परराष्ट्रांत कम्युनिस्टांना उत्तेजन देण्याचें रशियाचें धोरण तरी बंद पडेल अशी या वरिष्ठ वर्गांना आशा वाटत असते. म्हणून रशियाला व कम्युनिस्टांना शिव्या देऊन हे वर्ग अमेरिकेचा धावा करतात. अमेरिका ज्या राष्ट्रांत पाऊल टाकते तेथें तेथें वरिष्ठ व प्रतिगामी वर्गांना आश्रय देते याबद्दल आतां सर्वांची खात्री झाली आहे. कोरियांतील युद्धाबाबत हल्लीं जी घबराट सर्वत्र दिसते ती उत्तर कोरियानें युनोचा आज्ञाभंग केला

म्हणून नव्हे. इझराइलनें युनोचा आज्ञाभंग केला आणि काश्मीर व कोरिया या प्रकरणीं युनो ही अमेरिकेची चटीक आहे हें सिद्ध झालें आहे. पण घबराटीचें कारण कम्युनिस्टांची कार्यक्षमता हें होय. " कम्युनिझमचें हें अमृत अथवा ही दारू पिऊन दुर्बल मानवांचे शूर दानव बनतात तर येथें कम्युनिझम् आल्यावर आमचें कसें होईल ? " ही सर्व देशांतल्या वरिष्ठ वर्गांना धडकी भरली आहे.

रशियन धोरणांतील राक्षसीपणा

रशियाच्या आक्रमणाची भीति वाटण्याचें तिसरें कारण म्हणजे रशियन व इतर कम्युनिस्टांचें विरोधकांवर राक्षसी दडपशाही करण्याचें धोरण व जागतिक कम्युनिस्टांचें पंचमदळी, दहशतवादी विध्वंसक धोरण हें होय. हें कारण मात्र खरें व महत्त्वाचें आहे. त्यामुळें रशियन वर्चस्वांत जाण्याची पाळी येऊं नये व पंचमदळी विध्वंसक कम्युनिस्टांना यश येऊं नये हें इष्ट आहे. त्यासाठीं मुख्यतः भारतासारख्या प्रचंड पण मागसलेल्या राष्ट्रांनीं निकराचा प्रयत्न केला पाहिजे. पण हा प्रयत्न म्हणजे अमेरिकेचा धावा नव्हे. अमेरिका परराष्ट्रीय धोरणांत अत्यंत प्रतिगामी असून अमेरिकेच्या वर्चस्वाखालीं जाणाऱ्या राष्ट्रांत वरिष्ठवर्गांची सत्ता संभाळणें आणि कोणत्याहि सामाजिक बदलाला कम्युनिझम् म्हणून ठोकून काढणें हें जें अमेरिकेचें नवें परराष्ट्रीय धोरण आहे त्यामुळें अमेरिकेच्या वर्चस्वाखालीं जाणाऱ्या राष्ट्राची सामाजिक प्रगति थांबेल व त्यामुळेंच दलित जनतेच्या संतापांतून अत्याचारी कम्युनिझम् रशियाच्या मदतीनें उद्भवेल अशी भीति आहे.

याचा अर्थ सरळ असा आहे कीं अमेरिका अथवा रशिया यांपैकीं कोणाचेंहि वर्चस्व स्वीकारणाऱ्या राष्ट्राला यापुढें आपल्या भूमीवर यादवी आणि रूसो-अमेरिकन युद्ध ओढवून घ्यावें लागेल. कोरियाच्या इतिहासानें जर कोणता बोध दिला असेल तर तो हा दिला असून इतर राष्ट्रांनीं आतां रशिया अथवा अमेरिका यांच्या वर्चस्वापासून अलग राहण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्यासाठीं आपापल्या देशांतले सामाजिक व आर्थिक प्रश्न शांततेच्या व सलोख्याच्या मार्गानें तांतडीनें सोडविले पाहिजेत. त्यास दिरंगाई केली अथवा त्यांत अत्याचार माजविले तर दलित जनतेच्या प्रक्षोभांतून यादवी निर्माण होईल आणि तेथेंच

रूसोअमेरिकन युद्धाचे रणांगण थाटेल. भारतानें हें संकट कसें टाळावें याचा विचार एका स्वतंत्र प्रकरणांत करायचा आहे. त्यापूर्वी अमेरिकेचें स्वरूप आणखी थोडें समजून घेऊ.

: १० : अमेरिका कशी आहे

अमेरिकन राष्ट्राची (यू. एस्. ए.) लोकसंख्या जेमतेम १४ कोटींच्या आंत आहे. म्हणजे चीन, भारत व रशिया या तीन राष्ट्रांच्या एकेकट्या लोकसंख्येपेक्षांहि अमेरिकेची लोकसंख्या पुष्कळ कमी आहे. पण अमेरिकन राष्ट्राचा मुलूख भारताच्या दुपटीपेक्षा मोठा असून तो अपार निसर्गसंपत्तीनें भरला आहे आणि आज अमेरिकन राष्ट्र जगांतील कोणत्याहि राष्ट्रांपेक्षां अधिक धनाढ्य झालें आहे.

अमेरिकेची भूमि कोलंबसानें शोधून काढल्याला फक्त साडेचारशें वर्षेंच झालीं. तेथील मुळची वस्ती विरळ व अडाणी होती. तेथें प्रथम युरोपीयांची वसाहत लवकर लवकर झाली नाहीं. पण पुढें युरोपांतून हजारों लोक दरसाल सोन्याच्या शोधार्थ अमेरिका खंडांत जाऊं लागले. इंग्लंडांतील प्यूरिटन्स धार्मिक छळास कंटाळून अमेरिकेंत वसाहतीस गेले व त्यांच्या मागोमाग युरोपांतील माणसें भराभर वसाहतीस जाऊं लागलीं. उत्तर अमेरिकेच्या मध्य भागांत इंग्रजांनीं वसाहत सुरू केली. प्रथम निरनिराळ्या वसाहती या निरनिराळीं राज्यें होतीं व त्यांवर इंग्लंडचा अंमल होता. पण अठराव्या शतकाच्या शेवटीं या अमेरिकनांनीं इंग्लंडची सत्ता नष्ट करून आपलें स्वातंत्र्य मिळविलें व आपली पृथक पृथक राज्यें एकत्र करून ' युनाइटेड स्टेट्स् ऑफ् अमेरिका ' (यू. एस्. ए.) हें राज्य स्थापन केलें. मराठींत यास ' अमेरिका ' असें उल्लेखण्याची रूढि असून सबंध उत्तर व दक्षिण अमेरिकेचा उल्लेख करतांना अमेरिका खंड असा उल्लेख करण्यांत येतो.

अमेरिकेंत वसाहतीस गेलेले लोक एकजात धाडशी व कर्तबगार असून हा मुलूख निसर्गसंपत्तीनें अत्यंत समृद्ध होता. यामुळें अमेरिकनांनीं त्याचा विकास फार जलद केला. युरोपांतील अनेक राष्ट्रांचे लोक या अमेरिकेंत गेले तरी इंग्रजांची संख्या प्रथम तेथें मोठी असून इंग्लंडची सत्ता तेथें होती यामुळें इंग्रजी भाषा हीच तेथें राष्ट्रभाषा म्हणून सर्वांनीं पत्करली आणि युरोपांतील अनेकभाषी लोक तेथें गेले तरी एकाच इंग्रजी भाषेच्या आश्रयानें त्यांच्यांत एकोपाहि निर्माण झाला व एक पराक्रमी राष्ट्र तेथें तयार झालें.

प्रथम पूर्व किनाऱ्याजवळ अवघीं १३ संस्थानें एकत्र झालीं होतीं. त्यांची संख्या व प्रदेश वाढता वाढता आतां अठ्ठेचाळीस संस्थानें झालीं असून पश्चिमेस कॅलिफोर्नियाच्या किनाऱ्यापर्यंत अमेरिकन राष्ट्राचा प्रदेश पसरला आहे. अमेरिकेंतील निसर्गसंपत्ति अतिशय विपुल असून प्रथमपासूनच मजूर कमी पडत म्हणून मजूरीचे दर फार असत. संपत्तिहि खूप निर्माण होई. यामुळें एकंदर जनता जगांतील कोणत्याहि राष्ट्रांपेक्षां तेथें अधिक सधन आहे.

बाकीच्या जगापासून फार दूर आणि संपत्तीनें समृद्ध यामुळें अमेरिकन लोक बाहेरच्या जगासंबंधानें बेफिकीर असत. अमेरिका खंडांतून ब्रिटनचें उच्चाटन झाल्यावर स्पेन वगैरे राष्ट्रांचेंहि तेथून उच्चाटन झालें. अमेरिकेचा एक अध्यक्ष मन्रो यानें अमेरिकेच्या उत्तर व दक्षिण खंडाकडे युरोपानें पाहू नये आणि अमेरिकन राष्ट्र आपल्या दोन खंडाबाहेरच्या युरोपीय जगाकडे पाहणार नाहीं असें धोरण जाहीर केलें. हें धोरण 'मन्त्रोडॉक्टरीन्' म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याप्रमाणें अमेरिकन राष्ट्रानें युरोपकडे चाल्लू शतकाच्या आरंभापर्यंत लक्ष दिलें नाहीं. पण पासिफिकमधील अनेक बेटें व्यापून चीनच्या बाजारांत पाऊल टाकलें. पहिल्या महायुद्धांत अमेरिकेनें अँग्लोफ्रेंचांच्या बाजूनें उडी घेतली. पण युद्ध संपून विजय मिळाल्यावर तहाच्या वाटाघाटींतून अमेरिकेनें अंग काढून घेतलें. त्यानंतर बावीस वर्षांनीं दुसऱ्या महायुद्धांत अमेरिका खेचली जाईपर्यंत अमेरिकेनें राजकीय दृष्ट्या युरोपकडे पाठच फिरविली होती.

अमेरिकेचें अवस्थांतर

पण पहिल्या महायुद्धानें अमेरिकेच्या आर्थिक जीवनांत क्रांति होऊन युरोपांत अमेरिकेचे आर्थिक हितसंबंध पुष्कळच निर्माण झाले. पहिल्या महायुद्धापूर्वी अमेरिकेंत परराष्ट्रांचें भांडवल खूप गुंतलें होतें. परदेशांतून अनेक प्रकारचा

मालहि अमेरिका नेत असे. या दृष्टीनें अमेरिका हें पहिल्या महायुद्धापूर्वी ऋणको राष्ट्र होतें. पण त्या महायुद्धानें अमेरिकेचें हें स्वरूप बदललें. युरोपीयन राष्ट्रांना अमेरिकेनें युद्धासाठीं कर्जे दिलीं. युरोपला लागणारा विविध मालहि तयार करून आतां अमेरिका युरोप व इतर देश यांना पाठवूं लागली आणि परदेशांतून माल खरेदी करण्याचें कमी कमी करण्यासाठीं अमेरिकेनें जकातीच्या भिंती उभारल्या. पहिल्या महायुद्धानंतर अमेरिकेच्या कर्जाची फेड करण्याचा जेव्हां प्रश्न उद्भवला तेव्हां अमेरिका मालाच्या रूपांत कर्जफेड घेईना. यामुळें अमेरिकेला युरोपीय राष्ट्रांनीं अगदीं निरुपयोगी व्हावें इतकें सोनें देऊन टाकलें. हें सगळें सोनें अमेरिकेनें एका तळघरांत ठेवून टाकलें आहे. पहिल्या महायुद्धांतलीं अनेक कर्जे अनेक राष्ट्रांनीं अमेरिकेचीं परतहि केलीं नाहींत. तरी पण अमेरिकेचें उत्पादनसामर्थ्य एवढें प्रचंड प्रमाणांत वाढत वाढलें कीं युरोपला पुनर्घटनेसाठीं भरमसाट कर्जे देण्याचा सपाटा अमेरिकेनें चालविला. जर्मनीनें पहिल्या महायुद्धानंतर जी नुकसानभरपाई द्यायची होती ती जर्मनीनें अपूर्णच दिली व तीहि अमेरिकन कर्जातून दिली.

१९२९ सालीं अमेरिकेंत अनेक कंपन्या अकस्मात बुडाल्या व अमेरिकेवर आर्थिक संकट कोसळलें. अनेक कारखान्यांना टाळीं पडलीं, लक्षावधि लोक बेकार झाले. १९३३ सालीं रूझवेल्ट अधिकारावर आल्यावर त्यानें धनिकावर करवाढ करून मजूरांना पगारवाढ दिली, समाजसुधारणेचे अनेक कायदे केले व भांडवलशाही उत्पादनावर नियंत्रण घातलें. पण धनिक भांडवलदार वर्गानें रूझवेल्टच्या धोरणास (न्यू डील धोरण) निकरानें विरोध केला. धंद्यांत नवीन भांडवल येईनासें झालें. पुढें युरोपांत फॅसिस्ट राष्ट्रांच्या धोरणामुळें शस्त्रास्त्रवाढ होऊं लागली. यामुळें अमेरिकेचे शस्त्रास्त्रकारखाने सावरूं लागले. धंद्यांत भांडवल येऊं लागलें, मजूरांना रोजगारी मिळूं लागली. दुसरें महायुद्ध हें अमेरिकेला वैभवगंगेसारखेंच झालें. प्रथम अमेरिकेनें रोखीनेंच युरोपीयांना माल विकला. यामुळें जगांतलें सोनें तर अमेरिकेकडे गेलेंच, पण इंग्लंडसारख्या राष्ट्रांचीं सारीं वैभवें अमेरिकेकडे वाहून गेलीं. खरोखर हिटलरनें विध्वंसानें इंग्लंडचें नुकसान केलें त्यापेक्षा अमेरिकेनें रोख विक्रीनें इंग्लंडला अधिक निपटून घेतलें असून आतां अमेरिकन कर्जाच्या सागरांत इंग्लंडादि राष्ट्रें गळ्यापर्यंत बुडालीं आहेत. युद्धकाळांत रोखीनें माल

खरीदणें युरोपीय राष्ट्रांना अशक्य झाल्यावर अमेरिकेनें उधार-उसनवार पद्धतीनें युरोपला माल पुरवला. पुढें युद्ध संपल्यानंतर मागें उल्लेखिलेल्या मार्शल योजनेअन्वयें अमेरिका युरोपला आतां कर्जें देत आहे.

पण पहिल्या महायुद्धानंतर अमेरिकेनें युरोपीय राजकारणांतून अंग काढून घेतलें तसें मात्र यावेळीं केलें नाहीं. आतां युरोपीय राष्ट्रांना कर्जाच्या जाळ्यांत बांधून घेऊन अमेरिकेनें युरोपीय राष्ट्रांच्या परराष्ट्रीय राजकारणाचीं सूत्रें आपल्या हातांत घेतलीं इतकेंच नव्हे; तर त्यांच्या अंतर्गत राजकारणांत हस्तक्षेप करून मंत्रिमंडळांची घडामोड करण्याइतकी शक्तिहि अमेरिका युरोपीय व इतर राष्ट्रांवर चालवीत आहे. रशियाची अंतर्गत समाजघटना आर्थिक दृष्ट्या पुष्कळ चांगली असली तरी रशियाची व रशियाच्या वर्चस्वाखालील राष्ट्रांची राजवट दडपशाहीवर आधारलेली असते, तसेंच रशियाचें परराष्ट्रधोरण चढाईखोर, पुष्कळदां तत्त्वशून्य आणि उग्र असतें असें आपण पाहिलें आहे. पण अमेरिकेचें परराष्ट्र धोरण कसें असतें हेंहि आतांपर्यंत अनेक उदाहरणांनीं आपण पाहिलें आहे. हें धोरण असें कां आहे हें समजून घेण्यासाठीं आपण अमेरिकेच्या अंतर्गत परिस्थितीची येथें थोडी माहिती करून घेऊं.

अंतर्गत अमेरिका

अमेरिकेंत निसर्गसंपत्ति विपुल व त्या मानानें मजूरांचाच तुटवडा यामुळें मजूर वर्गास तेथें मजूरी भरपूर मिळाली व एकंदर संपत्ति देशांत खूप वाढल्यामुळें त्या संपत्तींतला मोठा वाटा मजूरांना मिळत गेला. यामुळें कामगारांना आपल्या हक्कासाठीं संघटना करण्याची कधीं जरूरच वाटली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर भांडवलशाही समाजघटनेंतले दोष त्यांना कधींच दिसले नाहींत व ही समाजघटना नैसर्गिक असावी असेंच बहुसंख्य कामगारवर्गाचें धोरण राहिलें आहे. अमेरिकेंत 'अमेरिकन फेडरेशन ऑफ् लेबर' आणि 'कॉंग्रेस ऑफ् इंडस्ट्रिअल ऑर्गनायझेशन्स' अशा दोन प्रचंड कामगारसंघटना आहेत. त्यांतील फेडरेशन तर इतकें प्रतिगामी आहे कीं रूझवेल्टच्या 'न्यूडील'लाहि त्याचा विरोध होता. कॉंग्रेस ऑफ् इंडस्ट्रिअल ऑर्गनायझेशन ही संस्था कामगारहिताचे बाबतींत थोडा जहालपणा दाखविते, पण भांडवलशाहीला विरोध हें तत्त्व तिलाहि मान्य नाहीं. खाणकामगारांचा पुढारी लेविस हा तर कोणत्याहि पुरोगामी धोरणाविरुद्ध असून फक्त भांडवलदारांच्या भांडणांचा फायदा घेऊन

आपलें कामगारांतलें प्रभुत्व टिकवितो. कामगारवर्ग आपलें काम, आपला पगार, प्रपंच, खेळ, आरोग्य, मजा यापलीकडे राष्ट्रीय राजकारण, अर्थकारण यांकडे मुळींच पहात नाहीं आणि अर्थात देशाच्या परराष्ट्रधोरणाबद्दल तर तो बेफिकीरच आहे.

इंग्लंडच्या राजकारणांत मजूरपक्ष निर्माण झाला व त्यानें सोशॅलिस्ट ध्येय अंगिकारलें आहे, तर अमेरिकन मजूर राजकीय अथवा आर्थिक ध्येयाबाबत संपूर्ण गाफीलच आहे. अमेरिकेंत डेमोक्रॅट व रिपब्लिकन असे दोन राजकीय पक्ष आहेत. त्यांच्याहि ध्येयनिष्ठेंत कांहीं फरक नाहीं. भांडवलशाही ही नैसर्गिक समाजव्यवस्था आहे अशाच धोरणानें ते चालतात. रूझवेल्टनें श्रीमंतावर करवाढ करून समाजसुधारणेचे कायदे केले व धंद्यावर नियंत्रणें घातलीं, पण भांडवलशाहीच नष्ट केली पाहिजे हें ब्रिटिश मजूरपक्षाचें जें ध्येय आहे तें रूझवेल्टच्या ध्येयनिष्ठेंत कधींच आलेलें नाहीं. महायुद्ध संपताच भांडवलदारांनीं धंद्यावरील सर्व नियंत्रणें अशक्य करून टाकलीं आहेत. रिपब्लिकन व डेमोक्रॅट या दोनहि पक्षांत पुरोगामी व प्रतिगामी विचाराचे लोक आहेतच. जी. डी. एच् कोल सांगतो,

"एकंदरीनें विल्सन आणि रूझवेल्ट यांच्या अंगचे थोर सद्गुण आणि त्यांनीं हाताळलेली विकट परिस्थिति यामुळें अलीकडील काळांत त्यांचा जो डेमोक्रॅटिक पक्ष तो पुरोगामी आहे असें मानलें जातें. तसेंच एकंदरीनें रिपब्लिकन पक्ष हा बड्या भांडवलदारांचा पक्षपाती व अनियंत्रित आर्थिक धोरणाचा पुरस्कर्ता असें मानलें जातें. पण या रिपब्लिकन पक्षाच्या पोटांत एक मोठा पुरोगामी गट आहे व उलट डेमोक्रॅटिक पक्षांत एक मोठा प्रतिगामी (सदर्न डेमोक्रॅट) गटहि आहे. आणि आपले अनुयायी विरुद्ध पक्षास जातील या भीतीनें, पक्षपुढाऱ्यांना आपल्या अनुयायांच्या मतांचा विचार न करता त्यांना आर्जवानें वागविल्यावांचून मार्ग नसतो."

या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां अमेरिकन राष्ट्र हें सधन, कर्तबगार पण तत्त्वशून्य धनिकांचें राष्ट्र आहे हें लक्षांत येतें. जोंवर तें राष्ट्र युरोपकडे पाठ फिरवून राही तोंवर त्याची फारशी फिकीर कोणीं केली नाहीं, पण आतां युरोपकडे त्यानें तोंड फिरविलें व त्यानें युरोपला आपल्या पकडींतच बसविलें आहे. म्हणून त्याच्या अंतर्गत राजकारणाकडे युरोपीयांना व जगाला निरखून

पहावें लागत आहे. अमेरिकेला परराष्ट्रीय राजकारणाचा दीर्घ अनुभव कांहींही नाहीं; परराष्ट्रराजकारणांतलीं संकटें अमेरिकेला कधींच कळलीं नाहींत. अमेरिका परराष्ट्रराजकारणांत पडली ती एकदम शिरजोरच झाली. अमेरिकन मुत्सद्यांना तत्त्वनिष्ठा कांहींहि नाहीं आणि तेथील सामान्य जनता स्वदेशाच्या व परदेशाच्या राजकारणाबद्दल बेफिकीर असते. यामुळें राजकारण माहितहि नसणाऱ्या मूठभर बड्या धनिकांच्या हातीं अमेरिकेचें सारें राजकारण असतें. या धनिकांना सारें जग पैसा गुंतविण्याला अपुरें वाटतें, भांडवलशाहीला होणारा कोणताहि विरोध हा त्यांना शत्रुवत वाटतो आणि सोशॅलिझमचा सौम्य प्रकार व तीव्र प्रकार असा फरक न करतां भांडवलशाहीचें सर्व विरोधक सोव्हिएटपक्षपाती आहेत, सोव्हिएट तत्त्वज्ञान व सोव्हिअट अर्थशास्त्र हें अमानुष आहे आणि सोव्हिअट रशियाला जेथें तेथें अडवून मागें हटविलें टोकलें, तरच आपली व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आधारलेली समाजव्यवस्था टिकेल व तीच जगांत पसरण्यायोग्य आहे असें अमेरिकेस वाटतें. खुद्द इंग्लंडांतील सोशॅलिझम् अमेरिकेला कम्युनिझम् इतकाच वावडा आहे.

उलट सोव्हिअट रशियाचा भांडवलशाहीस व साम्राज्यशाहीस तितकाच निकराचा विरोध आहे. या दोनहि राष्ट्रांत प्रचंड उत्पादनपद्धतीचें वेड असून राहणीच्या तत्त्वज्ञानांत मात्र तीव्र शत्रुत्व आहे. एकमेकांची राहणी जगभर उध्वस्त करण्याची यांनीं कंबर बांधली असून या दोन एडक्यांच्या टक्करींत जग सापडलें आहे. रशिया आणि अमेरिका यांच्या या साम्यविरोधाचे जी. डी. एच्. कोलनें फार सुंदरपणें पुढील शब्दांत वर्णन केलें आहे. कोल लिहितो,

"या मुद्यावर थोडा अधिक विचार करणें इष्ट आहे आर्थिक दृष्टीनें पाहतां सोव्हिअट रशियावरहि 'अमेरिक्यानिझम्'चें वर्चस्व असल्याचें आढळून येईल. कारण अमेरिकन अर्थसंघटनेचीं अनेक लक्षणें रशियन अर्थसंघटनेंत दिसून येतात. भव्य आणि दणकेबाज जें असेल त्यावर श्रद्धा, भौतिक उत्कर्षावर श्रद्धा, बडी बढाईखोर भाषा, या गोष्टी रशिया व अमेरिका यांना सामान्य आहेत. मला एका अमेरिकन हॉटेलची एक जाहिरात मिळाली. तींत लिहिलें होतें कीं 'जगांतील कोणत्याहि हॉटेलापेक्षां आम्ही अधिक साबण खर्च करतों.' रशियांत साबण भरपूर होऊं लागला म्हणजे तेथें बरोबर अशीच हॉटेलांची जाहिरात केली

30623

जाईल अशी माझी कल्पना वाहते. पण आर्थिक बाबतींत हें साम्य जसें स्पष्ट आहे तसाच राजकीय बाबतींतला या दोन राष्ट्रांतला विरोधहि जाणवल्याशिवाय राहात नाहीं. राजकारणाबाबत दोघांत एकच साम्य आहे तें हें कीं, दोघेहि आपल्या तात्त्विक विरोधकांविरुद्ध (नॉनकन्फॉर्मिस्ट) धिक्कार धिक्कार ओरडतील आणि कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत त्यांचे खून पाडण्यासहि कमी करणार नाहींत. पण अमेरिकन राजकीय जीवन तेथील पुढाऱ्यांनीं लोकमतास तात्त्विक वळण लावण्यावर आधारलेलें नसून लोकमताबरोबर पुढाऱ्यांनीं वाहावत जावें यावर तें आधारलें आहे. उलट सोव्हिअट रशियाची राजकीय संघटना कम्युनिस्ट पक्षाच्या शिस्तबद्ध नेतृत्वावर आधारलेली असून आपल्या नियंत्रणाखालीं जीं मतें बनलेलीं नाहींत अथवा ज्या मतांना आपली संमति नाही त्या मताकडे मुळींच लक्ष न देणें हें रशियन समाजघटनेचें वैशिष्ट्य आहे. अर्थात ज्या अमेरिकन लोकमताबरोबर पुढारी वाहावत जातात ते अमेरिकन लोकमत स्वतंत्र अथवा अनियंत्रित असतें असें मात्र नव्हे. कारखान्यांत जसा माल बनविला जातो तसेंच हें लोकमतहि 'बनविलेलें' असतें. आणि हें बनविण्यांत पैशाचा भाग फार मोठा असतो. पण रशियांत ज्याप्रमाणें सत्ताधारी पक्षानें हें लोकमत बनविलेलें असतें. तसें अमेरिकेंत बनविलें न जाता सरकारहून भिन्न अशा अर्थशक्तींनीं हें लोकमत बनविलेले असतें. म्हणून तें मत 'स्वतंत्र' आहे असें दिसतें. हें लोकमत अमेरिकेचा पुढारी आदर्श मानतो आणि सामान्य जनतेच्या जीवनांत सरकारनें थोडाहि हस्तक्षेप केल्यास तो त्याला आक्षेपार्ह आणि संशयास्पद वाटतो."

या अमेरिकन जीवनपद्धतीवर अमेरिकनांची नितांत निष्ठा असून परक्याकडे ते कांहींशा तुच्छतेनें वपरकीपणाने पाहतात. कोल पुढें लिहितो,

"या अमेरिकन जीवनावर अमेरिकनांची श्रद्धा असल्यामुळें त्याच चष्म्यांतून परराष्ट्रें व परकी लोक यांकडे ते पाहतात. ज्यांना आयुष्यांत यश आलें आहे त्यांना आपणास यश देणारी जीवनपद्धति हीच श्रेष्ठ असें वाटतें. यशस्वी राष्ट्रांनीं असेंच वागावें हें स्वाभाविकच आहे. १९३० सालीं अमेरिकन आर्थिक संघटनेस मोठा धक्का बसला आणि तींतील अस्थिरता फार खोलवर गेली; तरीपण अमेरिकनांना धनसंपादनाच्या कलेंत अतोनात यश आलें आहे. आणि एकुणिसाव्या शतकांतील इंग्रजाला 'आमच्यासारखे तुम्ही वागत नाहीं

हें तुमचें वर्तन अगदीं गैर आहे' असे परक्यांना बजावण्याची खोड होती तशीच खोड आज अमेरिकनांना लागलेली आहे. सगळेच इंग्रज पूर्वी येथें असे नव्हते व सगळेच अमेरिकन आज असे नाहींत हें खरें. पण. अमेरिकन सरकारच्या घोषणा आणि अमेरिकन सरकारचें इतराशीं वागणें यांत हा अहंकाराचा दर्प दिसून येतो खास. विशेषतः व्यापाराचीं धोरणें व राज्यपद्धति यांच्या चर्चा चालतात तेथें अमेरिकन्स असेंच वागतात. व्यापारीसंबंधाविषयीं चर्चा सुरू असल्या म्हणजे 'जकाती या योग्यच आहेत' असा सिद्धांत अमेरिकन मांडतात. कारण त्यांच्या देशांत जकाती आहेत. पण इतर राष्ट्रांनीं आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची योजना जर आंखली तर मात्र 'पक्षपात' 'पक्षपात' 'आर्थिक नियमांचा निर्बुद्ध भंग' अशी हेटाळणी ते करतात. अमेरिकनांजवळ इतकें सोनें आहे कीं त्याचें काय करावें हें त्यांना कळतच नाहीं. आणि यामुळें चलनाचें सुवर्णमान हेंच श्रेष्ठ होय असें त्यांचें मत असून याबद्दल शंका घेणारा गुन्हेगार होय असें ते मानतात. जशा अमेरिकेंत पक्षसंघटना आहेत तशाच इतर जगांत असल्या पाहिजेत असें अमेरिकनांचें ठाम मत असतें आणि आपल्या पद्धतीहून भिन्न असणारी कोणतीहि पद्धति ही 'लोकशाहीविरोधी' आहे असा सिद्धांत ते ठोकून देतात. आपलें वर्तन तें पुण्य व इतरांचें तें पातक असें मानण्याची पद्धति इतर राष्ट्रांतहि आहे हें मी मान्य करतों. पण माझ्या मतें अमेरिकनांच्या अंगीं हा दोष दृढपणें शिरला आहे. शिवाय त्यांचें प्रचंड सामर्थ्य आम्हांला जाणवतें म्हणून त्याबरोबरच त्यांचा हा दोषहि आम्हांला जाणवतो. एरवी अमेरिकन सरकार कसें वागतें व काय करतें याची आम्हीं परवा केली नसती. अर्थात रशियनापेक्षा अमेरिकनांची आत्मप्रौढी अधिक आहे असें मी म्हणत नाहीं. कारण अमेरिकनांपेक्षांहि अधिक दृढतेनें रशियनांचें असें मत आहे कीं प्रत्येकानें आपलें नेतृत्वच स्वीकारलें पाहिजे आणि जो कोणी असें न करील तो आपल्याविरुद्ध कट करतो आहे असेंच ते समजतात. पण माझें म्हणणें एवढेंच कीं कम्युनिस्टांची प्रौढी एका ध्येयनिष्ठेवर व धोरणावर आधारलेली असून ज्यांची ही ध्येयनिष्ठा असते त्यांना जगावर हीच ध्येयनिष्ठा राज्य करील अशी खात्री तरी वाटत असते. अमेरिकेची प्रौढी नेमकी कशावर आधारलेली आहे हें कळतच नाहीं. 'अमेरिकन जीवना'चा आधार 'भांडवलदारांच्या साहजबाजीवर श्रद्धा' एवढाच नसेल तर त्यांचें ध्येय अथवा धोरण तत्त्वस्वरू-

पांत कोठेंच मांडलेलें नाहीं. आणि आम्ही बिगरअमेरिकन असे जे जगांतले पापी, अभागी लोक त्यांनीं आपलें जीवन कसें सुधारावें याचा आदेश अमेरिकनांकडून कांहींहि मिळत नाहीं. अमेरिकन राजकीय धोरण हें फारसें कार्यक्रमात्मक नसून तो नाक फुगऊन केलेला नुसता भव्य फुसफुसाट असतो."

अशी ही अमेरिका आज कशी वागत आहे ? दार्दानेल्समध्यें रशियाला अडविते पण दान्यूबखोऱ्यांत भांडवलशाहीला वाव नाहीं हें तिला रशियाचें पाप वाटतें, ग्रीसमध्यें प्रतिगामी राजाला गादीवर बसवून अमेरिका लोकशाहीचा खून करते, इटाली व फ्रान्स यांवर मंत्रिमंडळें बनविण्यासाठीं हुकुमशाही चालविते, आणि पूर्व युरोपांत रशियाच्या मदतीनें शेतकरीकामकरी अधिकारावर आले तर अमेरिकेला ती हुकुमशाही वाटते; इसराईलनें युनोचा आदेश झुगारून अरबांच्या घरांतून अरबांना हुसकून लावलें, त्यांच्या कत्तली केल्या तर अमेरिकेला शांतताभंग झालासें वाटत नाहीं, पण उत्तर कोरियनांनीं आपल्या देशाची कृत्रिम फाळणी रद्द करून घेण्यासाठीं शस्त्र उचललें तर अमेरिका निरपराध नागरिकांच्या घरादारावर हजारों टन बॉंब टाकते आणि कोट्यवधि चिनी लोकांना आपत्तींत टाकणारें व त्यांना नको असणारें सरकार त्यांच्यावर शस्त्रबलानें लादूं पहाते. रशिया व अमेरिका या दोघांपुढेंहि जगाचें कांहीं चालत नाहीं. अमेरिका व रशिया यांच्या परराष्ट्रीय राजकारणाचीं जीं धोरणें दिसून येत आहेत त्यांमध्यें सांपडून चेंगरून जाणें एवढाच भोगवटा जगापुढें आहे. मग जगानें काय करावें ? कोल म्हणतो, "या दोघांनाही, 'आम्हांला तुमच्या भांडणांत पडायचें नाही. आणि आम्ही स्वावलंबनानें आमचें जीवन आम्ही कंठूं इच्छितों व कंठूं शकतों' हें बजावून सांगणें हा येथें उपाय आहे." भारतानें ही गोष्ट कशी करावी याचा विचार पुढील प्रकरणांत करू.

: ११ : भारतानें कसें वागावें

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा विचार करण्याची जी जुनी पद्धति आहे तीप्रमाणें पाहता या पुस्तकांतील विषय संपल्यासारखा आहे. राष्ट्रराष्ट्रांचीं सरकारें

एकमेकांसंबंधानें कोणतें धोरण ठेवतात, युद्धें, आक्रमणें, तह, कसे, कां, केव्हां करतात वगैरे सांगावें, त्या लिखाणास चविष्टपणा येण्यासाठीं गुप्त हेरांच्या हालचाली, शस्त्रास्त्रांचीं वर्णनें आणि मुत्सद्यांच्या जीवनांतलीं खाजगी कुलंगडीं सांगून 'असें हें जग आहे' असा शेरा मारावा व वाचकास टाळ्या पिटण्यास सुचवावें म्हणजे तींच परराष्ट्रीय राजकारणाची चर्चा असें मानण्याचा सनातन प्रघात आहे. या पुस्तकांतला दृष्टिकोन या प्रघाताहून मूलतः भिन्न आहे. राष्ट्रा-राष्ट्रांच्या सरकारांचे जे संबंध असतात ते केवळ तीं सरकारें व त्या राष्ट्रांच्या सीमा येथे संपत नसून एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राशीं संबंध ठेवतांना त्या दुसऱ्या राष्ट्राच्या अंतर्गत समाजजीवनासंबंधानें विशिष्ट अपेक्षा ठेवतें व घडामोड करतें हा दृष्टिकोन ही या पुस्तकांतील चर्चेची मध्यवर्ती भूमिका आहे.

परराष्ट्र धोरणांचें वैशिष्ट्य

इंग्लंड व अमेरिका यांना दार्दानेल्स व पूर्वभूमध्य समुद्र यांत रशियानें शिरणें हें धोक्याचें वाटतें. पण त्यासाठीं पूर्व भूमध्य समुद्रांत अमेरिकेनें फक्त आपलीं युद्धदळें आणून ठेवण्यानें अमेरिकेचें व ब्रिटनचें समाधान होत नाहीं. तर पूर्व भूमध्य समुद्राच्या दृष्टीनें नाक्याचा असा जो ग्रीस देश त्याचीं राजकीय धोरणें आपणांस अनुकूल असलीं पाहिजेत अशी काळजी अमेरिका घेते. ग्रीसचीं हीं राजकीय धोरणें अमेरिकेस अनुकूल केव्हां असूं शकतील ? ग्रीसमध्यें अमेरिकेच्या वर्चस्वास अनुकूल अशा वर्गाचें सरकार असेल तरच ग्रीसचें धोरण अमेरिकेस अनुकूल असेल. ग्रीसमध्यें शेतकरी-कामकरी व सामान्य जनता यांची लोकशाही असेल तर ती भांडवलदार व सरंजामदार यांच्या वर्चस्वास वाव देणार नाहीं आणि ती लोकशाही ग्रीक कम्युनिस्टांच्या व कम्युनिस्ट रशियाच्या वर्चस्वास वाव देणारी असेल. निदान ती अमेरिकन भांडवलशाहीच्या वर्चस्वास अनुकूल असणें असंभवनीय असल्यानें अमेरिके-विरुद्ध रशियाची मदत मागण्याची प्रवृत्ति तीमध्यें राहील. ही ग्रीक लोकशाही कांहीं वर्षें तरी दुर्बल राहणार असल्यानें तिला जर अमेरिकन वर्चस्वाखालीं जायचें नसेल तर ती रशियन वर्चस्वाखालीं जाणारच, इत्यादि कयास बांधून अमेरिका ग्रीसच्या अंतर्गत राजकारणांत हस्तक्षेप करते व तेथें लोकशाही प्रवृत्तींना दडपून टाकून प्रतिगामी प्रवृत्तींना अधिकारावर बसवितें. अमेरिकेचे इटाली, फ्रान्स, चीन वगैरे सर्व परराष्ट्रांशीं जें धोरण आहे त्यांत त्या त्या

परराष्ट्रांच्या अंतर्गत समाजघटनेंत हस्तक्षेप करून तेथें तेथें आपणांस अनुकूल अशी समाजघटना निर्मिण्याची ही प्रवृत्ति दिसून येते.

उलट रशिया परराष्ट्राशीं जे संबंध ठेवतो तेथेंहि अंतर्गत समाजघटनेंत हस्तक्षेप करून आपणास अनुकूल अशी अंतर्गत समाजघटना तेथें निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतोच. अमेरिकेचें अंतर्गत जीवन आपण पाहिलें. त्यांत बहुसंख्य जनता राष्ट्रीय राजकारणाबद्दल व अर्थकारणाबद्दल बेफिकीर असून साम्राज्यलोभी भांडवलदारांच्या हातीं सत्ता राहूं देण्यास राजी आहे. हे साम्राज्यलोभी भांडवलदार आपलें वाढतें भांडवल परराष्ट्रांत सुरक्षितपणें गुंतलें जाऊन वेगानें वाढीस लागावें अशी तरतूद करूं चाहतात. त्यासाठीं ग्रीसमध्यें राजा, सरजामी वर्ग व भांडवलदार आपणांस अनुकूल आहेत असें पाहून त्या वर्गास सत्ताधारी करतात, इटालींत व फ्रान्समध्यें भांडवलदार वर्गास सत्तारूढ करतात, इंग्लंडांतहि मजूर पक्ष अधिकारावर राहूं नये तर चर्चिल पक्ष अधिकारावर यावा अशी खटपट अमेरिकन सरकार करतें.

ब्रिटिश मजूर पक्षास, तो सोशॅलिस्ट असल्यानें ग्रीसमध्यें राजा व व सरंजामदार यांचें प्राबल्य माजावें हें मनापासून आवडत नाहीं. पण इंग्लंडांत मजूर पक्ष अधिकारावर असला व तो सोशॅलिस्टहि असला तरी त्याला आपल्या देशाचें जिगें परराष्ट्रीय व्यापाराबर चालवावें लागतें. इंग्लंडांत अन्न पुरेसें नाहीं, धंद्यास कच्चा माल पुरेसा नाहीं. या वस्तु परदेशांतून स्वतंत्रीनें मिळवायच्या तर अमेरिका अथवा रशियांसारख्या परदेशांशीं संबंध ठेवला पाहिजे. आणि हीं परराष्ट्रें बलवान असल्यामुळें त्यांच्या वर्चस्वाखालींहि थोडें फार गेलें पाहिजे. मग कोणाच्या वर्चस्वाखालीं ब्रिटननें जावें असा विचार करतां अमेरिकन वर्चस्व स्वीकारणें हेंच ब्रिटनला व्यवहार्य वाटतें, कारण इंग्लंडांत मजूरपक्ष अधिकारावर असला तरी भांडवलदार वर्ग प्रबळ असून राजकारण उभयपक्षांच्या तडजोडीनें चालतें. अर्थात् भांडवलदारांना दुखवून रशियाला अनुकूल असें वागण्याचें धाडिष्ट ब्रिटिश मजूर पक्षास होत नाहीं. इंग्लंड आणि रशियाचा वर्चस्वप्रदेश असलेला पूर्वयुरोप यांमध्यें भांडवलशाही राष्ट्रें असून तीं अमेरिकन वर्चस्वाखालीं असल्यानें रशियाशीं प्रत्यक्ष सहकार्य व स्नेहसंबंध ब्रिटिश मजूर सरकार ठेवूं शकत नाहीं. आणि जगाच्या सर्व व्यापारमार्गांवर अमेरिकेचेंच प्रभुत्व असल्यानें ब्रिटिश मजूरपक्षास अमेरिकेच्याच तंत्रानें आपलें परराष्ट्रीय धोरण चालवावें लागतें. म्हणून ग्रीसबाबतचें धोरण अमेरिकेच्या हातीं

सोपवितांना ब्रिटिश मजूरपक्षानें अमेरिकन वर्चस्वाला अनुकूल अशा प्रतिगामी पक्षाचे हातीं सत्ता सोपवून तेथून पाय काढला.

भारत हें ब्रिटिश मजूरपक्षाला व्यापारासाठीं अवश्य होतें. पण ब्रिटनमधील मांडवल परदेशांत गुंतवून इंग्लंडचे उद्योगधंदे उपाशी मारावे आणि तेथें बेकारी माजवून ब्रिटिश भांडवलदारांनीं परदेशांत गुंतविलेल्या भांडवलांच्या ननरुव्यावर मजा माराव्या हें ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांचें धोरण ब्रिटिश मजूर-पक्षास पसंत नव्हतें. म्हणून ब्रिटिश मजूरपक्षानें हळुहळू साम्राज्यत्याग करण्याचें धोरण अवलंबून भारतास स्वातंत्र्य दिलें व आपला माल भारतांत खपवून चहा वगैरे भारतीय पदार्थ आपणास मिळावें यासाठीं भारताशीं बरोबरीच्या नात्याचा स्नेह ठेवला. याप्रमाणें ब्रिटिश मजूरपक्षाचें भारतविषयक धोरण भारतावरील साम्राज्य नष्ट करून एकप्रकारें इंग्लंडांत अंतर्गत राजकीय क्रांति करणारेंच झालें असें म्हणावें लागतें.

सांगण्याचा मुद्दा असा कीं राष्ट्राराष्ट्रांच्या सरकारांचे जे संबंध असतात ते केवळ त्या त्या राष्ट्रांच्या सरहद्दीबाहेर भिडणारेच नसतात तर त्या त्या राष्ट्रांच्या अंतर्गत सामाजिक व राजकीय परिस्थितीवर त्यांचा क्रांतिकारक परिणाम घडत असतो व तशी अपेक्षाहि असते. याच दृष्टीनें मुख्यतः रशिया व अमेरिका यांच्या परराष्ट्रीय धोरणांचें सिंहावलोकन या पुस्तकांत केलें आहे. त्यावरून दिसून येतें कीं या दोन राष्ट्रांपैकीं प्रत्येकाची इच्छा परराष्ट्रावर पकड ठेऊन आपल्याला अनुकूल अशी समाजघटना तेथें निर्माण करणें ही आहे, आणि एकमेकांस जगांत मागें हटविण्याच्या यांच्या ईर्षेंत साऱ्या जगाला युद्धाच्या धोक्यांत घालणें हें या दोघांच्याहि परराष्ट्रीय धोरणाचें लक्षण दिसत आहे. अमेरिका परराष्ट्रांत निर्माण करते ती समाजघटना प्रतिगामीच असते. पण रशिया जी समाजघटना निर्माण करतो ती पुरोगामी असली तरी रशिया व रशियाच्या वर्चस्वानें निर्माण होणारीं सरकारें कठोर, सक्तीची व जुलुमी धोरणें अमलांत आणतात. रशियाच्या स्वार्थास योग्य वाटलें तर तो पुरोगामी सरकारांचा आश्रय काढून घेऊन त्यांना तोंडघशींहि पाडतो. फिन्लंडसाठीं एक कम्युनिस्ट सरकार रशियानें तयार केलें, त्याची जाहिरात खूप केली पण पुढें त्याचें नांवहि कोठें ऐकूं आलें नाहीं. अझरबैजानमधील कम्युनिस्टांना प्रथम पाठिंबा देऊन नंतर त्यानें असेंच सोडून दिलें आणि इराणांतल्या जुलुमी

राजवटीला त्यांचें बलिदान झालें. हिंदुस्तान, मलाया यांतील कम्युनिस्टांनीं कत्तली, जाळपोळी आणि अत्याचार यांचें धोरण अवलंबिलें असून जगांतले सर्व कम्युनिस्ट आंतरराष्ट्रीय आणीबाणीच्या प्रसंगीं आपापल्या देशांत, रशियाच्या हितासाठीं, देशद्रोही भूमिका घेतात. म्हणून रशियानें कांहीं परदेशांत आपल्या वर्चस्वाखालीं पुरोगामी राजवटी स्थापल्या असल्या तरी रशियाचें एकंदरीनें घरांत आणि परदेशांत दिसून येणारें धोरण जुलुमी, दडपशाहीचें व उग्र असतें आणि आपल्या स्वार्थासाठीं परराष्ट्रांचें कोणतेंहि अहित करण्याची त्याची प्रवृत्ति असते असा अनुभव येतो.

रशिया व अमेरिका या दोन्ही राष्ट्रांच्या परराष्ट्रीय धोरणांतील या प्रवृत्ति नाहिस्या म्हणजे त्या दोहोंपासून अलग व स्वतंत्र राहण्याचें धोरणच भारतासारख्या राष्ट्रानें अवलंबावें हें योग्य ठरतें. पण असें स्वतंत्र परराष्ट्रधोरण अवलंबण्यासाठींहि आपली अंतर्गत समाजघटना कशी असावी आणि हल्लींची घटना बदलतांना कोणते मार्ग अवलंबावे याचा विचार अवश्य करावा लागतो. उदाहरणार्थ भांडवलदार, जमिनदार यांच्या वर्चस्वाची समाजघटना येथें राहील तर जनतेच्या आपत्ति वाढतील, जनता प्रतिकार करून अस्वस्थता निर्माण करील आणि मग वरिष्ठ वर्ग अमेरिकेला मदतीला बोलावतील व त्यामुळें कम्युनिस्टांच्या बोलावण्यानें अथवा स्वतांच्या ईर्षेनें रशिया येथें हस्तक्षेप करील. त्याचा परिणाम या देशांत यादवी आणि आंतरराष्ट्रीय महायुद्ध माजण्यांत होईल. उलट कम्युनिस्टांचीं विध्वंसक धोरणें कम्युनिस्टांनीं अथवा इतर पक्षांनीं अवलंबिलीं तरी वरील सर्व दुष्परिणाम घडून येतील. म्हणून या देशांत शेतकरी, कामकरी व मध्यमवर्ग यांची समाजवादी सत्ता स्थापन होणें हें आवश्यक असून ही क्रांति घडवून आणण्याचे आपले मार्ग शांततेचे व अंतर्गत सलोख्याचे असणें अवश्य आहे. तरच अमेरिका व रशिया या दोघांनाहि येथल्या परिस्थितींत हस्तक्षेप करण्यास अवसर न मिळतां स्वतंत्रपणें भारत बलवान व प्रगतिवर होण्यास संधि मिळेल.

ही विचारसरणी समजून घेण्यास तयार व अमलांत आणण्यास कांहींसे पात्र असे वर्ग, गट येथें कोणते आहेत ? एका टोकास बडे भांडवलदार आहेत, ते मदतीसाठीं अमेरिकेकडेच पाहणार आणि त्यांना शक्य झालें तर अमेरिकेचा हस्तक्षेप ते येथें बोलावणार हें उघड आहे. दुसऱ्या टोकाला कम्युनिस्टपक्ष आहे.

तो रशियन परराष्ट्रधोरणाचा वंदा गुलाम आहे. त्याचें धोरण रशियाच्या परराष्ट्र-धोरणापासून स्वतंत्र असण्याचा मुळींच संभव नसून कम्युनिस्ट पक्ष भारताला यादवींत व महायुद्धांतच खेचील. या दोन टोकांच्या दरम्यान काँग्रेस पक्ष व सोशॅलिस्ट पक्ष हे दोन पक्ष असून सर्वसामान्य जनता यांच्या भोवतीं घोटाळत आहे. पक्ष या नात्यानें सोशॅलिस्ट पक्ष हा अजून बराच लहान आहे व काँग्रेसशीं त्याची तुलनाच होऊं शकत नाहीं असें कोणी म्हणेल. वरवर पाहता तें खरेंहि वाटतें. पण येथें जरा सूक्ष्म पाहिलें पाहिजे. काँग्रेसपक्ष हा सत्ताधारी असल्यामुळें काँग्रेसच्या मूळ क्रांतिकारक धोरणास विरोधी व अड-विणारा फार मोठा वर्ग काँग्रेसमध्यें घुसला असून काँग्रेसला त्यामुळें अवास्तव फुगवट आली आहे. हा काँग्रेसमध्यें घुसलेला प्रचंड प्रतिगामी गट जर वगळला तर तळमळीच्या काँग्रेसजनांचे गट देशभर पसरले आहेत, पण ते एकंदरीनें आज दिसणाऱ्या फुगलेल्या काँग्रेसमध्यें फार लहान प्रमाणांतच आहेत. उलट सोशॅलिस्ट पक्ष आज जरी लहान असला तरी देशांत सोशॅलिस्ट प्रवृत्ति वाढत असून तीमुळें एक तर काँग्रेसच वेगानें सोशॅलिझमकडे जाईल अथवा तें न घडलें तर सोशॅलिस्ट पक्षाचे बळ वाढेल. या दोन पक्षांत मतभेद कितीहि तीव्र असले तरी शांततेच्या व शक्य तों सलोख्याच्या मार्गानें प्रगति करावी ही या दोन पक्षांची समान भूमिका आहे असें त्यांच्या त्यांच्या कांहीं धोरणांवरून आणि त्यांतील प्रमुख पुढाऱ्यांच्या बोलण्यावरून तरी वाटतें.. तें खोटें ठरल्यास काँग्रेस ही भांडवलशाहीची बटीक होईल आणि सोशॅलिस्ट हे कम्युनिस्ट होऊन येथें यादवी व महायुद्ध कोसळेल.

पण ज्यांना ही परिणति नको असेल त्यांनीं शांततेच्या व सलोख्याच्या मार्गानें येथील राजकारणाची प्रगति करण्याचा प्रयत्न करावा हेंच योग्य. या बाबतींत आज पूर्ण निराशा आहे असें काँग्रेस पक्षाच्या धोरणाकडे पाहून मानणारा फार मोठा वर्ग देशांत आहे. काँग्रेस पक्ष हाच येथें सत्ताधारी असून आणखी कांहीं वर्षें तरी दुसरा पक्ष सत्ताधारी होण्याचा संभव नसल्यानें काँग्रेस पक्षाबद्दल निराशा वाटली तर येथें शांतता व सलोखा हे प्रगतीचे मार्ग नव्हेत हें कांहीं काँग्रेसविरोधकांचें व कांहीं काँग्रेसवाल्यांचें म्हणणें खरें ठरेल. 'देशाची आर्थिक परिस्थिति वाईट आहे, पण निराशाजनक नाहीं' हें श्री. चिंतामण देशमुख यांनीं केलेलें सद्यःस्थितीचें वर्णन विशिष्ट अर्थानें खरें आहे. येथें

आर्थिक परिस्थिति व मानवी संघटना या दोन गोष्टींचा प्रामुख्यानें विचार करावा लागतो. राजकीय पक्षांनीं योग्य धोरणें अवलंबिलीं तर आजच्या बिकट परिस्थितींतूनहि मार्ग निघूं शकेल. पण राजकीय पक्ष जर चुकीच्या रस्त्यानें जातील तर अत्याचारी स्फोट होण्यासारखी आर्थिक दुःस्थिति आज खास आहे यंकीं राजकीय पक्षांच्या धोरणाचा विचार करण्यापूर्वी आज आपण कोणत्या आर्थिक परिस्थितींत आहों हें येथें प्रथम पाहूं.

भारताची आर्थिक परिस्थिति

हिंदुस्तान स्वतंत्र झाल्यापासून फाळणी, दंगल, लक्षावधि लोकांचें स्थलांतर विध्वंस, अत्याचार, काश्मिर हैदराबाद यांसारखे आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाचे बिकट प्रश्न, इत्यादि राजकीय घडामोडींनीं वातावरण प्रक्षुब्ध होऊन गेलें आहे. एक राजकीय प्रश्न सोडविण्यास हात घालावा तों दहा राजकीय प्रश्न उभे राहतात आणि चिखलांतून एक पाय काढतांना दुसरा अधिकच खोलांत रुततो तसा प्रकार येथें होत आहे. पण खरोखर या राजकीय प्रश्नापेक्षा आर्थिक प्रश्न हे अधिक महत्त्वाचे आहेत. राजकीय प्रश्न हे तांतडीनें सोडविण्याचेच प्रश्न आहेत आणि आर्थिक प्रश्न तातडीनें सोडविता येण्याजोगे नाहींतच हें खरें. म्हणून राजकीय प्रश्नाकडे सरकारनें प्रथम लक्ष घालावें हेंहि स्वाभाविकच होय. पण जोंवर आर्थिक प्रश्न आजपासूनच सुटण्याच्या मार्गास लागणार नाहींत तोंवर राजकीय प्रश्न कायमचे सुटण्याची आशाच व्यर्थ आहे.

सरकारलाहि हें दिसत नाहीं असें नाहीं. राजकीय प्रश्न तातडीनें सोडवितांना आर्थिक प्रश्नहि सरकार तितक्याच तांतर्डीनें सोडविण्यासाठीं झटत आहे. धान्य-वाटप, निरनिराळ्या मालांचीं नियंत्रणें, भावनियंत्रण, आयातनिर्यातनियंत्रण, पगारवाढ महागाईभत्ते बोनस वगैरेसंबंधीचे कायदे व हुकुम, संप औद्योगिक तह यासंबंधीचे करारमदार, कायदे हे सर्व खटाटोप सरकार आर्थिक परिस्थिति सुधारण्यासाठींच करीत आहे. पण आर्थिक दुखणें हें बऱ्याच अंशीं मूलग्राही आहे. ज्याप्रमाणें राजकीय स्वातंत्र्याचा मूलग्राही प्रश्न सुटला नव्हता तोंवर इतर राजकीय व आर्थिक प्रश्न सुटले नव्हते, सोडविता येणेंच शक्य नव्हतें त्याप्रमाणें आजच्या आर्थिक प्रश्नाचें मूलगामी स्वरूप समजून घेऊन तें सोडविण्याचा मूलगामी प्रयत्न केल्यावांचून हे आर्थिक प्रश्न सुटण्याची आशा नाहीं. पण आज राजकीय प्रश्नांचा आवाजच एवढा मोठा होत आहे कीं

आर्थिक प्रश्नांचें मूलग्राही स्वरूप समजून घेतलें पाहिजे या गोष्टीकडे कोणाचें फारसें लक्षच जात नाहीं.

मालाचें उत्पादन अधिक वाढलें पाहिजे, देश सर्व बाजूंनीं मागासलेला आहे त्याच्या उत्पादनपद्धति सुधारल्याखेरीज त्याची सर्वांगीण प्रगति होणार नाहीं, हें सर्वांना कळलें आहे. तसेंच उत्पन्न धनाची वाटणी नेहमीं न्याय्य प्रमाणांत होत राहिल्याशिवाय उत्पादनाच्या कामीं शेतकरी, कामकरी, मध्यमवर्ग यांचे साहाय्य मिळणार नाहीं हेंहि पुढाऱ्यांना ठाऊक आहे. म्हणून उत्पादन वाढविण्यासाठीं कामगारकारखानदार यांचे कलह न होता सहकार्य व्हावें म्हणून सरकार दोन्ही पक्षांना जवळ आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे. संप व अडथळे यांना बंदी घालीत आहे त्याचबरोबर कामगारांना अधिक वेतन, महागाईभत्ता, नफ्यांतील भागी वगैरे कारखानदारांकडून कामगारांना सक्तीनें देववीत आहे. मालकमजूर तंटे झटपट निकालांत निघण्यासाठीं औद्योगिक कोर्टें सरकारनें स्थापन केलीं आहेत. याप्रमाणें कामगार व कारखानदार यांचें पूर्ण व सतत सहकार्य घडवून आणावें यासाठीं दोघांनाहि खूप करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे.

शेतीच्या क्षेत्रांत उत्पादनाची वाढ आणि उत्पन्न धनाची अधिक समान वाटणी करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. मुंबई राज्यांत शेतकऱ्यांना जमीनवहिवाटीचे हक्क देऊन मालकी हक्कामुळें जमीनीवद्दल वाटणारें ममत्व शेतकऱ्यांच्या ठिकाणीं निर्माण व्हावें असे प्रयत्न करण्यांत येत आहेत. यामुळें शेतकरी जमीनीवर अधिक मेहनत करतील अशी सरकारला अपेक्षा आहे. शेतकऱ्यांचीं कर्जें कमी करून त्यांना सावकाराच्या पाशांतून मुक्त करणें, बीं बियाण्यासाठीं, जमीन सुधारण्यासाठीं शेतकऱ्याला मदत करणें त्याला धान्याचा भाव यावा यासाठीं बाजाराचें नियंत्रण करणें, कुळालाच मालकानें जमिनी विकाव्या असा नियम करणें आणि शेवटीं शेतकऱ्यांना जमिनदारांच्या जमिनी विकत मिळण्याची सोय करणें इत्यादि सर्व मार्ग सरकार अवलंबीत आहे.

देशांतील सर्व खेड्यांत व शहरांत हातीं सोडगा घेऊन पंचाहत्तर टक्के व्याजाची सावकारी करणारा सावकार साफ नष्ट झाला, इतर सावकारांना लगाम बसला, कूळकायद्यानें जमीनींच्या किंमतीं उतरून कोर्टांतले जमीनींचे दावे १० टक्केहि उरले नाहींत व वकील बेकार झाले हीं सर्व सरकारच्या धोरणाचींच मधुर फळें आहेत.

वरील प्रयत्नामुळें हळुहळू कां होईना पण उत्पादनाची वाढ होत आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासूनच्या थोड्या काळांत राजकर्त्यांनीं हे सर्व प्रयत्न चाल्याच निकरानें केले. गेल्या दीडशें वर्षांच्या परकी अमदानींत लोकहिताचीं कामे इतपत तत्परतेनें व तांतडीनें कधींच झाली नाहींत. पण लोकांचें यानें समाधान झालेलें नाहीं, लोक इंग्रजांना शिव्या देत नसत इतक्या काँग्रेस सरकारांना देतात. सर्वकडे लाचलुचपत, अव्यवस्था अतीशय वाढली आहे, हें खरें. पण काँग्रेसपुढाऱ्यांनीं आपणाकडून प्रयत्नांची शिकस्त केली नाहीं असा याचा अर्थ नव्हे. आजच्या जगाकडे नजर टाकली असता साऱ्या जगांतल्या बहुतेक राष्ट्रांतले राज्यकर्ते असे फसतांना दिसत आहेत. सर्वकडे जनतेंत असंतोष आहेच. जगाच्या एकंदर प्रकृतींत कांहीं मूलग्राही खळबळ निर्माण झाली आहे. पण प्रचलित राज्यकर्त्यांना रूढ उपाययोजनांहून मूलग्राही असे उपाय माहीत नसतात, त्यांचा त्याविषयींचा अभ्यास अथवा विचार झालेला नसतो. प्रचलित समाजव्यवस्थेंत त्यांचे वैयक्तिक व सामुदायिक हितसंबंध गुंतलेले असतात. ती समाजव्यवस्था मोडली तर आपला व समाजाचा सर्वस्वी नाश होईल अशी त्यास भीति वाटत असते. म्हणून रूढ जुजबी उपाय अमलांत आणतांना प्रचलित राज्यकर्ते कळकळीनें कामें करीत असले तरी क्रांतिकारक उपायाकडे दुर्लक्ष करतात व त्यांचा प्रतिकारहि करतात. पण राष्ट्राच्या जीवनांत मूलग्राही बिघाड झालेला असल्यानें जुजबी दुरुस्ती करण्यांत राज्यकर्त्यांना जुजबी उपायांनीं यश येत नाहीं. तेथें मूलग्राही विचारच द्यावा लागतो. ते अडलेले प्रश्न क्रांतीनेंच सुटतात. हिंदुस्तान या अवस्थेंतून सध्यां जात आहे.

आजच्या जुजबी उपायांनीं थोडीशी उत्पादनवाढ आणि संपत्तीची थोडी अधिक समान वाटणी झाली तरी ही प्रगति लवकरच खुंटणें अपरिहार्य आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या आर्थिक परिस्थितीचें थोडेसें अवलोकन केलें असता ही गोष्ट सहज लक्षांत येते. येथें प्रचंड कारखानदारीचें उत्पादन आहे तें भांडवलशाही पद्धतीचें आहे. म्हणजे येथले प्रचंड कारखाने खाजगी भांडवलवाल्या मालकांच्या हातीं आहेत. त्यांना नफा मिळत गेला तरच ते कारखाने उत्साहानें चालवितील व त्यामुळेंच कामगारांना रोजगार मिळेल, देशाला मालाचा पुरवठा होईल व एकंदरीनें देशाचा आर्थिक उत्कर्ष होत राहील. कारखानदारांना कारखाने चालविण्यास उत्साह राहील तरच हें सर्व

घडेल. म्हणून कारखानदारांविरुद्ध संप करणें अथवा त्यांच्या कारखानदारीस कोणतेहि अडथळे आणणें हें सरकारला पसंत नाहीं. ही खाजगी भांडवलशाही रद्द करून समाजसत्ता स्थापन करूं पाहणारे जे पंथ आहेत ते भांडवलदारांना अडवून, त्यांच्या नफेवाजींत विघ्न आणून भांडवलशाही हाणून पाडण्याचे प्रयत्न करतात. या क्रमांत उत्पादन घटतें, मालमत्तेची नासाडी होते आणि कामगार व कारखानदार यांचे दरम्यान नेहमीं वर्गकलहाची परिस्थिति राहते. पण यानें समाजसत्ता पुढें कधीं स्थापन होवो अथवा न होवो, नजिकच्या काळांत उत्पादन घटतें, आर्थिक प्रगति खुंटते आणि राष्ट्र अंतःकलहानें दुर्बल होतें, म्हणून वर्गकलहानें समाजव्यवहार न चालविता वर्गसमन्वयानें म्हणजे सर्व लोकांच्या व वर्गांच्या हितास व उत्कर्षास कारण होईल अशा प्रकारें प्रगति करावी असें काँग्रेस पुढाऱ्यांचें म्हणजेच आजच्या राज्यकर्त्यांचें मत आहे. वर्गविग्रहानें आज प्रगति होईल कीं नाहीं हा प्रश्न तूर्त बाजूस ठेवूं. पण वर्गसमन्वयानें तरी आज प्रगति होईल का ? हा प्रश्न विचारांत घेतला पाहिजे.

कामगार व कारखानदार या दोन्ही वर्गांचा उत्कर्ष कारखानदारी चालू राहिली तरच होणार. कारखानदाराच्या मालकी हक्कास धक्का न लावता त्याची नफेबाजी चालू राहिली तरच तो कारखाने चालविणार. नफा हा फक्त एका विशिष्ट परिस्थितींतच मिळत राहतो. ती परिस्थिति कोणती ? भांडवलदारवर्ग यंत्रें खरेदी करतो. कच्चा माल खरेदी करून मजूर कामावर नेमतो. या सर्वांसाठीं भांडवलदार जो पैसा वाटत असतो त्याच पैशांनीं भांडवलदारानें उत्पन्न केलेला माल ते ते लोक खरेदी करतात. या सर्व पैशाच्या किंमतीइतकाच माल हे लोक खरेदी करतात. पण भांडवलदारानें आणखी अधिक माल तयार केलेला असतो. तो विकण्यास त्याला परदेशचे बाजार शोधावे लागतात. अशा बाजारांत माल खपून जो नवा पैसा उभा राहतो तो भांडवलदाराचा नफा. इंग्लंड, अमेरिका यांसारख्या राष्ट्रांनीं बाकीच्या मागसलेल्या जगांचे बाजार पूर्वी काबीज केले व आपल्या भांडवलशाही उत्पादनाची भरभराट केली. पण हिंदुस्तानसारख्या स्वतांच मागसलेल्या राष्ट्रांतील भांडवलदारांना आतां पुढारलेल्या राष्ट्रांच्या टापेखालून नवे बाजार मिळणें कठिण झालें आहे. युद्धकाळांत उत्पादन खूप करण्यांत

आलें, त्यामुळें यंत्रसामुग्री झिजली, जागोजाग नादुरुस्त झाली. पण युरोप-अमेरिकेकडून नवी यंत्रसामुग्री मिळत नाहीं अथवा दुरुस्तीचीं साधनें पुरविलीं जात नाहींत, अशा परिस्थितींत अधिक माल उत्पन्न करण्यास भांडवलदारांना उत्साह नाहीं आणि कारखानदारींत आमूलाग्र सुधारणा करणेंहि सध्यां शक्य नाहीं. यामुळें कामगारांनीं संप अथवा अडथळे निर्माण न करता अगदीं कसोशीनें काम करायचें ठरविलें तरी कारखानदार अधिक माल उत्पन्न करण्यास अनुकूल परिस्थिति कारखान्यांत निर्माण करूंच शकत नाहींत.

शिवाय, उत्पादन कमी करणें हेंच सद्यस्थितींत त्यांच्या फायद्याचें व्हावें असें एक नवें अर्थशास्त्र त्यांना दिसूं लागलें आहे. महायुद्धानें कारखानदारांना एकत्र यावें लागलें. मालाला मागणी अफाट आल्यामुळें त्यांची आपसांतील चढाओढ थांबली व त्यांचें परस्पर संघटन व सहकार्य सुरू झालें. यामुळें चढाओढीऐवजीं सहकार्य हें फायदेशीर आहे हें त्यास सध्यां पटलें आहे. आतां ते चढाओढीनें माल निर्माण न करतां सर्वजण मिळून बाजाराच्या गरजेपेक्षां कमी माल निर्माण करतात. समजा, हिंदी बाजाराला आठशें कोटि वार कापड हवें असलें व कापडगिरण्यांनीं दहाशें कोटि वार कापड काढलें तर गिरण्यागिरण्यांत चढाओढ लागून कापडाचे भाव उतरतील व कारखानदारांना नफा उरणारच नाहीं. उलट नुकसान येऊन कांहीं गिरण्यांचा धंदाहि बुडेल. पण आठशें वारा ऐवजीं सर्व गिरण्यांनीं मिळून सहाशें वारच कापड काढलें तर ? तर मग गिऱ्हाइकांना पुरेसें कापड न मिळाल्यामुळें गिऱ्हाइकागिऱ्हाइकांत चढाओढ लागून कापडाचे भाव चढतील व सहाशें कोटि वार कापडाला बाराशें कोटि वाराची किंमत येऊन कापडगिरण्यांना शंभर टक्के फायदा होईल. म्हणजे नवे विदेशी बाजार मिळत नाहींत व नवीन यंत्रसामुग्री मिळत नाहीं अशा आजच्या काळीं धंदेवाल्यांनीं एकजुटीनें वागून बाजाराच्या गरजेपेक्षा कमी उत्पादन करण्यांतच भांडवलदारांना नफा मिळणें शक्य आहे. हेंच तें नवें उंचाईचें अर्थशास्त्र होय.

अशा परिस्थितींत कापडधंद्यांतील खाजगी भांडवलदार सरकारनें व कामगारांनीं कितीहि खटाटोप केले व सहकार्य दिलें तरी अधिक उत्पादन करणारच नाहींत. यांच्यावर अधिक उत्पादनाची सक्ती होण्यासारखी परिस्थिति,

यांना येथल्याच बाजारांत जेव्हां विदेशी मालाशीं चढाओढ करण्याची पाळी येईल तेव्हांच उत्पन्न होईल. म्हणून हिंदुस्तानांतील भांडवलदारांना वठणीवर आणण्यासाठीं आपण परदेशी भांडवलदारांना येथें बोलावलें पाहिजे. पेशव्यांचें राज्य त्रासदायक झालें म्हणून ज्याप्रमाणें इंग्रजांचें राज्य हिंदी लोकांनीं पत्करलें त्याप्रमाणें देशी भांडवलदारांच्या नफेबाजींतून सुटण्यासाठीं हिंदी लोकांनीं विदेशी भांडवलदारांची गुलामगिरी पत्करली पाहिजे. असा विपरीत प्रसंग येथें आहे. सारांश सध्यां अथवा पुढेंहि खाजगी कारखानदारी-मार्फत येथें उत्पादनाची वाढ होणें अशक्य आहे हें यावरून लक्षांत येतें.

शेतीच्या क्षेत्रांत याहून अधिक उत्साहजनक परिस्थिति मुळींच नाहीं. महायुद्धानें स्वदेशी कारखानदारीस जसा अफाट फायदा झाला तसाच शेतीसहि झाला. महायुद्धापूर्वीच्या आठ वर्षांत धान्याचे भाव उतरून शेतकरी कर्जबाजारी झाले होते, कित्येकांच्या जमिनी गहाण पडल्या, कैकांनीं विकून टाकल्या, सोनें विकून टाकलें, घरेंदारें विकलीं अथवा गहाण टाकलीं. पण महायुद्धानें हा सारा प्रवाह उलटा झाला. शेतकऱ्यांना सोनें पुन्हा खरेदी करता आलें नाहीं तथापि त्यांनीं गहाण पडलेलीं घरेंदारें, जमिनी सोडवून घेतल्या. जमीन नसणाऱ्यांनीं जमिनी खरेदीहि केल्या. पण शेतकऱ्यांना आलेली ही सुबत्ता टिकाऊ ठरणारी नव्हे. कारण त्यानें शेतीची कायमची सुधारणा होण्याचा संभव नाहीं. शेतीच्या मालाला युद्धकाळांत बरकत आली, पण त्यामुळेंच शेतींतून पिकें काढकाढून तिचा पिकाऊपणा साफ पिळून काढण्यांत आला आहे. लांब मुदतीची टिकाऊ दुरुस्ती आतां शेतीची होईल तरच तिचा पिकाऊपणा वाढेल. लाकडाला अफाट भाव आल्यामुळें झाडें खूप तोडलीं गेलीं, त्याजागीं नवीं झाडें लावलीं गेलीं नाहींत. त्यामुळें जमीनींची माती वाहून जाते, झाडपाल्याचें खत जमिनीस मिळत नाहीं. जमिनींचीं पातळी झाडें काढल्यामुळें बदलते, त्यामुळें पाणी व माती वाहून जाऊन पुन्हा पुन्हा पातळी बदलते व जमिनी नापीक होतात. अलीकडे झाडें लावण्याचे 'दिन' पाळले जातात. पण दुसऱ्या 'दिना' वेळीं पहिल्या 'दिनां' चीं झाडें फार थोडीं जिवंत असतात. विहिरींचा उपसा खूप झाला, पण त्यांची दुरुस्ती होणें जरूर आहे. जमिनींना उंची खतें घातलीं पाहिजेत. नांगर, इतर अवजारें, बैल वगैरे शेतकऱ्याजवळ मुबलक असलें पाहिजे.

खरोखर युद्धानें शेतकऱ्यास जो पैसा दिला त्याचा शेतीसाठीं भांडवल म्हणून उपयोग करून वरील सर्व तरतुजी करणें सहज शक्य होईल. पण यांतील फारसें कांहीं होत नाहीं, होणार नाहीं असा अनुभव येत आहे आणि याचें कारण अगदीं स्वाभाविक आहे. आज शेतीची दुरुस्ती करावयाची म्हटलें तर कांहीं वर्षें तरी सालोसाल भांडवल घालावें लागेल. पण अशा प्रकारें शेतींत भांडवल गुंतवून पीक वाढविलें तर भविष्यकाळीं पिकाला आजच्यासारखा भाव येईल अशी मुळींच खात्री नाहीं. सरकारच्या नियंत्रणाबाबतच्या धोरणांत गेल्या तीन वर्षांत इतकी चंचलता दिसून आली आहे व हें धोरण व्यापाऱ्यांच्या इतकें आहारीं गेलें आहे कीं लोकांना सरकारच्या धोरणाबद्दल दीर्घकालीन विश्वास वाटत नाहीं. अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा व अर्जेंटायना हे जगांतले फार मोठे गहूंप्रदेश असून त्यांचें पीक एकसारखें वाढत आहे. त्यांचा गहूं हिंदुस्तानांत मोठ्या प्रमाणांत येऊं शकेल तर येथल्या धान्याचे भाव भराभर उतरतील ही भीति दूरकाळची पण खास खरी आहे. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी पंजाबच्या गव्हासंबंधानें बसलेल्या एका कमिटीनें " ऑस्ट्रेलियाचा गहूं येथें इतका स्वस्त मिळतो आहे कीं आतां येथल्या गव्हावर अधिक भांडवल खर्चून त्याचें पीक वाढविण्याची गरज नाहीं " अशा आशयाचें मत दिलें होतें. विदेशी धान्याचे भाव भरमसाट उतरले तर येथें तें धान्य येऊन आमच्या धान्याशीं चढाओढ करणार नाहीं कशावरून ? यामुळें शेतींत पैसा गुंतविण्यास कोणास उत्साह वाटत नाहीं.

सरकारनें लोकहिताचे म्हणून जे कायदे केले त्यांनींहि शेतीस प्रथम अपायच केला आहे. शेतकऱ्यांनीं मध्यम वर्गांचीं कर्जें परत केलीं. यामुळें मध्यम वर्गाच्या हातींहि पैसा आला. पण हा पैसा परत शेतींत गुंतविण्यास हा सावकार वर्ग तयार नाहीं. कूळ कायदा, सावकारी नियंत्रण कायदा, कर्जनिवारण कायदा वगैरेमुळें शेतकऱ्यास कर्जें देणें अथवा जमीन खरेदी करून तींत भांडवल गुंतविणें हें मध्यम वर्गाला आज भरंवशाचें वाटत नाहीं. म्हणून मध्यम वर्ग बिगरशेतीव्यवसायांत पैसा गुंतवूं पहात आहे. शेतमालाला बाजारभाव आल्यामुळें शेतकऱ्यांच्या हातीं पैसा खूप आला. पण चाळणींत घातलेल्या पाण्याप्रमाणें सहस्र वाटांनीं त्यांचा पैसा वाहून गेला व जात आहे. शेतकरी अडाणी आहे. परंपरागत शेती करण्याहून अधिक सुधारणा करण्याबाबत त्याला संघटित मार्ग-

दर्शन व साहाय्य इतकेंच नव्हे तर सक्तीहि केल्यावांचून तो अधिक सुधारलेली शेती करूं शकणार नाहीं व त्यासाठीं भांडवल कसें वापरावें हें त्यास कळणार नाहीं. अशा स्थितींत शेतकऱ्याजवळचा पैसा इतर सर्व महाग वस्तु खरीदण्यासाठीं खर्चला जातो आहे आणि हातीं पैसा आहे तोंवर वस्तु किंतीहि महाग असली तरी शेतकरी खरेदी थांववीत नाहीं. तो जीवनावश्यक वस्तु तर घेतोच, चैनीच्याहि घेतो आणि उरला सुरला पैसा व्यसनांत उडवून टाकतो. तंबाखू व बागाईत जमीन यांपासून शेतकऱ्यांना दसपट पैसा मिळाला, पण हे सारे शेतकरी पुन्हा कफल्लकचे कफल्लक आहेत. त्यांच्याजवळ पैसा शिल्लक नाहीं आणि शेतीच्या सुधारणेचा विचार कोणीच करीत नाहीं.

त्यांतल्या त्यांत बागाईत शेतीचे मालक हे सुधारलेले, विचारी, दूरदर्शी, संघटितपणें शेती करणारे असतात. ते बागाईत शेतींत पैसा घालीत आहेत. त्यांच्याहि मालाचे भाव उद्यां उतरतील ही भीति त्यांना आहेच. पण मुंबई राज्य घेतलें तर बागाईत शेती जेमतेम पाचसहा टक्के आहे, बाकीची जोंधळा, बाजरी वगैरे पिकांची जमीन सुधारण्याचे प्रयत्न त्या जमिनींचे मालक जे अडाणी शेतकरी ते मुळींच करणार नाहींत. यामुळें शेतीव्यवसायाच्या आजच्या स्थितींत उत्पादनाची वाढ ही जवळजवळ अशक्य आहे.

या मूलग्राही परिस्थितीचा विचार न करता काँग्रेस पुढारी 'उत्पादन वाढवा' 'उत्पादन वाढवा' अशा घोषणा शेतकरीकामकऱ्यांपुढें करीत आहेत. कारखाने हे कारखानदारांच्या मालकींत असले तरच ते चांगल्या प्रकारें चालवितील आणि कामगारांनीं मनापासून काम केलें तर उत्पादन भरमसाम वाढेल असें मत पुढारी मांडीत आहेत. कामगार विरुद्ध कारखानदार, जमीनमालक विरुद्ध शेतकरी असा वर्गकलह उत्पादनवाढीस घातक असून त्यामुळें सामाजिक अनर्थ ओढवेल म्हणून सर्वांचा उत्कर्ष ऊर्फ सर्वोदय या तत्त्वाचा पुरस्कार हे पुढारी करीत आहेत. पण त्यांना वर्गकलह मुळींच टाळता आलेला नाहीं. कुळकायदा झाल्यामुळें मालक व कुळें यांत कलह माजला आहेच. श्रीमंत लोक शेतकऱ्यांना आतां कर्जें देत नाहींत यामुळें श्रीमंतांच्या संपत्तीचा द्वेष गरीब लोक अधिकच करूं लागले आहेत. कामगारांची पगारवाढ, भत्तावाढ वगैरेंची कारखानदारावर सक्ती होऊं लागल्यामुळें कारखानदारवर्ग चिडला असून कामगारांना चिडविण्यासाठीं तो रोज नव्या

नव्या कल्पना योजतो आहे. तो कामगारांच्या जिवावर जास्तींत जास्त नफा मिळविण्यासाठीं कामगारांना राबविण्याच्या नव्या नव्या युक्त्या काढतो, त्यामुळे कामगार बेजार होतो आणि कामगार-कारखानदार कलहाचें वातावरण भडकत जातें. अशा परिस्थितींत सरकारच्या अधिकाऱ्यांचे लागेबांधे धनिक कारखानदाराशीं असल्यानें एकंदरीनें सरकार कारखानदारांची बाजू घेते व मग सरकार व भांडवलदार या दोघांची कामगारांविरुद्ध गट्टी झाली आहे असा कामगारांचा साहजिकच समज होतो. त्यामुळें वर्गकलहाचें वातावरण अधिकच तप्त होतें. त्यामुळें कामकरी वर्ग अशा वर्गलढ्याकडे झुकत आहे ही सबब पुढें करून कारखानदार 'उत्पादन कमी होण्यास हा वर्गकलह हें कारण आहे, कामगारांना आवरा' असें सरकारला दटावून सांगतो व सरकार आणि पुढारी कारखानदारांचें म्हणणें हेंच खरें मानून कामगारांना दटावतात. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं सध्यांचें समाजस्वरूप न बिघडवितां कामगारांना जेवढें झुकतें माप देता येईल तेवढें सरकार देत असूनसुद्धां सरकारच्या वर्गसमन्वयवादी धोरणावर कामगार चिडतात व वर्गकलह अधिकच भडकत जातो.

बाजारव्यवहारांत तर सरकारला संपूर्ण अपयश आलें असून व्यापारी वर्गानें सरकारचा सपशेल पराभव केला आहे. धान्य व कापड यांची टंचाई युद्धामुळें निर्माण झाली हें तर खरेंच, पण ही आतां सध्यांच्या समाजव्यवस्थेंत अपरिहार्य ठरलेली जी टंचाई ती जुजबी उपायांनीं दूर करण्याचे प्रयत्न सरकारनें केले. धान्य व कापड यांचे वाटप हें त्या प्रयत्नाचें मुख्य स्वरूप असून इतर अनेक वस्तूंचें भावनियंत्रण, पुरवठानियंत्रण सरकार करीत आहे. पण व्यापारी नेहमीं सरकारच्या पुढेंच धावून विक्रीमाल जेथें कोटें असेल तेथें त्यावर आधीं झडप घालतो, त्याची कोंडी करतो, अधिकाऱ्यांना लांच देतो आणि काळाबाजार माजवितो. यामुळें चांगला माल सर्वसामान्य लोकांना मिळूंच शकत नाहीं व वाईट माल महाग आणि अपुरा मिळून टंचाई आणि महागाई वाढत जाते. यामुळें महागाईभत्ते वाढले तरी महागाई त्या भत्त्यापुढेंच जाते, त्यामुळें कामगार व शेतकरी पुन्हा असंतुष्ट होतात; कामगारांना आणखी महागाईभत्ता द्यावा लागला कीं कारखानदार चिडतात, शेतकऱ्याला बाजारांत सर्व वस्तु अधिकाधिक महाग मिळूं लागतात व तो चिडतो. व्यापारी शेतकऱ्यांकडून

खुल्या अथवा काळ्या बाजारांत चढ्या भावानें धान्य खरेदी करतो म्हणून शेतकरी सारें धान्य विकून टाकतो, नंतर आलेले पैसे त्याला सर्व वस्तूंच्या वाढत्या महागाईंत अपुरे पडतात. प्रचंड संख्येच्या मजूर शेतकऱ्याला तर कांहींच संरक्षण नाहीं. त्याला आतां रोजगारींत धान्य मिळत नाहीं रोजच्या खाण्यासाठीं त्याला धान्य आतां अधिक महागाईनें विकत घ्यावें लागतें व तो धनिकावर आणि व्यापाऱ्यावर चिडतो. यामुळें वर्गकलहाचें वातावरण शेतकरी कामकरी मध्यमवर्ग यांत आणखी बळावत जाते.

नियंत्रणें, त्यांची विफलता, त्यापासून उत्पन्न होणारा असंतोष व वर्गकलह आणि तो शमविण्यासाठीं व दडपण्यासाठीं वापरावीं लागणारीं नियंत्रणें व करावी लागणारी दडपशाही यामुळें परंपरागत लोकशाहीच्या कल्पनांना संपूर्णपणें मूठमाती मिळाली आहे. फॅसिस्ट अथवा सोव्हिअट पद्धतींत हुकूमशाही आणि हिंसा असते, उलट आपल्याकडील वर्गसमन्वय ऊर्फ सर्वोदय पद्धतींत लोकशाही आणि अहिंसा आहे असें सांगण्यांत येतें. पण काँग्रेस मंत्र्यांच्या राज्यकारभाराचें व एकंदर समाजव्यवहाराचें वरीलप्रमाणें अवलोकन केल्यास लोकशाही व अहिंसा यांचें बलिदान प्रत्येक क्षणीं व प्रत्येक स्थळीं होत असल्याचें दिसून येतें. हिंदुस्तानांत अहिंसात्मक लोकशाही आम्हांस स्थापावयाची आहे असें जेव्हां मोठे पुढारी बोलतात तेव्हां शब्दांत सत्य अर्थ कांहींहि नसतो, याचा विचार हे पुढारी करीतच नाहींत. गांधींच्या हयातींत अहिंसा व लोकशाही काँग्रेसमध्यें किंतीहि असो, त्यांच्या मृत्यूनंतर अहिंसेचा मागमूसहि राहिलेला नाहीं आणि लोकशाही अभावाच्या दिशेनेंच वाढत आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर फाळणी, लोकसंख्यांची अदलाबदल, संस्थानविषयक प्रश्न वगैरेबाबत पुढाऱ्यांनीं जीं धोरणें आंखलीं त्यावर प्रतिकूल टीकेचा अकारण भडिमार झाला. खरोखर या राजकीय बाबतींत काँग्रेस पुढाऱ्यांनीं जास्तींत जास्त शहाणपणानें व धाडसानें वर्तन केलें. त्यांत त्यांना जरूर तें यशहि आलें आहे. पण पुढाऱ्यांना खरें अपयश वर सांगितल्याप्रमाणें आर्थिक बाबतींत आलें असून जोंवर या आर्थिक अनर्थावर मूलग्राही उपाय चिंतिले जात नाहींत, अमलांत आणले जात नाहींत तोंवर आजचा आर्थिक अनर्थ अधिकच भडकत जाणार असा संभव आहे.

कम्युनिझम्, चीन व भारत

ही सर्व आर्थिक परिस्थिति निश्चित वाईट आहे. तीवरूनच 'येथें चीन

होईल' असें भाकित अनेक लोक करितात. या भाकिताचा अर्थ खरोखरीं काय असतो ? येथें चीनसारखा कम्युनिस्ट पक्ष अधिकारावर येईल असा असेल तर पुष्कळांना त्यांत वाईट वाटण्यार नसून वरेंच वाटेल. कारण धनिक वर्ग नाराज झाला तरी प्रचंड बहुसंख्य वर्गास कालांतरानें कां होईना नवीन व प्रगतिपर समाजघटना उभारण्यास सवड मिळेल, पण कम्युनिस्ट पक्ष अथवा त्यासारखा दुसरा कोणताहि पक्ष अधिकारावर येऊं शकेल असा नजिकच्या काळचा संभव निदान आज तरी दिसत नाहीं.

१९२० सालीं जेव्हां कम्युनिस्टपक्ष चीनमध्यें स्थापन झाला त्यावेळीं कम्युनिस्टपक्ष हें एक जगाला कोडें होतें व त्याच्याशीं लढावें कसें हें जगाला ठाऊक नव्हतें. युरोपीय राष्ट्रांतील भांडवलदार तेथल्या कम्युनिझमशीं झगडण्यांत वेजार झाले होते. अमेरिकेनें जगाकडे पाठच फिरविली होती आणि चीनमध्यें नक्की काय होईल अथवा तेथें काय करावें याचा वाहेरच्या कोणाला उमजच पडेना. त्यावेळीं चीनमध्यें कम्युनिस्टपक्ष स्थापन होताच त्याचें प्रस्थ एवढें वाढलें कीं पुढील चार वर्षांत कम्युनिस्टांशीं सहकार्य करावें अशी चीनचा राष्ट्रवादी पुढारी डॉ. सन्यत्सेन याची खात्री झाली. पुढें चँगकैशेकनें कम्युनिस्टांचा निःपात केला तरी त्यांचे शेकडों हजारों तत्त्वनिष्ठ व कणखर कार्यकर्ते शाबूत राहिले, ते संघटितहि राहिले, आणि चँगकैशेकच्या आटोक्याबाहेर जाऊन आपला क्रांतिमार्ग आक्रमूं शकले. चीनचा विस्तार अफाट लक्षावधि चौरस मैलांच्या मध्य आणि पश्चिम भागांत वाहतूक आणि दळणवळण कमी, शेतकऱ्यांची पिळणूक भयंकर झालेली, पण भांडवलदारी उत्पादन व सामर्थ्य मुळींच निर्माण न झालेलें, अशा या विस्तीर्ण प्रदेशांत कम्युनिस्टांना आपली संघटना स्वस्थपणें सजविता व पसरविता आली. त्यांच्या पाठीशीं सोव्हिअट रशिया भौगोलिक क्षेत्रानें व सहानुभूतीनें उभा होता.

चँगकैशेकला जपानची चढाई व कम्युनिस्ट या दोघांनाहि तोंड द्यावें लागत होतें. त्यानें जपानशीं तडजोडहि केली असती. पण चँगचे सगळे सल्लागार व मदतगार इंग्रज व अमेरिकन्स असल्यानें त्यांनीं चँगला जपानशीं पूर्ण समेट करूं दिला नाहीं. कारण त्यांना स्वतांला चीन हवा होता.

प्रथम रशिया अंतर्गत असंतोषानें मरेल अशी आशा पाश्चात्य राष्ट्रांना वाटली आणि नंतर नात्सी जर्मनीच्या आक्रमणानें मरेल आणि मग चिनी

कम्युनिस्ट निराधार होऊन आपोआप मरतील अशी पाश्चात्य भांडवलदारांना आशा वाटली. दुसऱ्या महायुद्धांत चीनचा आर्थिक सांगाडा उरलासुरलाहि चक्काचूर झाला. अमेरिकेनें जगांतील राजकारणांत उडी घेतली तरी पूर्व युरोप, जर्मनी वगैरे प्रदेशांत युद्धाचा धाक कायम ठेवून रशियानें अमेरिकनांना युरोपांत डांबून ठेवलें. स्टालिननें युद्ध संपतांच चँगकैशेकशीं सख्ख्याचा तह करून जणूं चिनी कम्युनिस्टांना रशिया तोंडघशीं पाडणार असा देखावा स्टालिननें निर्माण केला. अमेरिकेला चिनी कम्युनिस्टांची कार्यक्षमता पसंत पडली. चँगकैशेकच्या मोडकळीस आलेल्या राजवटीला कम्युनिस्टाच्या कार्यक्षमतेचा आधार देऊन वर अमेरिकेची 'लोकशाहीप्रधान' भांडवलशाही उभारता येईल अशी आशा अमेरिकेला वाटली. इकडे युरोपांत युगोस्लाव्हियाच्या टिटोशीं स्टालिन व पूर्व युरोपीयन राष्ट्रें यांचे झगडे सुरू झाले. त्यामुळें स्टालिनचें चिनी कम्युनिस्टांशीं असेंच भांडण जुंपेल अशी आशा भांडवलशाही राष्ट्रांना वाटूं लागली व चिनी कम्युनिस्टांकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें.

ही सर्व संधि साधून १९४९ सालीं चिनी कम्युनिस्टांनीं एकदम घोडदौडीनें चढाईस आरंभ केला व चीनमध्यें हें काय घडत आहे तें अमेरिकेच्या लक्षांत पूर्णपणें येण्यापूर्वीं चीनमधून चँग कैशेकची हाकलपट्टी झाली. चीनमधील कम्युनिस्टांना यश येण्यास वरील प्रकारची दीर्घकाल सलग अनुकूल परिस्थिति मिळाली यामुळें तो पक्ष वाढला, त्याला चुका करूनहि सावरता आल्या व अखेर निदान आजवर बरेंच यश आलें आहे. आतां तेथील जुन्या धनिक वर्गास दुःख वाटलें तरी सामान्य जनतेची स्थिति सुधारत जाण्याचा संभव खास आहे.

पण भारतांत वर सांगितल्याप्रमाणें आज आर्थिक परिस्थिति वाईट असली तरी कम्युनिस्टांना अथवा त्याच्यासारख्या पक्षाला यश येण्याचीं लक्षणें आज तरी दिसत नाहींत. याचा अर्थ येथला कम्युनिस्ट पक्ष चीनमधील कम्युनिस्टापेक्षा अधिक नालायक आहे असा नव्हे. अनुकूल परिस्थिति असल्यास कम्युनिस्ट शिकवणीचें बळ असें आहे कीं दुबळीं व नादान माणसें असतील त्यांतूनहि पुरेसे कर्तबगार पुढारी पुढें येऊं शकतात व आज येथल्या कम्युनिस्ट पक्षाचा चुरा, भुगा झालेला दिसत असतांहि आपलें आसन

सावरण्याचें त्यांचें धाडस कौतुकास्पद वाटत आहे. इतकेंच नव्हे तर 'कम्युनिस्ट' नांवाचा आजचा पक्ष मेला तरी 'कम्युनिस्ट' कार्य-पद्धतीचा पगडा सोशॅलिस्टांवर बसत असल्याचीं लक्षणें आजच स्पष्ट दिसत आहेत. हा मजकूर लिहितांना (१४ ऑगस्टपासूनचा) जो संप चालू आहे त्याची कारणपरंपरा कांहींहि असो सोशॅलिस्ट हे कम्युनिस्ट तंत्रांत वाकबगार होत आहेत व त्या तंत्रांनें मिळणाऱ्या भडक व त्वरित यशाची धुंदी त्यांच्या डोळ्यावर चढूं लागली आहे अशीं लक्षणें मला दिसतात. याच मार्गानें थोड्या काळांत चीनसारखी क्रांति त्यांना येथें करता येईल तर त्यांचीं हीं साधनें 'कम्युनिस्ट' आहेत म्हणून कोणी तक्रारहि करणार नाहीं.

पण मला येथें या कम्युनिस्ट कार्यपद्धतीला फारसें यश येईल अशी बिलकूल आशा वाटत नाहीं. कॉंग्रेसनें फाळणीचा निर्णय तडकाफडकीं घेतला नसता व पुढें अपरिहार्यपणें ब्रिटिश सत्ता ढिली पडली असती तर अमेरिकेला येथील सत्ता चटकन घेणें उरकलें नसतें, जिनांना पंजाब, बंगाल, मुंबई, संयुक्तप्रांत, आसाम इतक्या ठिकाणीं तरी जातीय यादवी भडकविण्यांत यश आलें असतें, हिंदु-शीख व मुसलमान सैन्यें तिरंगी युद्ध लढलीं असतीं, निझामनें दक्षिण भारतावर फार मोठी चढाई केली असती, त्यावेळीं सारा देश मुस्लिम लीगच्या हातीं गेला असता आणि मग येथें भयानक यादवी सर्व देशभर माजली असती. त्या परिस्थितींत कम्युनिस्ट स्वताच मुस्लिम पक्षपाती बनले असते अथवा चीनमध्यें घडलें त्याप्रकारें अथवा दुसऱ्या कांहीं प्रकारें येथें कम्युनिस्ट क्रांति झाली असती अथवा येथें अमेरिकेचें साम्राज्य कांहीं काळच्या यादवीनंतर मुसलमानांच्या आमंत्रणानें आलें असतें.

पण कॉंग्रेसपुढाऱ्यांनीं, हें सर्व भयानक भवितव्य डोळ्यांपुढें दिसल्यानें, तांतडीनें फाळणी पत्करली व त्या जखमेतून मर्यादित प्रदेशांत बराच काळ यादवी वाहात राहिली तरी बाकीच्या प्रचंड देशाला यादवीपासून शाबूत ठेवतां आलें आणि त्याच काळांत आश्चर्यकारक तातडी करून भावि यादवीचीं संकटस्थानें अशीं जीं संस्थानें तीं पुढाऱ्यांनीं वितळून राष्ट्राच्या जीवनांत मिसळून टाकलीं. या सर्व परिस्थितींतूनहि आतां नवीं संकटें उद्भवलीं आहेत. फाळणीचीं संकटें या ना त्या प्रकारें अजून धुमसताहेत निर्वासितांची सोय लावणें इतकें कठिण झालें आहे कीं आर्थिक परिस्थिति अधिक बिघडल्यास

निर्वासितांच्या प्रश्नाच्या शेवटच्या धक्क्यानें येथील राजकारभाराचें कंबरडें मोडेल. संस्थानें आजवर दीडशें वर्षें विजातीयपणें वाढलीं व मागासलेलीं राहिलीं त्यामुळें स्वतंत्र भारतांत तीं एकजीव करून घेतांना अनेक स्फोट होत आहेत. पण हें सर्व खरें असलें तरी येथें देशभर इंग्रजांनीं शाबूत व कांहींशी कार्यक्षम नोकरशाही कायम ठेवली आहे, देशांत वाहतुकीचीं साधनें व सडका यांचें जाळें चांगलें विणलेलें असून खाजगी व सरकारी वाहतूक बरीच कार्यक्षम आहे. भांडवलदारी धंदे, मोठ्या व्यापारी पेढ्या, लहान व्यापारी यांचें मूळ सर्वत्र खोल गेलेलें आहे, सामान्य जनतेला अराजकाची संवय अथवा खोड कमी असून गांधींच्या तीस वर्षांच्या शिकवणीनें हिंसक मार्ग त्याज्य मानले गेले आहेत. सोशॅलिस्ट व भांडवलदारांचे काँग्रेसमधील पाठीराखे आपलीं कोणतींहि धोरणें अवलंबतांना ढोंगानें का होईना गांधींचें नांव घेतात व मग साहजिकच त्यांच्या वाईट धोरणालाहि त्यांना आळा घालण्याची बुद्धि होते. अत्याचाराकडे सहज प्रवृत्तीनें झुकणाऱ्या जनतेवरहि गांधींच्या मताचा पगडा आहे ही गोष्ट गांधीवधानंतर महाराष्ट्रांत झालेल्या हलकल्लोळांतहि दिसून आली. साऱ्या दक्षिण महाराष्ट्रभर कोट्यवधि रुपयांची संपत्ति लोकांनीं पिसाटपणें जाळली, पण अगदीं तुरळक असे चार अपवाद वगळले तर माणसांची हत्या झाली नाहीं इतकेंच नव्हे तर जाळपोळ करीत असतांहि माणसांना वांचविण्याचे प्रयत्न जाळपोळ करणाऱ्यांनीं स्वतांच केले.

ही सर्व परिस्थिति संकलितपणें ध्यानांत घेतल्यास कम्युनिस्टांना व त्यांच्या मार्गांना सत्ता जिंकण्याएवढें यश येण्यास जी दीर्घकालीन भयंकर विपत्तीची, अराजकाची अनुकूलता हवी असते ती त्यांना अल्पकालहि मिळण्याची आशा नाहीं. हल्लींची आर्थिक परिस्थिति आणखी बिघडत जाईल व ती तशीच बराच काल बिघडत राहीलहि. पण शेतकऱ्यांच्या धान्याला सरकार बराच चांगला भाव देण्याची हमी देत आहे व मजूरांना मोठे पगार व महागाईभत्ते देत आहे तोंवर, नेहमीं आजारी असणारा माणूसहि दीर्घकाल जगूं शकतो त्याप्रमाणें, येथील समाजसंघटना व अर्थसंघटना कोणत्याही प्रकारच्या विध्वंसक क्रांतीस बळी न पडतां कण्हत कुंथत पण शाबूत राहीलच. नेहरूंनीं हें ओळखलें असल्यानें शेतकऱ्याच्या मालाला मोठ्या किमतीची हमी व कामगारांचे पगार न उतरविण्याची हमी त्यांनीं घेतली आहे. तिला सर्व

काँग्रेसचाहि ठाम पाठिंबा आहे. निर्वासितांचा प्रश्न बिकट खरा. त्यांच्या असंतोषानें देशांत अस्वस्थताहि माजेल. पण निर्वासित हे आपली व इतरांची कुचंबणा करूं शकले तरी क्रांति करूं शकणार नाहींत. हिंदुस्तानांत आलेले बहुतेक निर्वासित भांडवलशाही व मालकशाहीचे पुरस्कर्ते आहेत अथवा निमूटपणें कोणत्याहि परिस्थितीपुढें मान तुकविणारे आहेत. शेतकरी व कामकरी समाजास जोंवर सरकारनें आजच्यासारखी मिळकतीची हमी दिली आहे तोंवर आजची राज्यसंघटना व समाजसंघटना चीनप्रमाणें खास कोसळून पडत नाहीं.

चीनमध्येंहि ' आधुनिक समाजसंघटना ' कोसळली असें घडलें नाहीं. तेथें आधुनिक समाजघटना फारशी नव्हतीच. किनाऱ्यांवर कांहीं बंदरें वाढलीं. त्यामुळें व्यापारी भांडवलशाहीचें शोषण हजारों मैल आंत गेलें. पण भांडवलशाही कारखाने किनाऱ्यापासून आंत खोलवर गेलेच नाहींत. यामुळें कम्युनिस्टांना अंतर्गत प्रदेशांत संघटित प्रतिकार असा थोडाच होता. भारतांत भांडवलशाही, व्यापारी वर्ग, कामकरी शेतकरी वर्ग साऱ्या देशांत आधुनिक आर्थिक संघटनेंत बांधलेला आहे आणि शेतकरीकामकऱ्यांना सरकारी हमीनें पैसा मिळत आहे तोंवर अत्याचारानें समाज उध्वस्त करण्याच्या प्रयत्नास या जनतेचा पाठिंबा मिळणार नाहीं. आजवर कम्युनिस्ट पक्षाला याच कारणामुळें अपयश आलें आणि ते दहशतवादी झाले. त्यामुळें कम्युनिस्टांचे सर्व वर्गीय अडवणुकी हे मार्ग थांबले आहेत असें मात्र नव्हे. ते आतां सोशॅलिस्ट अवलंबीत आहेत. कारण शेतकरीकामकऱ्यांच्या सोशॅलिस्ट पुढाऱ्यांचा वर्गयुद्ध व वर्गीय अडवणुकी यांखेरीज विधायक कार्यावर फारसा विश्वास आहे असें दिसत नाहीं. काँग्रेसमध्यें जे भांडवलशाहीचे पक्षपाती मुळचे आहेत व जे नवीन घुसले आहेत ते काँग्रेसचें राज्ययंत्र, संघटना व इतर पसारा स्वतांच्या व भांडवलदारांच्या हितासाठीं बेगुमानपणें वापरूं पाहात आहेत. शहरांतील व खेड्यांतील वकील, सावकार व इतर मध्यमवर्ग बेकारी व महागाई यामुळें चिडला आहे आणि वर्गयुद्ध व वर्गीय अडवणुकी यांसारख्या सनातन कम्युनिस्ट तंत्राला फोफावण्यास चांगली संधि निर्माण झाली आहे. कम्युनिस्ट हें आपलें पराभूत झालेलें दहशतवादी धोरण सोडून कामकरी-शेतकऱ्यांचें पुढारीपण पुन्हां हातीं घेऊं पाहात आहेत. ते या

कामांत कुशलहि आहेत, आणि त्यांनीं उचल खाऊन शेतकरीकामकऱ्यांत पुन्हा आपलें स्थान मिळवूं नये म्हणून सोशॅलिस्ट हे कम्युनिस्टांच्या संघादि सनातन तंत्राचा जलदीनें अंमल करून आपणच 'नवे कम्युनिस्ट' होत आहेत.

यामुळें राजकारणांत नवीन आकर्षक रंग भरूं लागला आहे व त्यामुळें सर्व वर्गांना एक प्रकारचा उन्माद आला आहे. कोणत्याहि प्रकारच्या युद्धाच्या बातम्या गोड असतात व युद्धाच्या वातावरणांत थोडाफार उन्माद हा राहतोच, तसा तो आज दिसत आहे. काँग्रेस व सोशॅलिस्ट या दोनहि पक्षांत या परिस्थितीनें उदास होणारीं माणसें आहेत. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं यांची वाढ दीर्घकाल झाली असल्यानें त्यांना हें कलहाकडे चाललेलें राजकारण आवडत नाहीं. पण पुढील सालीं सार्वत्रिक निवडणुकी होणार, त्या जिंकायच्या तर असले दंगलयुक्त पण जवळचे मार्ग अवलंबिण्याखेरीज त्यांना अन्य उपाय दिसत नाहीं. यांत काँग्रेसची चुकी किती आणि सोशॅलिस्टांची चुकी किती हें सांगणें कठिण आहे. पण भांडवलदार वर्ग,—कारखानदार व व्यापारी—कोणत्याहि शिर्स्तीस मान तुकवीत नाहीं व काँग्रेसमधील सत्ताधारी वर्ग (फक्त कांहीं व्यक्ति वगळल्यास) भांडवलदारांची तब्बेत सांभाळून राहणेंच योग्य असें मानतो. प्रांतिक वरिष्ठ काँग्रेस संघटनांचे कांहीं बडे पदाधिकारी भांडवलदारांच्या हातमोजांत हात घालून बसले असल्याचे जनता उघडणें बोलते, आणि कांहीं दुर्वृत्त अधिकारी यांच्या संगनमतांत असून त्यांना आपलें पारिपत्य होईल अशी भीति वाटत नाहीं. काँग्रेसमंत्र्यांवर मंत्री या नात्यानें अनीतिकारक वर्तनें केल्याचे आरोप आव्हानपूर्वक केले जात असूनहि न्यायालयामार्फत त्यांची उघड चौकशी करण्याचें धैर्य काँग्रेस वरिष्ठ दाखवूं शकत नाहींत. धंदेवाले, व्यापारी, मध्यम वर्ग व सामान्य जनता सगळेच काळ्या बाजारांत जातात व उलट काळ्या बाजारासाठीं सरकारला शिव्या देतात. कोरियांत युद्ध सुरू झाल्याचें निमित्त मिळतांच व्यापाऱ्यांनीं भाववाढ करून जनतेचें रक्तशोषण वाढविलें. गिरणीकामगारांच्या संपानें समाजावर जेवढें संकट ओढवलें त्यापेक्षां या भाववाढीनें आलेलें संकट फारच फार मोठें आहे. पण संपानें सरकार व काँग्रेस याना जेवढी चीड आली तेवढी या भाववाढीनें त्यांना आली नाहीं.

या भाववाढीविरुद्ध मध्य सरकारच्या कायद्याच्या योजना जाहीर झाल्या आहेत. घटक सरकारांनीं कोणते प्रयत्न केल्यावर त्यांचा नाइलाज झाल्यानें

हे मध्यसरकारचे कायदे आले ? आज घटक सरकारांचे कागदी कायदे व निष्क्रिय अधिकारी आहेत त्यांत आतां मध्यसरकारांचे कागदी कायदे व निष्क्रिय अधिकारी यांची भर पडणार आहे. मध्यसरकारला आत्मविश्वास व स्वाभिमान असता तर मध्य सरकारानें घटक सरकारांना हाकलून लावल्या-वांचून हे कायदे करण्याचें नाकारलें असतें. या देशांत फेडरल राज्यघटना असून घटक सरकारांच्या प्राथमिक जबाबदाऱ्या पार पाडल्या जात नाहींत याची कोणासहि शरम वाटत नाहीं आणि कोणीहि अधीर होत नाहीं. मग शेतकरी-कामकऱ्यांचे पुढारी—मग ते सोशॅलिस्ट. कम्युनिस्ट अथवा शेतकरीकामकरी पक्षाचे असे कोणी असोत—ते कम्युनिस्टांनीं एक पिढीहून अधिक काळ रुळविलेल्या वर्गविग्रही मार्गानेंच जातात व त्यांना जनतेचा स्वाभाविकच पाठिंबा मिळतो. निवडणुकी जसजशा जवळ येत जातील तसतसे उभयपक्षीं हे प्रकार वाढतच जातील. पूर्वी स्वातंत्र्यलढा चालू असल्यानें कम्युनिस्टांच्या वर्गविग्रही मार्गाकडे जनता गेली नाहीं. आतां परकीय शत्रु येथें कोणीच नसल्यानें जनता वर्गविग्रहाकडे स्वाभाविकच ओढ घेईल आणि शेतकरी-कामकऱ्यांचे पक्ष जनतेनें आपल्या आपल्या पक्षाकडे यावे म्हणून चढाओढीनें वर्गविग्रही राजकारण माजवीत राहतील. हा रस्ता यादवीकडे जाणारा आहे.

निवडणुकांचें लाल गाजर या चळवळींचा वेग वाढवील्च. आणि निवडणुकी लांबणीवर पडल्यास तें पुनः आगींत तेल ओतल्यासारखेंच होईल. यांतच महायुद्ध ओढवलें तर ? राष्ट्रीय एकजूट होईल काय ? मला तसें वाटत नाहीं. नोकरशाहीचें दुर्वर्तन, भांडवलदार वर्गांची लोभी वृत्ति आणि काँग्रेस राज्यें व काँग्रेससंघटना यांची नोकरशाही व भांडवलदार यांना लगाम घालण्याची असमर्थता, याबद्दल लोकांना आणि विरोधी पक्षांना इतकी खात्री झाली आहे कीं युद्धकाळीं सुद्धा सरकारला लोकांचें एकजुटीचें सहकार्य मिळणार नाहीं, विरोधी पक्षांना हल्लींचीं येथलीं सरकारें विश्वासांत घेणार नाहींत आणि युद्ध यांना यशस्वितेनें चालविता येणार नाहीं. युद्धांत भारत खेचला गेलाच तर अमेरिकेला येथलें सरकार हातीं घ्यावें लागेल आणि मग दुसऱ्या बाजूनें रशिया येथें येऊन यादवी व महायुद्ध माजवील. पं. नेहरूंचें परराष्ट्रीय धोरण हें जागतिक महायुद्ध लांबणीवर टाकणारें आणि भारताला युद्धापासून दूर राखणारें आहे. पण युद्ध भडकलेंच तर भारत सरकार तटस्थ राहिलें तरी

त्यावर असह्य ताण पडेल आणि अखेर तें युद्धांत खेचलें तरी जाईल अथवा स्वतंत्रपणेंच येथें परिस्थिति भडकत जाऊन यादवी माजेल.

गांधीमार्गाचा अवलंब

युद्ध नच झालें तरी आजची कॉंग्रेस व सोशॅलिस्ट यांचीं धोरणें हीं यादवीच्याच दिशेनें चाललीं आहेत. अमेरिका व रशिया या दोहोंपासून अलग राहून शांततेनें व सलोख्यानें प्रगतिमार्गावर जाण्याचा मार्ग हा नव्हे. नजिकच्या काळांत शांततेच्या व सलोख्याच्या मार्गाचा अवलंब मोठ्या प्रमाणावर कोणी करील अशी मला आज आशाही वाटत नाहीं. पण जगाचा जर संहारच व्हावयाचा नसेल व महायुद्ध बराच काळ टळेल तर शांततेचे व सलोख्याचें मार्गच जगाला अवलंबावे लागतील. आणि येथें गांधींची स्मृति व त्यांच्या शिकवणीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमि असल्यानें आज ना उद्यां कॉंग्रेस व सोशॅलिस्ट या पक्षांतले कांहीं पापभीरु, निष्ठावंत व विधायक संघटनेवर प्रेम करणारे लोक सलोख्याच्या व शांततेच्या मार्गानें जातील, त्यांतूनच गांधीवादाचा विशुद्ध पुनर्जन्म होईल असें मला वाटत असतें.

माझी ही केवळ एक दैवी श्रद्धा नव्हे. मी स्पष्ट आधिभौतिक दृष्टीचा लेखक असून त्याच दृष्टीनें या प्रश्नाकडे पाहतों आहे. गांधींची विधायक श्रद्धा अंगीं बाणलेले कांहीं सामान्य बुद्धीचे कार्यकर्ते आजहि शांततेचे पायाशुद्ध विधायक कार्य करीत आहेत. ते असामान्य बुद्धीचे नसल्यानें लक्षावधि लोकांना ते आपल्यासारखे करूं शकत नाहींत हें जितकें खरें तितकेंच ते सामान्य बुद्धीचे आहेत हाच गांधींचें कार्य सामान्य जनतेच्या हृदयापर्यंत भिडलें असल्याचा पुरावा असून गांधींसारखा कोणी असामान्य पुरुष गांधींचें कार्य व्यापकपणें चालविण्यासाठी जेव्हां पुढें येईल त्यावेळीं त्याचें कार्य पुष्कळ सोपें होईल असें मला वाटतें. आजच्या सामान्य कार्यकर्त्यांना कोणी तरी विधायक कार्यप्रचार करणारा असामान्य महात्मा या देशांत पुन्हा व्हावा असें वाटत असेल तर त्यांनीं त्यासाठीं वातावरण तयार केलें पाहिजे. स्वातंत्र्यलढ्याचें वातावरण देशांत जमूं लागलें तसें तसे त्यांत टिळक, गांधी वगैरे महापुरुष निर्माण झाले व त्यांनीं आपले संप्रदाय वाढवून स्वातंत्र्यलढ्याचें वातावरण आणखी वाढविलें व लक्षावधि लहानमोठ्यांना त्यांत खेचलें. अलौकिक थोर माणसें सर्वसामान्य जनांना नवीन प्रकाश, नवीन मार्ग, नवीन साधनें, नवीन ध्येयें

दाखवितात त्याचप्रमाणें अलौकिक थोर पुरुषांची पूर्वभूमिका सामान्य लोकांच्या वर्तनांतून, विचारांतून, संघटनेंतून तयार होत आलेली असते. नदींतून वाहात येणाऱ्या कणकण सुपीक मातीनें सुपीक मळी रान तयार होते आणि डोंगरावरील किंगळीएवढ्या ओहोळांनीं नद्या भरून वाहतात. महात्मा गांधींसारखा शांततावादी विधायक कार्यकर्ता जर यापुढें त्यांचें कार्य चालविण्यास पुनः पुढें येणार असेल तर विधायक कार्याची श्रद्धा अंतःकरणांत असलेल्या तरुणांनीं त्या महापुरुषाच्या आगमनाची पूर्वतयारी केली पाहिजे.

ही पूर्वतयारी कोणती ? त्यासाठीं भौतिक दृष्टिकोनाची गरज पहिली आहे. कम्युनिस्ट जेथें यशस्वी होतात तेथें ते कां यशस्वी होतात याचा विचार करणें फार महत्त्वाचें आहे. कम्युनिस्टांचें एक भौतिक तत्त्वज्ञान आहे. तो कम्युनिझमचा प्राण आहे. पण प्राण हा शरीरावांचून वावरूं शकत नाहीं. कम्युनिझमचें हें शरीर म्हणजे त्यांची शिस्तबद्ध संघटना आणि परिस्थितिप्राप्त असा कार्यक्रम हेंच होय. कम्युनिस्ट पक्षसंघटना ही जगांत एक अगदीं नवीन वस्तु आहे. लष्करी शिस्तीची संघटना असें कम्युनिस्ट संघटनेचें वर्णन केलें जातें आणि कम्युनिस्ट हे क्रूर व विध्वंसक वृत्तीचे असतात म्हणून तें वर्णन त्यांच्यावर बसतेंहि. पण कम्युनिस्ट संघटना ही मूळ जीवनविध्वंसाची संघटना नसून जीवनरचनेची संघटना आहे. विध्वंस हा अपरिहार्य म्हणून ते स्वीकारतात व शेवटीं तेवढाच मुख्यतः त्यांच्या वोकांडीं बसतो असें दिसतें. पण रशियांत विध्वंस व दडपशाही जी झाली ती बघळल्यास विधायक स्वरूपाचें कार्य तेथल्या कम्युनिस्टांनीं जगड्व्याळ केलें आहे असें दिसून येतें. जगांत हिंसा व अत्याचार हीं चालत आलीं आहेत. तीं तशीं पूर्वी असणें हें अपरिहार्यहि असेल. आज आपल्या देशांत याच हिंसात्मक मार्गांचा अवलंब होंत असून यादवींत व महायुद्धांत देश सापडण्याची भीति उद्भवली आहे. ती निवारण्यासाठीं विध्वंस टाळून विधायक रचना करणारा कम्युनिस्टांसारखा दृढ निर्धाराचा व शास्त्रोक्त विचाराचा पक्ष स्थापन होणें जरूर आहे. हिंसा ही बव्हंशीं त्याज्यच असल्यानें हिंसेवर आधारलेल्या कम्युनिस्ट शिस्तीची याला आवश्यकता नाहीं. विशिष्ट कार्यक्रमास आयुष्य वाहून घेणारीं व पहिलीं कांहीं वर्षें तरी निवडणुकीच्या राजकारणांत न पडणारीं माणसें या विधायक कार्यासाठीं एकत्र आलीं पाहिजेत. आजच्या मंत्रिमंडळाच्या अंगीं कांहींहि दोष

असोत, अशा विधायक कार्यकर्त्यांचा संघ जर समाजांत काम करूं लागला तर त्यास साहाय्यभूत होण्याचा प्रयत्न हे मंत्री करतील खास. वर देशाची जी एकंदर परिस्थिति वर्णिली आहे तीवरून त्वरित यश येण्याची अपेक्षा या कार्यकर्त्यांनीं न करता आपल्या उद्दिष्टासाठीं स्वतांचें खत करण्याची त्यांनीं तयारी ठेवली पाहिजे. जिल्ह्यागणिक नव्हे तर तालुक्यागणिक अशीं माणसें गटागटानें कामास लागलीं पाहिजेत. पुरेसे कार्यकर्ते जर एकच जिल्ह्यांत अथवा तालुक्यांत जमूं शकतील तर प्रयोगासाठीं असें क्षेत्र घेऊन पुरेशा माणसांनीं काम सुरू करणें चांगलें. या दृष्टीनें सर्वोदयकेंद्रांची कल्पना चांगली आहे एवढें मी येथें नूर्त नमूद करून ठेवतों.

आपण या संकल्पित संघटनेस, तींतील अभिप्रेत असा शांततावादाचा आग्रह व्यक्त होण्यासाठीं, गांधीसंघटना असें म्हणूं. या गांधीसंघटनेनें समाजजीवनाचें नीट पृथक्करण करून कार्यक्रम आंखला तर आजच्या सरकारचे अनेक कायदे त्यास उपयुक्त वाटतील. शेतकऱ्याला उत्पादनाचा खर्च भागून नफा उरेल इतकी किंमत देण्याची सरकार हमी घेतें हा खरोखर नवसमाजनिर्मितीचा पाया आहे दीडशें वर्षांच्या ब्रिटिश अमदानीत शेतकऱ्याला व्यापाऱ्याच्या कोंडींत सापडून पडत्या भावांत धान्य विकावें लागे व त्याची उपासमार होई हा पिळणुकीचा मूळ पाया होता. जोंवर सरकार आतां शेतकऱ्याची ही पिळणूक होऊं देत नाहीं व शेतकऱ्याला चढा भाव हमीपूर्वक देते तोंवर शेतकऱ्याला संघटितपणें आपलें नवजीवन उभारण्याला मार्गदर्शन करणें हें या गांधीसंघटनेचें काम आहे. शेतकऱ्यानें शेतींत अधिक मेहनत केल्यानें पीक अधिक येईल व सरकार किंमतीची हमी घेत असल्यानें शेतकऱ्याचा नफा वाढत जाईल.

येथें सहकारी शेती वाढविणें हा फार महत्त्वाचा मार्ग आहे. उद्योगधंद्यांत भांडवलशाही ही हल्लीं संकट आणतें हें लक्षांत घेतल्यास शेतीचीं साधनें मोठीं करताकरताच शेती सहकारीपद्धतीची करणें हें अपरिहार्यच आहे. शेतकऱ्याच्या धान्याला सरकार चांगला भाव देतें, पण इतर वस्तूंचे बाजारभाव उतरल्याबांचून व स्थिर झाल्यावांचून शेतकऱ्याला सरकारनें चांगला भाव दिल्याचा उपयोग नाहीं हें निःसंशय खरें आहे. पण त्यावर उपाय शेतकऱ्यांच्या सहकारी खरेदीविक्री संस्था काढणें हा आहे. समाजवादी समाजांत व्यापारी

हा राहणारच नाहीं हें मार्क्सचें अनुमान फार मार्मिक आहे. ज्या प्रमाणांत शेतकऱ्यांच्या सहकारी संस्था शेतकऱ्याला लागणारे पदार्थ सहकारीपद्धतीनें खास उत्पादकांकडून खरेदी करतील त्या प्रमाणांत सरकार भावनियंत्रणांत यशस्वी होऊन इतर मालाच्या उत्पादकांचेंहि सहकारी संघ होतील. अखेरीस शेतकऱ्यास लागणारे नांगर, बैल वगैरे साहित्य सामुदायिक पद्धतीनें खरेदी केलें तर शेतकऱ्याची पिळणूक थांबेल व भावनियंत्रण पूर्ण यशस्वी होईल.

शेतकऱ्यानें अशाप्रकारें आपलें जीवन आपल्या लगामीं खेचल्यास समाजांतला काळा बाजार नष्ट होऊन खरी शांतता व सुव्यवस्था निर्माण होईल व उत्पादनाची वाढ होत राहील. मग आज कूळकायद्याप्रमाणें जमीनमालकांना द्यावा लागणारा खंड 'कसेल त्याची जमीन' या तत्त्वानुसार कायदेमंडळामार्फत: अजीबात बंद केला अथवा थोडथोडा कमी केला तर तें इष्ट व व्यवहार्य ठरेल असें मला वाटतें. राष्ट्रीय जीवनास अवश्य अशी वस्तु सुद्धा केवढीहि मोठी भरपाई देऊनच खरेदी केली पाहिजे हें तत्त्व आजच्या जगांत फार वाईट आहे. बहार व उत्तरप्रदेश यांतील जमीनदारांच्या जमीनी खरेदी करून शेतकऱ्यांना देणें ही गोष्ट अशक्य कोटींतली व अव्यवहार्य आहे. मुंबई राज्यांतला कूळकायदा हा खरोखर त्या दृष्टीनें शांततेची क्रांति करीत आहे. शेतकऱ्याला त्यानें वहिवाटीची शाश्वती दिली आणि सरकारनें धान्याच्या भावाची हमी घेतली. यापुढें शांततेच्या व सहकारी संघटनेच्या मार्गानें शेतकरी उत्पादनव्यवहार वाढवून खरेदीविक्री व्यवहार व्यापाऱ्यावांचून करील तर एकंदर वातावरणांत एवढा सलोखा व विश्वास निर्माण होईल कीं कायदेमंडळामार्फत श्रम न करणाऱ्यांची जमीनमालकी अत्यल्प मोबदल्यानें अथवा विन मोबदल्यानें रद्द करणेंहि सोपें होईल. आजच कूळकायद्यांतील जमीनखरेदीविक्रीच्या योजनेमुळें जमीनीच्या किंमती उतरल्या असून सावकारीनियंत्रणामुळें पठाणी व्याजें बंद झालीं आहेत. कर्जाचे व जमीनींचे दावे जिल्हा तालुका कोर्टांतून फारच घटले आहेत व वकील बेकार होत आहेत ही फार महत्त्वाची प्रगति आहे. मुंबई राज्यांतले हेच कायदे परप्रांतांत लागू झाले तर जमीनदारी आज विकत न घेतां पुढील दहा वर्षांत ती मोफतच खरीदणें शक्य होईल असें मला वाटतें.

शेतकऱ्यांनीं काटकसर करून सहकारितेनें भांडवल उभारण्याची चळवळ करावी असें सरकार म्हणतें. पण आज राजकीय पक्षबाजींत ही चळवळ कोणीच

करीत नाहीं. गांधीसंघटनेचें हें काम आहे. कामकरीशेतकऱ्यांना अधिक मिळकती व्हाव्या म्हणून संप, दंगली माजविणारे लोक या बचत चळवळीस कसून विरोध करतात. पण लोकांना पैसे अधिक मिळवूं द्यायचे व त्यांतून बचत करायला त्यांना शिकवायचें नाहीं यांतून व्यसनें, ददात, असंतोष, दंगली याच निर्माण होणार. पक्षवार्जाचा रस्ता हाच असतो. म्हणून बचत चळवळ ही गांधीसंघटनेनेंच केली पाहिजे. बचत करण्याची चळवळ ही उच्च संस्कृतीची चळवळ असून माणसांतली लाचारी त्यानें नष्ट होते. ही बचत सामुदायिकपणें केल्यास राष्ट्रचें राष्ट्र वर येऊ शकतें. कारण दरिद्री राष्ट्रालाहि भांडवल कमी पडत नाहीं ही सांस्कृतिक उत्कर्षाची चळवळ आहे. पण सरकारनें या बाबतींत सक्ती केली कीं आज ओरड होते. सरकारनें गरीबावरच सक्ती कां करावी श्रीमंतावर कां करूं नये, असा एक आक्षेप बोनसबाँड्सची कामगारांना सक्ती करण्यांत आली तेव्हां घेण्यांत आला होता. पण याचें साधें उत्तर असें आहे कीं गरीबांना अडीअडचणीला पैसा मिळणें इष्ट असेल तर गरीबांनींच बचत केली पाहिजे आणि बचत करण्याची संस्कृति ज्या गरीबांना नाहीं त्यांना सक्ती केली पाहिजे. सामुदायिक बचत हा शांततेच्या क्रांतीचा मार्ग आहे. पण ओठांत गांधींचें नांव असणाऱ्यांच्या पोटांत गांधींच्या शांतिमार्गावर निष्ठा कोठें आहे ?

शहरी कामगारांचें जीवनहि या शांततेच्या व विधायक मार्गानें सुधारता येईल. कामगारांच्या सहकारी संस्था हा तर श्रेष्ठ इलाज आहेच. पण कारखान्यासंबंधानेंहि कामगारांचें शांततामय धोरण कोणतें याचा विचार झाला पाहिजे. संप, हळूकाम, घातपात हे मार्ग हिंसेचे व रानटी आहेत. इमानानें व चातुर्यानें काम करणें ही कामगारांची—आजच्या भांडवलशाहींतहि—संस्कृति मानली गेली पाहिजे. जोंवर मालकशाहीच्या लगामावांचून उत्पादन होणार नाहीं असा शेकडों हजारों लोकांचा ठाम समज आहे, स्वतां कामगारांचा व त्यांच्या पुढाऱ्यांचाहि ठाम समज आहे आणि तो खरा आहे तोंवर कारखान्यांच्या राष्ट्रीकरणाच्या गोष्टी व्यर्थ आहेत. आजच्या स्थितींत हिंसेखेरीज राष्ट्रीकरण होणार नाहीं. पण कामगार इमानानें व चातुर्यानें देखरेखीवांचून काम करतात असें जर सिद्ध झालें तर गिरण्या व कारखाने राष्ट्रीय मालकीचे करणें हें प्रौढ मताधिकारावर आधारलेल्या कायदेमंडळांत केवढ्याहि मोठ्या बहुमतानें केव्हांहि

घडून येऊं शकेल. कामगारांना कारखाने मालकशाहीवांचून चालविता आले म्हणजे ते मालकांच्या हातांतून गेल्यासारखेच असतात. उत्पादनव्यवहारास धक्का न लावता कारखानदारास दरवाजाबाहेर घालविण्याचा शांततेचा उपाय हाच आहे.

इतकी शांततेची शिस्त लोकांना लागणेंच अशक्य असून फक्त क्रांतिमार्गाकडून दृष्टि मागें वळविण्याची ही एक युक्ति आहे असा आक्षेप येथें खास येईल. पण याहून अन्य उपाय हिंसायुक्त कम्युनिस्ट क्रांति हाच असून त्यांत आज पण याहून अन्य उपाय हिंसायुक्त कम्युनिस्ट क्रांति हाच असून त्यांत आज यादवी, महायुद्ध हीं भयंकर संकटें आहेत. उत्तर कोरियनांनीं तो मार्ग पत्करला. या उत्तर कोरियनांना एकेका नागरिकाची केवढी प्रचंड तयारी करावी लागली असेल हें रणांगणावर आज केवढें कर्तृत्व उत्तर कोरियन माणूस गाजवितो आहे त्यावरून कल्पितां येण्यासारखें आहे. एवढ्या प्रयत्नानेंहि यादवी आणि महायुद्ध या वणव्यांतच तो प्रवेश करतो आहे. तो त्यांतून कसा बाहेर पडणार व जगाचें काय होणार हें आज कोणीहि सांगूं शकणार नाहीं. वर सांगितलेला विधायक संघटनेचा मार्ग याहून अधिक अवघड आहे असें मानणें हें चूक ठरेल. हिंसात्मक चळवळींत जी गोड गुंगी असते तीहि शांतिमय व विधायक संघटनेंत थोड्या तपस्येनें आल्यावांचून राहणार नाहीं. बागायत शेतकऱ्याला त्याच्या शेतींत जो काव्यानंद दिसतो तो त्यांतील विधायकतेचा असतो. शेतकऱ्यांच्या मिळकती घसरल्या म्हणून तें काव्य नष्ट झालें. आतां वर सांगितल्या प्रकारें सर्व जीवन संघटित केलें तर इमानानें व चातुर्यानें धनोत्पादन करणें यांत संप आणि दंगली यांपेक्षा अधिक काव्य आहे असें खास अनुभवास येईल.

हें सर्व विधायक कार्य कम्युनिस्ट संघटनेसारखी दृढ व शिस्तबद्ध अशी गांधीनिष्ठांची संघटना झाल्यावांचून मात्र अशक्य आहे. शांततेच्या, सलोख्याच्या व विधायक मार्गावर श्रद्धा असणाऱ्या व भौतिक दृष्टीनें आपले कार्यक्रम आंखणाऱ्या संघटनेवांचून वरीलपैकीं कांहींहि होणार नाहीं, हें येथें पुन्हा सांगितलें पाहिजे. मी गांधीवाद आणि मार्क्सवाद यांचा हा समन्वय मांडतों आहे असें मला वाटतें. आज हें मत कोणास पटविणें हें मात्र कठिण आहे.

तपशीलांत अधिक न शिरतां आणखी एक मूलग्राही सूचना येथें मी करूं इच्छितों. वरील योजनेप्रमाणें कार्य चालू झालें तरच ती सूचना अमलांत येण्या

सारखी ओढ़ाओढ़ी प्रौढ मताधिकारावर निवडलेलीं कायदेमंडळें आणि बहुमतास जबाबदार अशीं मंत्रिमंडळें मिळाल्यानंतर यापुढें निदान सार्वजनिक स्वरूपाचे संप, कायदेभंग, सत्याग्रह हेहि वर्ज केले पाहिजेत. याबाबत नुसते शाब्दिक वितण्डवाद व्यर्थ आहेत. वर दिलेल्या पद्धतीनें समाजसंघटना करण्याचा निकराचा प्रयत्न केल्यास प्रौढ मताधिकारावर निवडून येणारीं माणसें खास लोकहित साधणारीं असतील असा विश्वास राजकीय पक्षांनीं बाळगला पाहिजे. नाहींतर एकीकडून प्रौढ मताधिकाराची मागणी व दुसरीकडून संप आणि कायदेभंग म्हणजे आपण एका हातानें चित्र काढावें व दुसऱ्या हातानें त्यावर चिखलफेक करावी असें म्हणण्यासारखें आहे. मात्र पार्लमेंटांत मतदानाचें पूर्ण स्वातंत्र्य असावें व पक्षशिस्तीची मुस्कटदाबी नसावी. ब्रिटनमध्यें मजूरपक्षानें हें स्वातंत्र्य ठेवलें आहे. यामुळें कोणत्याहि मुद्यावर जें बहुमत होईल तें खरेंखुरें राष्ट्राचें मत ठरतें, देशांत पक्षापक्षामधील वातावरण सलोख्याचें राहतें व परराष्ट्रास वोट शिकविण्यास वाव राहात नाहीं. अमेरिका अथवा रशिया यांना भारतांत वोट शिरकविता येऊं नये यासाठीं येथें यादवी व हिंसा टाळणें हाच उपाय आहे. आजची समाजघटना बदलून ती समाजवादी करणें हें यादवी टाळण्यासाठींच अवश्य आहे. सलोख्यानें, शांततेनें व विधायक मार्गानें समाजक्रांति येथें कशी करावी त्याचें थोडक दिग्दर्शन येथें केलें आहे. अखेर यादवी व महायुद्ध यांच्या वणव्यांतून जावेंच लागलें तरी मागून शिल्लक राहणाऱ्या सर्वच मानवजातीस गांधींचें स्मरण करून वर सुचविल्या प्रकारचा मार्गच अवलंबावा लागेल. म्हणून ज्यांच्या ठिकाणीं विधायक व शांततेच्या मार्गाविषयीं निष्ठा आहे त्यांनीं यादवीकडे धावणाऱ्या पक्षवाज वीरांच्या राजकारणाकडे दुर्लक्ष करूनहि या कार्यास हात घालावा. हिंसेतून जगाचे प्रश्न सुटत नाहींत हें सिद्ध करण्याचें कार्य इतिहास हिंसकांच्या हातूनच परभारें उरकीत आहे.

३०६२३
वाचनालय
क्र.-नं...
२६८३
५।१७५

: १२ : उपसंहार

पण जगांतील अथवा भारतांतीलहि फार थोड्या लोकांना या शांततेच्या व सलोख्याच्या समाजसंघटनेचें महत्त्व वाटतें. यामुळे तसा प्रयत्न लवकरच कोणी करील असा संभव नसून कोरियन प्रश्नानेंच आशियाचें, भारताचें व जगाचें नजिकचें भवितव्य घडविलें जाणार आहे म्हणून त्याकडे जगाचें व भारताचेहि डोळे लागून राहिले आहेत.

कोरिअन युद्धांतून काय निष्पन्न होणार हें, ज्या अमेरिकेनें हें युद्ध आपणावर ओढवून घेतलें त्या अमेरिकेलाहि माहीत नाहीं. ज्याचें शस्त्र बली ठरेल तोच विजयी ठरेल व नैतिक दृष्ट्या तोच श्रेष्ठ ठरेल असें जग मानतें व दुर्बलांनीं निदान मौन धरावें असा सल्ला शहाणे लोक दुर्बलांना देत असतात. म्हणून नेहरूंनीं जेव्हां 'कम्युनिस्ट चीनला सुरक्षामंडळांत घ्या' अशी मागणी स्वतांच्या वैयक्तिक जबाबदारीवर केली तेव्हां त्यांनीं मोठेसें शहाणपणाचें कृत्य केलें असें कोणास वाटलें नाहीं. पण नेहरूंनीं या मागणीचा पिच्छाच पुरविला असून जगावर नेहरूंच्या या मागणीचा बराच चांगला व बलवान परिणाम झालेला दिसतो. रशियानें नेहरूंच्या मागणीचें स्वागत केलें हें स्वाभाविकच झालें पण नेहरूंच्या मागणीनें "आशियांतील आमची नैतिक भूमिका दुर्बल झाली" अशी कबूली अमेरिकन पत्रें देऊं लागलीं आहेत हें विशेष होय. "हें कोरियन युद्ध 'कम्युनिझम् विरुद्ध लोकशाही' या स्वरूपाचें असून अमेरिका जें वर्तन करील तेंच लोकशाहीचें वर्तन" अशा आवेशांत जो अमेरिकन प्रचार फुगूं लागला होता त्याला नेहरूंनीं टाचणी लावली आहे. नेहरूंनीं उत्पन्न केलेले प्रश्न अगदीं मूलग्राही आहेत. टॉम ड्रिबर्गला दिलेल्या मुलाखतींत नेहरू विचारतात,

" कोरियावर अमेरिकेची प्रतिचढाई होईल तेव्हां विस्तीर्ण प्रदेशावर जोरदार बॉबवर्षाव करावा लागेल. यामुळें स्वतांला कोरियाचे मोक्षदाते म्हणविणारे अमेरिकन्स कोरियनांना अधिक आवडतील काय? आणि ही प्रतिचढाई यशस्वी झाली तरी तें फक्त पहिलें पाऊलच होय. तुम्ही उत्तर कोरियनांना (समजा)

मागें हटविलें, त्यांचा तुम्ही पराभव केला, आणि मग ? तुम्ही मग काय करणार ? तुम्ही कांहीं तेथें कायमचे राहूं शकत नाहीं. केव्हां तरी तुम्हांला तो मुलूख सोडून गेलेंच पाहिजे. आणि मग पुन्हां कोरिअनांच्याच हातीं त्यांचा मुलूख देणार ना ? हा सर्व हास्यास्पद प्रकार आहे."

हा हास्यास्पद प्रकार टाळण्यासाठीं "उत्तर कोरियनांनीं माघार घेतल्यास युनोमार्फत घटनासमिति भरविण्यांत येईल" असें आश्वासन देण्यांत यावें अशें नेहरूंनीं मागें एकदां या प्रकरणीं सूचित केलें होतें. पण घटनासमिति भरल्यास व युनोचे अधिकारी आणि सैन्य घटनासमितीसाठीं तेथें आल्यास रशियाचें सैन्य व अधिकारीहि अमेरिकनावरोबरीनें त्यांत असतील. यामुळें अमेरिकन्स अथवा रशियन्स यांना कोणाविरुद्धहि पक्षपात करता येणार नाहीं. आणि कम्युनिस्टांची कार्यक्षमता व वजन अधिक असल्यामुळें घटनासमितींत त्यांनाच विजय येईल हें उघड आहे. सिंगमन ह्ही हा जो दक्षिण कोरियाचा अध्यक्ष त्याला गेल्या मे मध्यें झालेल्या निवडणुकींत बहुमताचा पाठिंबा मिळाला नाहीं तरी त्यानें राजीनामा न देता तो अध्यक्ष राहिला आहे आणि त्याच्या विरुद्ध बाजूस असलेले बहुमताचे लोक कम्युनिस्टांना मदत करीत आहेत. 'मँचेस्टर गार्डिअन' चा बातमीदार सांगतो कीं संयुक्त राष्ट्रांच्या सैन्यास दक्षिण कोरियन जनतेची मदत मुळींच होत नसून फक्त संयुक्त राष्ट्रांनाच लढावें लागत आहे. अशा स्थितींत दक्षिण कोरियनांची मुक्तता हें जें अमेरिकेचें ध्येय तें खोटें ठरणार असून अमेरिकेचा रणांत विजय झाला तरी नैतिक पराभवच होणार आहे. अर्थात् अशा नैतिक पराभवाची पर्वा अमेरिका आज करणार नसून ज. इसेनॉवरनें सुचविल्याप्रमाणें उत्तर कोरियावर चढाई करून जर्मनी ज्याप्रमाणें संयुक्तांनीं व्यापला त्याप्रमाणें अमेरिका उत्तर कोरिया व्यापील व तेथील कम्युनिझमूला ठेचून काढण्याची शिकस्त करील. मॅकार्थरला जपान-बरोबरच कोरियाची सत्ता मिळेल.

पण एवढ्यानें कम्युनिझमचा नाश कोठें कोठें आणि कितीसा होणार ? अमेरिकेला यावेळीं मोठें युद्ध हवें आहे. पण चीननें जर फोर्मोसावर चढाई केली नाहीं तर अमेरिकेला चीनशीं व म्हणून रशियाशीं युद्ध करण्याची संधि मिळत नाहीं. व्हीएत्नामध्यें फ्रेंच सैन्याला पाठिंबा देऊन तेथें चीनच्या भूमीवरहि जरूर तर उतरण्याचा अमेरिकेचा मानस आहे. पण फ्रेंचांचा हस्तक जो

नीदाय राजा त्याला व्हीएत्नाममध्यें पाठिंबा नाहीं. म्हणजे अमेरिका व्हीएत्नममध्यें उतरली तरी तेथेंहि तिला लोकमतास दडपूनच राज्य करावें लागेल.

इतकें करूनहि रशिया व चीन एवढी प्रचंड लोकसंख्या व अवाढव्य मुलूख म्युनिस्टच राहणार व त्याची शक्ति—आर्थिक व इतर सर्वांगीण—वाढतच राणार आहे.

..रम्यान अमेरिकेचें काय होईल ? अमेरिका साऱ्या जगाला कर्जे देत आहे, शस्त्रास्त्रें वाढवीत आहे. अमेरिका हें भांडवलशाही राष्ट्र असल्यानें तेथें शस्त्रास्त्र-कारखाने खाजगी आहेत, परदेशांत कर्जादाखल जाणारा माल खाजगी कारखानदारांचा आहे, त्यांना त्याचें मोल दिलें पाहिजे. पण परदेशांकडून अमेरिका मालाला उलट मोल घेत नाहीं. सोनें बाहेर कोणाजवळ उरलेलें नाहीं. अशा परिस्थितींत स्वदेशांतील धंदेवाल्यांना पैसे देण्यासाठीं अमेरिकेला चलन फुगवावें लागेल आणि अखेर परदेशाचा माल अमेरिकेनें न घेतला तर अमेरिकेची निर्यातच थांबेल व आर्थिक संकट अमेरिकेवर गुदरेल. इंग्लंडादि युरोपीय राष्ट्रेंहि शस्त्रास्त्रांच्या भाराखालीं चिरडलीं जाणार आहेत.

रशियानें युद्ध पुकारलें तर पुढें जगाचें काय होईल हा प्रश्न आहे. पण रशियाला हिटलरप्रमाणें युद्धावांचून सुटका नाहीं अशी परिस्थिति मुळींच नाहीं. रशिया अथवा चीन यांवर अमेरिका स्वतां चढाई करणार नाहीं तोंवर पूर्व युरोपीय राष्ट्रें, रशिया व चीन हा मुलूख आंतल्याआंत आपली प्रगति करीत राहील व अमेरिकेला बाहेरच्या जगांतील आपल्या सार्वत्रिक सत्तेस त्या त्या राष्ट्रांतील पुरोगामी गटांकडून व पक्षांकडून विरोध पत्करीत राहावें लागेल.

नेहरूंनीं चीनचा खरोखर मूलग्राही प्रश्न सुरक्षा समितीपुढें ठेवला आहे. ज्या देशांतील प्रचंड बहुसंख्य जनतेनें एकादी राज्यसत्ता मान्य केली ती अधिकृत राज्यसत्ता नव्हे असें अमेरिका केवळ आपल्या शस्त्रास्त्रबळावर विसंबून बोलणार काय व अमेरिकेच्या कर्जावर जगणाऱ्या राष्ट्रांनीं केवळ सावकाराची गुलामगिरी पत्करून त्याच्या 'हो'स 'हो' द्यावी काय ? असा हा रोखठोक सवाल आहे. या सवालाचा ब्रिटन व अमेरिका येथील लोकमतावर अनुकूल परिणाम होत असून अमेरिकेंत व ब्रिटनमध्यें ट्रुमनच्या मताचे जे विरोधक आहेत त्यांचा हा विरोध नेहरूंच्या भूमिकेमुळें वाढत

जाईल. त्यामुळें ट्रुमनला आज रशियाविरुद्ध युद्ध पुकारावेंसें वाटतें तें त्यर? अशक्य होईल हा नेहरूंच्या भूमिकेचा नजिकचा मोठा फायदा आहे. दुस

दरम्यान ब्रिटन व अमेरिका यांमधील अंतर्विरोधहि वाढत जाणार अ दुस कारण अमेरिकन भांडवलशाहीला ब्रिटिश सोशॅलिझम् वैऱ्यासारखा वाटत आहे. ब्रिटननें युरोपांतील पोलाद धंद्याच्या एकीकरणांत सामील व्हावें अ असें अमेरिकेची व फ्रेंचादि युरोपीय राष्ट्रांची मागणी आहे. पण युरोपांत भांडवल युरो शाही सत्ता जोंवर असून कामगारांची निष्ठुर पिळणूक होत आहे तोंवर आपण युरोपीय राष्ट्रांच्या धंद्यांत आपले धंदे सामील करणार नाहीं असें ब्रिटननें स्पष्ट कळविलें आहे. अमेरिकेला जें महायुद्ध हवें आहे तें आजच मिळालें नाहीं तर अमेरिकन भांडवलशाहीचीं आर्थिक संकटें वाढत जातील आणि ब्रिटन-मधील व इतर बाहेरच्या जगांतील सोशॅलिस्ट चळवळ आणि अमेरिकेचा साम्राज्यवादी दुराग्रह यांमधील कलह वाढत गेल्यास महायुद्धाचा संभव लांब-णीवर पडून शांततेनें समाजवादाचा प्रसार करण्यास अधिकाधिक संधि मिळ-णार आहे. म्हणून भारतासारख्या मागासलेल्या राष्ट्रांनीं आपले अंतर्गत प्रश्न अमेरिका व रशिया यांना हस्तक्षेप करण्यास वाव न मिळेल अशा सल्ला-ख्यानें व समाजवादी धोरणानें सोडविले पाहिजेत.

IRBK-0103399

IRBK-0103399

बंदर त्याच्या दृष्टिपथांत आलें आणि तोंच तें जहाज बुडालें. ऐन वादळांत सुरक्षितपणें चाललेलें जहाज वादळ संपल्यावर समुद्रतळाशीं गेलें. सर्व प्रकारचा स्वार्थत्याग झारच्या सत्तेनें केला होता आणि श्रमाचें फळ अगदीं हाताशीं आलें होतें, इतक्यांत निराशा आणि विश्वासघात यांनीं त्याला घेरलें. मार्चच्या आरंभीं झार जेव्हां गादीवर होता त्यावेळीं रशियाचें साम्राज्य रशियन जनता, रशियन आघाडी सर्व कांहीं सुरक्षित होतें. "

झारचें राज्य हें जुलुमी व नीतिभ्रष्ट होतें ही गोष्टहि चर्चिलनें कधीं मान्य केली नाहीं. तो लिहितो,

" झारचें राज्य नीतिभ्रष्ट, नालायक होतें असें म्हणणें ही एक ऐट पडून गेली आहे. खरोखर विजय झारच्या हाताशीं आला होता, त्याचवेळीं झार भुईवर कोसळला, आणि तो जिवंत असतां किड्यांनीं त्याचें शरीर कुरतडून खाल्लें. "

लॉइडजॉर्ज हा पहिल्या महायुद्धांत व नंतरहि ब्रिटनचा पंतप्रधान होता. तो रशियन क्रांतीचा शत्रुच होता. पण रशियन राज्यक्रांतीसंबंधीची चर्चिलची विचारसरणी लॉइडजॉर्जला पसंत नव्हती. लॉइडजॉर्ज आपल्या 'मेमॉयर्स' मध्यें लिहितो,

" झारच्या आमदानीस ज्या किड्यांनीं कुरतडून त्याची शक्ति खाऊन टाकली अशी चर्चिल तक्रार करतो ते किडे झारशाहीच्या नीतिभ्रष्टतेंतूनच जन्म पावले होते. झारशाही कोसळली याचें कारण तिची शक्ति, वजन आणि सत्ता यांचा तंतून् तंतू जीर्ण झाला होता. म्हणून बंडाच्या पहिल्या धक्क्यासरशीं झारशाहीचा सांगाडा कोसळला. 'झारचें जहाज बंदराच्या दृष्टिपथांत आलें होतें' हें चर्चिलचें विधान अलंकारिक व कलायुक्त असलें तरी वस्तुस्थितीशीं ताडून पाहतां निव्वळ हास्यास्पद आहे.....१९१९ सालीं चर्चिलनें योजलेल्या सगळ्या लष्करी भूमिका रशियन क्रांतीनें उध्वस्त केल्या. पण त्या क्रांतीबद्दल चर्चिलची आंधळी तेढ एवढी तीव्र आहे कीं झारशाहीचा अनियंत्रित अंमल कां ढासळला याचीं कारणें समजून घेण्यास चर्चिलची बुद्धि अपात्रच झाली आहे. क्रांति हें झारशाहीच्या पाडावाचें कारण नव्हे. झारशाहीच्या अपयशाचा तो अपरिहार्य परिणाम होता. "

लॉइड जॉर्ज हा मंत्रिमंडळांतून निवृत्त झाल्यानंतर वरील मत व्यक्त करीत